

**Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Bakı Slavyan Universiteti**

«Filoloqun kitabxanası - 100»

«Türkoloqiya» seriyası

Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə

HİLYƏTÜL-İNSAN VƏ HƏLBƏTÜL-LİSAN

BAKİ – 2008

*Bakı Slavyan Universiteti Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur.*

Türkologiya seriyasının redaksiya heyəti:

Kamal Abdulla, Etimad Başkeçid (elmi katib), Elbrus Əzizov,
Tofiq Hacıyev (sədr), Əbülfəz Quliyev, Məhəbbət Mirzəliyeva,
Osman Sərtqaya, Fikrət Türkəmən, **[İrfan Ülkü]**

Lügəti tərcümə edən, nəşrə hazırlayan,
qeyd və şərhlərin müəllifi:

Tofiq Hacıyev

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru,
professor, əməkdar elm xadimi

Elmi redaktor: filologiya elmləri namizədi,
dosent **[Malik Qarazadə]**

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru,
professor Eldar Piriyev

Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnna. **Hilyətül-insan və həlbətül-lisan.** Bakı, «Kitab aləmi», 2008. -160 s.

M $\frac{4602020000}{AB\ 003035}$ 035-08

SEYİD ƏHMƏD CƏMALƏDDİN İBN MÜHƏNNANIN «HİLYƏTÜL-İNSAN VƏ HƏLBƏTÜL-LİSAN» ƏSƏRİ

Adı və müəllifi göstərilməyən beş nüsxəsi əsasında bu əsəri ilk dəfə türk dillərinin müxtəlif qollarına incəliklərinə qədər bələd olan istedadlı rus türkoloqu Platon M. Melioranski «Ərəb filoloqu türk dili haqqında»¹ adı ilə nəşr etmişdir. İlk nüsxə Oksfordun Bodleyan kitabxanasında «Fars, türk və moğol dillərindən tərcümə kitabı» («Kitabi-tərcüməmə farsi və türki və moğoli») adı ilə qeydə alınmış və P. Melioranski də əsəri həmin adla tanımışdır. Xeyli sonra İstanbulun «Müzeyi-Humayun» kitabxanasında əsərin altıncı nüsxəsi tapılmışdır. Bu nüsxədə həm müəllifin, həm də kitabın adı var idi: *Seyid Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan* («İnsanın bəzəyi və dilin sahəsi»). Əsəri bu ünvanla ilk dəfə muzeyin direktoru Xəlil bəy 1909-cu ildə İstanbulda çıxan «Türk dərnəyi» adlı məcmuənin birinci nömrəsindən başlayaraq bir neçə dəfəyə əlavə kimi çap etdirir. Ancaq bu çap şərqsünasların diqqətini çəkmir. 1921-ci ildə Kilisli müəllim Əhməd Rüfət Bilgə əsəri kitab halında nəşr edir və bununla əsər türkoloji ictimaiyyətin fəal şəkildə diqqətini çəkməyə başlayır. Beləliklə, kitabla bağlı iki məchul məlumlaşır: əsərin adı, müəllifin adı. Ancaq iki məchul qalmışında davam edir: əsərin yazıldığı zaman və məkan. Əlbəttə, bunlardan ikincisi (məkan) bizim üçün daha çox maraq doğurur.

Əslində bu barədə ilk sözü əsəri ilk dəfə nəşr etdirən P. Melioranski özü demişdir: «Bu əsər ehtimal ki, XIV əsr-dən gec olmayıaraq, hətta ola bilsin ki, XIII əsrin sonlarında hülakılər dövründə şimali-qərbi İranda (Güney Azərbaycanın Urmi ətrafi nəzərdə tutulur. – T.H.) yazılmışdır»² Melioranski «ehtimal ki» desə də, əsərin dil materialına və

¹ П.М.Мелиоранский. Араб – филолог о турецком языке. Санкт-Петербург, 1900,

² Orada, s.16

lügət müəllifinin etdiyi konkret işarələrə söykənərək öz fikrini kifayət qədər inandırıcı əsaslandırır. Əsərdə fars, türk, monqol dilləri əhatə olunur. Deməli, bu əsər həmin üç dilin mövcudluğu şəraitində yaradıla bilərdi. Bu mənada türk dili Misir-məmlük səltənətində də, İspaniyada da, başqa coğrafiyalarda da tarix yaşayıb. Ancaq o yerlərdə monqol dili işlənməyib. P.Melioranski tarixi əsasla deyir ki, bu əsər nə Misirdə, nə Kiçik Asiyada, nə Avropa Türkiyəsində, nə də orta əsrlər İspaniyasında yarana bilərdi, çünki o ölkələrdə heç vaxt monqol dinastiyaları olmayıb. Bu lügət bilavasitə tədris üçün yazılıb, bir halda ki həmin məntəqələrdə monqol dilinin öyrənilməsinə ehtiyac olmayıb, təbii, o yerdə monqol lügəti yarana bilməzdi. Bu dillərin Türküstanda, Orta Asiyada paralel işləndiyi dövrlər olub. Ancaq bu məkanı lügətin müəllifi özü rədd edir. Belə ki, müəllif dəfələrlə «Türküstan türkləri və bizim ölkənin türkləri», «Türkmənlər və bizim türklər» deyə müqayisələr aparır, şəkilçilərin orada və burada, tələffüzlərin orada və burada müxtəlif olduğunu göstərir. Deməli, bu əsər Orta Asiyada və Çin Türküstanında da meydana çıxa bilməzdi (Türküstan dedikdə Altay, Çin Uygurustanı da daxil olmaqla, Xəzərlə Çin arası türk coğrafiyası nəzərdə tutulur).

Bütün bu «yoxx»lardan sonra P.Melioranski bir «hə» deyir: «... türk dilinin tarixi o dərəcədə yaxşı işlənməyib ki, təmiz linqistik əsaslarda əlimizdəki əsərin yerini və yazılıma tarixini təyin etmək mümkün olsun. Ancaq hər halda elə hadisələr var ki, əsərin indiki Azərbaycanda meydana gəlmış olduğunu hesab etməyə hüquq verir. Elə hadisə yoxdur ki, mənim hesabımı qeyri-mümkün etsin»¹.

P.Melioranski əsərin fonetika və morfolojiyasını təhlil edərkən yeri gəldikcə bilavasitə məhz Azərbaycan türkcəsi ilə bağlanan məqamları vurgulayır. Bu dil faktları onun tarixi coğrafiya ilə bağlı fakt-mülahizələrini bir daha möhkəmləndirir. Lügət müəllifi dillərin daha zəngin dillərdən

¹ П.Мелиоранский. Араб-филолог..., с. 18

söz almasını adı qanuna uygunluq saydıgı yerde gürcü və erməni dillərinin yunancadan söz almalarını xatırladır. Melioranski göstərir ki, bu dillər Azərbaycan türkçəsi ilə qonşu olduğu üçün lüğət müəllifi məhz qonşu dillərə fakt kimi müraciət etmişdir. Bu fakt da Melioranskinin nəzərində qaćmır ki, lüğət müəllifinin qeydinə görə onun yaşadığı ölkə bir monqol nəslinin hakimiyyəti altındadır. Başqa yerde isə müəllif «bunların» (monqolların) türklərin himayəsində yaşadıqlarını söyləyir. Bu, monqol ordusunda türklərin çoxluğu, aparıcı mövqə tutması ilə izah oluna bilər – məsələ burasındadır ki, monqolların fəthində türklər həmişə əsas rol oynayıblar; ćingizilərin ordusunda çox vaxt türklər xalis monqollardan sayca üstün olublar. Hələ bu azdır, monqol ordusunda sərkərdələr, divanda vəzirlər, xəzinədarlar, kətbələr türklərdən olurdular; monqol xan ailələri nəsil-nəsil türkləşirdilər. Həmin tarixi şərait, həmin monqol-türk münasibətləri Hülakinin Azərbaycanda hakim olduğu dövrdə burada da var idi. Məhz hülakilərin zamanında Azərbaycanda türk, fars və monqol dilləri əməli şəkildə işlənirdi (ərəbcənin elm dili və dövlət səviyyəsində işlənməsi də öz yerində – təsadüfi deyil ki, bu əsər məhz ərəb dilində yazılib, görünür, ərəbcə elm dili kimi bu üç dili əlaqələndirir, ünsiyyətə gətirilmiş). Məhz indiki Azərbaycanda, daha dəqiq desək, Güney Azərbaycanda bu üç dil birləşirdi. Məhz burada farslar farsca, həm də türkçə və türklər türkçə, həm də farsca danışırılar. Hülakiler dövrü Azərbaycanında dövlət səviyyəsində dil mənzərəsi belə idi: elxanilər ordusunun əsas hissəsi və inzibati ünvanlar türkçəni işlədirdilər; elxanilərin özləri, ətrafları, saray və ordunun monqollardan ibarət hissəsi monqolca danışırılar (adətən ordunun belə bölmələrində komandanlar Ҫingiz xan nəslindən olurdular). Nümunələri qalmayıbsa da, hesab olunur ki, o zaman Azərbaycanda monqol dilində ədəbiyyat da olmuşdur. Bu lüğətin tədris məqsədi ilə yazılmış olması da bu fikrə bir dəstəkdir. Yəni ölkədə monqol dilini öyrənən geniş auditoriya olmuşdur, yalnız rəsmi dövlət qulluğu xatırınə inzibatçılar yox,

həm də ədəbiyyatla maraqlanan ziyalılar və ziyalı ailələri də bu dili öyrənməyə həvəs göstərmişlər.

Beləliklə, bu üçdilli lügət məhz hülakilər dövründə və məhz həmin coğrafiyada yarana bilərdi.

P.Melioranskinin bu fikri 6-cı nüsxənin Rüfət Bilgə nəşrinə qədər yeganə mövqə kimi qalırıldı. Rüfət Bilgənin İstanbul nəşri ilə tanış olan S.Y. Malov lügətin Türküstən türkçəsində, hətta daha konkret olaraq uyğur dili materialı əsasında yazıldığını iddia etdi¹. Doğrudan da, lügətdə Türküstən türkçəsi var, bunu Melioranski özü qeyd edir «... bizim müəllif tərəfindən qlossariyə yalnız «yerli» sözlər yox, həm də «Türküstanca» sözlər daxil edilmişdir ki, bu da qlossarinin məzmununun qarşıq xarakterdə olduğu ilə aydınlaşır»².

Lügətin «qarşıq xarakteri» iki səbəblə bağlı olmalıdır:

1. Müqayisə məqsədi daşımışdır – lügət müəllifi Qərb türkçəsindəki, daha dəqiqi isə Azərbaycan türkçəsindəki hansı faktı isə aydınlaşdırmaq üçün müqayisə məqsədi ilə Türküstən türkçəsinə müraciət etmişdir; bura örnəyinin spesifikasiyası qabarılq nəzərə carpsın deyə, «ora» örnəyini onun qarşısına çıxarmışdır. Bu səbəb fonetik və qrammatik şərh-lərin verildiyi yerdə əyani görünür. O da diqqətimizi çəkir ki, lügətə (qlossariyə) çıxarılan «ora» sözləri, bir qayda olaraq, həmin şərhlərdəki leksik nümunələrlə uyğun gəlir.
2. «Lügət» qərb türkçəsini, «burası» türkçəsini əsas tutsa da, o, tədris vəsaiti idi. Belə tədris vəsaiti öz zamanı üçün dərslik işini görürdü. Və təbii ki, belə mükəmməl «dərslik» türk dərsliklərinin nadir fakt olduğu bir epoxada konkret coğrafiya ilə məhdudlaşa bilməzdi – ondan müxtəlif türk ölkələrində istifadə olunmalı idi. Əsər müxtəlif türk coğrafiyalarında istifadə üçün iki baxımdan yararlı idi: a) türkçələr leksik-qrammatik baxımdan yaxın olduqlarından onun lügətdən az və ya çox dərəcədə hər yerdə istifadə oluna bilərdi.

¹ С.Е.Малов. Ибн-Муханна о турецком языке. ЗВК, Л., 1928, т.III, вып. 2, с.247

² П.Мелиоранский. Араб-филолог... с.20

Bu baxımdan o cəhət də qiymətlidir ki, türk lügətləri tarixində (M.Kaşgaridən İbn Mühənnaya qədər) ilk dəfə burada qeyri-türk mənşəli sözlərdən lügət vahidi kimi istifadə olunurdu. Yəni ərəb, fars sözlərinin də «Lügət»ə düşməsi bu mənşədən sözlərin işləndiyi bütün coğrafiyalarda ünsiyət üçün yarayırıdı. Çünkü bütün türklərdə, B.Çobanzadənin dediyi kimi, eyni ərəb və fars sözləri işlənir və eyni mənada işlənirdi¹; b) bu əsərdən sadəcə bir örnek kimi, model kimi istifadə oluna bilərdi; yəni «ora» türkcəsinə tədris edənlər «bura» türkçəsindən fonetik, leksik, morfoloji misal-nümunələrin yerinə «ora» türkçəsinin müvafiq faktlarını qoyardılar. Bu səbəb «Lügət»in üzünü köçürən katiblərə xüsusi «səlahiyyət» verirdi. Belə ki, bir çox hallarda «bura» türkçəsindən «ora» katibinə aydın olmayan sözlər çıxarılmış, yərinə onun bildiyi və «ora» türkçəsinin tədrisinə yaranan sözlər əlavə olunmuşdur. Melioranski və İstanbul nəşrlərindəki lügətin nisbəti də mənim dediklərimi dəstəkləyir. Belə ki: eyni müəllifin əsəri olaraq hər iki nüsxənin əsasını müştərək sözlər təşkil edir; bununla yanaşı, bəzi sözlər Melioranskidə var, İstanbul nəşrində yoxdur və əksinə. İstanbul nəşrində olub, Melioranskidə olmayanlar, bir qayda olaraq, ümumən Türküstan türkçəsinə məxsusdur. Və bu da diqqəti çəkir ki, İstanbul nüsxəsinin sözlərində Türküstan fonetikası xüsusi yer tutur.

Deməli, İstanbul nəşri Türküstan nüsxəsidir, yəni Türküstan katibinin köçürüyü variantdır. Söz tutumuna görə də İstanbul nüsxəsi Melioranskidəki nüsxələrin ümumiləşdirilmiş nəşrində böyükdür. Təbii, bu da «ora» türkçəsinən «ora» katibinin əlavələrinin hesabınadır.

Melioranski-Malov dialoqundan xeyli sonra, tarixi-müqayisəli türkologiya ilə bağlı çoxlu tədqiqatların meydanda olduğu bir zamanda türk dillərinin tarixinə bə-

¹ B.Çobanzadənin I Türkoloji Bakı Qurultayındakı məruzəsi (Bax: Первый Всесоюзный Тюркологический съезд. 26 февраля – 5 марта 1926 [Стенографический отчет]. Баку, АССР, 1926. с. 191)

ləd olan mötəbər türkoloqlardan N.A.Baskakov¹ və A.M.Şerbak² Melioranskinin mövqeyini müdafiə etdilər.

«Lügət»lə bağlı problemlərdən biri də onun müəllifiinin – İbn-Mühənnanın milliyəti məsələsidir. Melioranski onu ərəb saymışdı və kitabının adını «Ərəb-filoloq türk dili haqqında» qoymuşdu. Eyni zamanda böyük alim oxucuları yanlış yola salmamaq üçün yerindəcə belə bir qeyd-şərt verir: o, müəllifə «ərəb» deyəndə onu yalnız təmiz ərəb mənşəli şəxs kimi götürməyib, ayrı millətdən olub islami qəbul etmiş olan, adətən ərəbcə yazan və ərəb-islam mədəniyyətinə xidmət edən elm və mədəniyyət adamlarını da nəzərdə tutur (bu halda biz M.Kaşgari qəbilindən insanları Melioranskinin «ərəb» anlayışının altında təsəvvür etməliyik). Hətta P.Melioranski böyük ədalət və mərifətlə bizi bir qədər də türk məxrəcindən çəkir: glossaridəki «Abadlı» sözünə müraciət edir. Bu, Mərv yaxınlığında az tanınmış bir kəndin adıdır. Tarixi mənbələrə əsaslanaraq, Melioranski Abadının əski Mərvin xarabalığında yerləşdiyini göstərir. Deməli, bu da Mərv kimi tarixən inkişaf etmiş bir məntəqə olmuşdur. Təbii ki, belə mərkəzlərdə həmişə görkəmli ziyalılar yetişir. Melioranski hesab edir ki, ola bilsin, əsərin müəllifi bu kənddən olmuş olsun. Burada böyük bir məntiq var: niyə yüzlərlə, minlərlə toponimlərin içindən iri, ya kiçik olsun, fərqi yoxdur, məhz «Abadlı» kəndinin, qəsəbəsinin, yaşayış məntəqəsinin adı çəkilsin? Deməli, burada bir doğmaliq münasibətinin təsiri olmalıdır. Azərbaycanda – **İ** şəkilçisi ilə işlənən yüzlərlə, minlərlə yer adları var: Soltanlı, Xələfli, Saatlı və s. Yəni *Abadlı* türk yaşayış məntəqəsidir.

Altıncı nüsxədə müəllifin adının saxlanması Melioranskinin gümanını daha da gücləndirdi: Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənna.

Cəmaləddin türk ad sistemində çox işlənən antroponimlərdəndir. Bu ad oğuzlarda, xüsusilə də Azərbaycan

¹ Н.А.Баскаров. Тюркские языки. М., 1960, с. 8-9.

² А.М.Шербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. М.Л., 1961, с. 27

türklərində daha işlekdir. Hətta *Seyid* ünvanındakı şielik mənsubiyəti bu adı Güney Azərbaycanla bilavasitə bağlayır. Soyadının «İbn»lə işlənməsi də türklər üçün bir tarixi ənənədir: İbn Sina, Məhəmməd Füzuli İbn Süleyman və s. Deyək ki, orta əsrlərdə «oğlu» məqamında «İbn» işlənməsi farsca «zadə»dən son dərəcə üstündür.

İbn Mühənnanı şübhəsiz Azərbaycan türkü saymaqdə bir fakt da mühümdür: Kilisli Rüfət Bilgə mənbəyə əsaslanaraq aşkar edir ki, İbn-Mühənnəna Kirmanda vəfat etmişdir. Bu, Güney Azərbaycandır. O da maraqlıdır ki, Mühənnəna lügətinin ilk sözü «Abadlı»dan danışarkən Melioranski sözü Mərv yaxınlığında bir kəndin adı sayır və bu toponimi lügətçimizin doğulduğu yer güman edir¹. Əgər bu gümənda həqiqət varsa, onda Mərvlə Kirmanın yaxın coğrafiyada yerləşməsi təsadüfi deyil.

«Lügət»in yaranmasının tarixi şəraiti, mədəni - mən-tiqi gerçəkliyi də Seyid Cəmaləddinin türk və məhz Azərbaycan türkü olmasını təsdiqləyir. Əvvələn, «Seyid» ünvanının Türküstan türklərində (sünnü mühitində) işlənmə ehtimalı nisbətən azdır. İkincisi, tarixi mənbələrin dediyi kimi, elxanilər zamanında sarayla, saray ərkanı ilə yanaşı, Azərbaycanın zadəgan ailələri, ziyalıları, seçmə ziyalı ailələri monqol dilini işlədiblər. Geniş mənada ancaq bu ziyalı qatının hesabına ölkədə monqolca dövlət dili kimi təsbit oluna bilərdi, yoxsa on beş – iyirmi nəfərin danışması hesabına bir dil dövlət dili statusu qazana bilməz; yaxud adı mədrəsə tədrisi ilə qısa zamanda monqolcanın hesabına dövlət dili dördləşə bilməzdi. Belə seçmə Azərbaycan ziyalı ailələrindən birinin nümayəndəsi kimi Seyid Cəmaləddin monqol dilini öyrənmiş və nəslən gələn intellektinin gücü ilə bu mükəmməl üçdilli lügətini yazmışdır.

İbn Mühənnna lügəti üç hissədən ibarətdir: ərəbcə - farsca lügət; ərəbcə-türkcə lügət; ərəbcə-monqolca lügət.

¹ П.Мелиоранский. Араб-филолог... с. 19

Bunlardan hər biri iki hissədən təşkil olunur: 1. Öyrənilən dilin (fars, türk, monqol) fonetik, morfoloji, leksik-terminoloji təhlili – bu təhlil tədris prosesi üçün şərh xarakteri daşıyır (əsərin türkcə hissəsinin müvafiq bölümündə bu, əyani görünəcəkdir); 2. Müvafiq dilin (fars, türk, monqol) lügət tərkibinin glossarisi – sözlərin ərəbcəyə tərcüməsi.

Əsər, dediyimiz kimi, təcrubi məqsəd üçün yazılmışdır. Onun yazılmamasına ehtiyac olmuşdur, necə deyərlər, əsəri zəmanə özü, XIII-XIV əsrlər Azərbaycanının mədəni, bir qədər də siyasi mühiti sifariş etmişdir. İbn Mühənnə yazır: «... ona ehtiyac olanlar üçün, onların istəklərini təmin etmək üçün adları çəkilən dillər haqqında bu kitabı yazmaq qərarına gəldim». Bir halda ki, İbn Mühənnə əsərə ehtiyacın olduğunu duymuşdur, deməli, onların – ehtiyacı olanların səviyyəsini də bilmışdır. Buna görə də kitabdan rahat istifadə üçün öz oxucusuna, öz müdavimlərinə, şagirdlərinə, təbii ki, dərs deyəcək müəllimlərə nə demək və necə demək lazımdırsa, hamısını nəzərə alıb.

Fonetika bəhsində türk səslərinin təbiətini, məxrəcini və tələffüzünü izah edir. Türkçədə olub, ərəb dilində olmayan səslərin tanıdılmasına xüsusi yer ayılır. Ərəb əlisbası ilə türk səslərinin ifadəsindəki problemlərin, ərəb hərfinin türk səsini olduğu kimi çatdırması üçün diakritik işarələrin tətbiqi üzərində dayanır.

Morfologiya ilə bağlı bölmədə türk dilinin morfolojiyi türkçəni öyrənənlərə məlumat şəklində getməyib, nəzəri təhlil səviyyəsinə qalxır. Yəni nəzəri dilçilik ölçüləri ilə dörslik metodikası birləşir. Əvvəl müəyyən kateqoriyalar haqqında (inkarlıq, növlər, zamanlar və s.) məlumat verilir, sonra hər şəkilçinin üstündə müfəssəl dayanılır – işlənmə yeri, qrammatik semantikası açılır. Bu, esl metodikadır; deduktivdən induktivə iş prinsipidir – ümumi nəzəri məlumatın ardınca dilin qrammatikası dəqiq öyrədilir.

Öyrədilən dilin şivələrə malik olması söylənir; şivələrin fərqlərini göstərmək üçün paralellər verilir. Türkçənin şivələri dedikdə, bu gün Türkiyə dilçiliyində işləndiyi kimi,

türkçelərdən hər biri nəzərdə tutulur. Bu isə müasir dilçi-likdəki tarixi-müqayisəli tədqiqat deməkdir. Başqa maraqlı cəhet: Türküstan türkcəsi və bizim ölkənin türkcəsi deyilərkən qıpçaq və oğuz türkçələri nəzərdə tutulmuş olur (ancaq əsər boyu bir dəfə də qıpçaq dili, ümumiyyətlə, qıpçaq sözü işlənmir); eyni zamanda İbn Mühənnna «bizim ölkənin türklərində» də şivə fərqləri görür – bu, müasir mənada dialektoloji anlayışdır. Ancaq diqqəti çəkən odur ki, bu şivə təzahürünü İbn-Mühənnna **kənara çıxma** kimi qiymətləndirir. Burada incəlik ondan ibarətdir ki, deməli, İbn Mühənnna **norma**, yəni ədəbi dil və **qeyri-norma**, yəni məhəlli şivə kimi dil təzahürləri görür. İbn Mühənnnanın düşüncəsinə görə, norma sayılan dil təzahürü də, kənara çıxan nitq də dialekt faktıdır. Deməli, həmin norma sayılan dialekt nümunəsi bizim müasir dilçilikdə, ədəbi dilin nəzəriyyəsində **koyne** adlandırılan nitq təzahüründür – ədəbi dilin dialekt əsasıdır.

Seyid Cəmaləddin deyir ki, o, əsərini yazmaq üçün həm şifahi, həm də yazılı mənbələrdən istifadə etmişdir. Burada iki faktı görürük: müəllif canlı danışq dilini nəzərə alır, yəni onun predmeti kitab dili deyil, öyrənənlərə kitab dili, şeir dili yox, canlı türk dili öyrədir, ikincisi, odur ki, bu canlı dil ədəbi dilin əsasında duran dialekt dilidir, normalı nitqdir.

Yunus Əmrə, Nəsimi, Füzuli poeziyasındaki intellektual səviyyə bu günün elm və yüksək zövq sahiblərini heyran edir. Çox vaxt bunu fərdi istedadın qeyri-adiliyi ilə izah edirik. Ancaq Füzulinin bu tərcüməyi-hal sözü də diqqətimizi həmişə çəkib ki, o, şeir səltənətinin tacdarı olmaq üçün mükəmməl elm təlimi görmüş olmasına söyləyir: «Bir müddət həyatımın dəyərini felsəfə və dil elmlərinin (elmi-eqli və elmi-nəqli) kəsbinə sərf etməklə, hikmət (fizika) və həndəsənin faydalara xərcləməklə tədricən hünər sənətkarlarının ləllərindən nəzm gözəlimə zinət verdim». Bu baxımdan İbn Mühənnnanın öz «Lügət»inə yazdığı nəzəri giriş orta əsrlərin tarixi-mədəni, elmi-filoloji mənzərəsi ilə bağlı

təsəvvürümüzü xeyli genişləndirir və bildiklərimizə xeyli aydınlıq gətirir. Aydın olur ki, İbn Mühənna dövründə zamanın fəlsəfə kontekstində təxminən bu gün gördüyüümüz tipdə filoloji təlim-tədris gedirmiş: qrammatik-dilçilik təliminin tərkib hissəsi kimi üslubiyyat, nitq mədəniyyəti tədris olunurmuş. Dövrünün böyük dilçi-leksikoqrafi yazır: «Mən bu sətirlərdə çalışdım ki, düzgün ümumişlək danışığı ifadə edim və «vəhşi», işlək olmayan sözləri atım, ümumi razlaşıdırılmış tərkiblərin, məişətdə ümumi qəbul olunmuş sözlərin ardınca gedim... materialımı təməl prinsiplərə, ümumi qanunlara, fəsillərə və bölmələrə görə bölüşdürüm, paylayım» (bu əsərdə s. 30). Buradakı «düzgün ümumişlək danışıp» müasir təbirlə şifahi ədəbi dil deməkdir, «vəhşi, işlək olmayan sözlər» cilalanmamış, seçilməmiş, loru, kobud, məclislər üçün münasib olmayan, ədəbi nitqə yatmayan lügət materiallarıdır. Bu da xalqın dilidir,ancaq ziyalılar, savadlılar- təhsillilər, şairlər, dastan-nağıl söyləyənlər bu materialların üzərində işləyir və onu ədəbiləşdirirlər, necə deyərlər, onu camaat içində çıxarmalı vəziyyətə gətirirlər. Bir zamanlar «proletar yazıçısı» Maksim Qorki demişdir ki: dilin ədəbi dil və xalq dili adı ilə bölünməsi o deməkdir ki, biz xam dilə və söz ustaları tərəfindən işlənib hazırlanmış dilə sahibik, yazıçılar xam dilin üzərində işləyir və ədəbi dilə çevirirlər.

Sovetlər dövründə biz Qorkinin bu sözlərini iqtibas gətirməkdə bir-birimizə macal verməzdik. Bu fikri ondan yeddi yüz il əvvəl, bütün incəlikləri ile İbn Mühənna deyibmiş. Yəqin ki, İbn Mühənnadan da çox-çox əvvəllərdə, çox geniş mənada şərqdə, konkret şəkildə türk mədəniyyət müstəvisində, daha konkret desək, Azərbaycanda belə bir filoloji mühit olmuşdur. Bədii-poetik dil sahəsində Yunus, Nəsimi, Ə.Nəvai, Füzuli silsiləsi ilə bir sənət ənənəsi yaradığı kimi, elmi-filoloji meydanda da Qətrən Təbrizi, M.Kaşğarı, İbn Mühənna..., Ş.Sami ənənə və vərəsəliyi olmuşdur. Beləcə elmi-filoloji və bədii-poetik yaradıcılıq sahələri bir-birini mükəmməlləşdirib. Füzuli «Verməz bu

rəviş nəticəyi-xub, Şayəstə deyil sənə bu *üslub*» deyəndə «uslubu» elm təsərrüfatından alıb, bizim bildiyimiz elmi mənada işlətmişdir. Yaxud İbn Mühənnna **sığıt** (inilti, fəryad) və **siğtamaq** (qışqırmaq, fəryad etmək, çağırmaq) mənalarını təhlil edərkən, sözlerin içindəki kədər, həzinlik motivlərini açarkən bu adı dil sözlərinin içindəki poetik ələr söz ustalarına çatdırır və buradaki «çağırmak» «bayatı çağırmaq»dakı sözünü hönkürə-hönkürə çığırmaqdır. Bir qədər qəribə görünən də, böyük dilçi yeni başlayan şairlərə sözün içində girməyi öyrədir. Dilçi **saqlamaq** (qorumaq, saxlamaq) feilinin başqa qrammatik formasında – **saqlanmaq** (qorunmaq, saxlanmaq) qəlibində qrammatikanın içindəki psixoloji yükü əyani göstərir və nə vaxtsa Qövsi Təbrizi «Bülbül mənim əfqanıma **qatlanmadı**» deyəndə həmin qrammatikanın poeziyasını bədii mühitdə əyanıləşdirəcəkdir – **qatlanmadı** hara, **dözmədi** hara!

Göründüyü kimi, bütün bu məsələlər öz zamanı üçün böyük elmi səviyyənin varlığından xəbər verir. Əsər, ərəb dilçilik məktəbinin tərkib hissəsi kimi, türk dilçiliyinin öz mükəmməlliyini təsdiqləyir. Bütlənlükdə ərəb filologiyası ilə, konkret şəkildə isə bu əsərlə tanış olan rus-Avropa dilçiliyinin nümayəndəsi P.Melioranski heç bir qısqanlıq hissi göstərmədən, səxavətlə deyir ki: orta əsrlərin ərəb filoloqları rasionallığına görə təcrübə və nəzəriyyələrində Avropa alimlərinin nəinki orta əsrlərdəki, hətta XIX əsrə qədərki səviyyələrindən daha yüksəkdə dururlar. İbn Mühənnnanın səsin fiziologiyası haqqındaki təlimini, səslərin üzvlərə və tələffüz üsullarına görə təsnifatını, müxtəlif fonetik hadisələrin mahiyyətinin və mənşeyinin aydınlaşdırılmasını müasir Avropa dilçiliyinin nailiyyətləri ilə müqayisə edir - «müasir Avropa dilçiliyi» deyəndə Melioranski XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərini - müqayisəli-elmi dilçiliyin bir əsrlək fəaliyyətinin nəticələrini nəzərdə tutur. Bu, çox ciddi qiymətdir – İbn-Mühənnna əsərinin dəyərini bütünlüklə təsəvvür etmək üçün yetərincə deyilmiş sözdür.

Bu tarixiliyi lazımlıca nəzərə alan P.Melioranski sözlərin və qrammatik formaların transliterasiyasında İbn Mühənnanın imlasına ciddi əməl edir. Bu cəhətdən onun elmiyyi Abdulla Battalınkı ilə müqayisəyə gəlməz: A.Battal transliterasiyada müasir Türkiyə türkçəsinin tələffüzünü əsas tutur. Deyək ki, İbn Mühənnada **qol** sözü «qaf»la yazıldığı halda, o, müasir İstanbul tələffüzü ilə **kol** yazır. Yaxud Melioranski rəng mənasında sözü İbn Mühənnadakı kimi **ağ** («ğeyn») və **aq** («qaf»la) iki variantda verir, A.Battal ancaq **k** ilə (**ak** şəklində) verir.

Biz də transliterasiyada, Melioranski kimi, tarixi orfoqrafiyanı əsas götürmüşük, ancaq əlbəttə, səslənmə gerçəkliliyinə zamin olmuruq. Məsələn, **çoq** («qaf»la – ق) yazılışını oxu örnəyi götürmək çətindir. Əslində **q** karla cingiltili arasında keçiddir, nə **k** qədər kar, nə də **ğ** qədər cingiltlidir. **q** üçün söz əvvəli güclü, söz sonu zəif mövqedir. Məsələn, bu gün sünə görünər ki, **haqq**, **toqqa**, **alaq** deyəsən. Ancaq bu gün şərq qrupu şivələrimizdə *qulağ*, *yazağ* (eləcə də incə sait sərhədində **k** samiti **g**-yə keçir: **eləg**, **kəsəg**) deyilirsə və bunu o coğrafiyanın adamları xüsusi diqqət və enerji sərf etmədən təbii tələffüz edirlərsə, vaxtilə «q» da deyile biləmiş. Hətta mənə elə gelir ki (və hesab edirəm ki, mən düz fikirləşirəm), bir zamanlar regionlar üzrə həm kar, həm də cingiltili səs bucaqları – məxrəcləri paralel mövcud olmuşdur (bu, müxtəlif məxrəcli etnosların konsolidasiyası nəticəsində baş verə bilər). Yəni həm **qulağ**, həm də **qulax** deyilişi olub – ulu babalarımız bu tam karla tam cingiltinin ortası kimi **q** məxrəcini seçmişlər. Bu, tələffüz sferasında dil demokratiyasıdır (qədim türk hətta orfoepiya və orfoqrafiyada da demokratiyasız keçinməyib). Bu məqamları İbn Mühənna çox həssaslıqla nəzərə alır – bu həssaslıq dil duyğusu ilə elmin birləşməsidir. Məsələn, **q** səsinin nitq proseständə **ğ**-ya keçəcəyi məqamda, deyək ki, **dodaq** sözü nitqdə **dodağa**, **dodağın** şəkillərinə düşəcəyi məqamda «**q** burada **ğ** olur» demir, «**k** olur» deyir. Burada qeyri-adi bir zəriflik nəzərə alınmışdır: **q**-nın tam kar təzahürü qalın **k**-dır («ko-

mandır» sözündəki **k**), tam cingiltili deyilişi **ğ**-dır. İbn Mühənna q-k deyərkən silsiləni – k-q-ğ nəzərə alır və cingiltiləşmə prosesini tam kar startından başlayır (incə **k**-nın – kənd sözündəki **k** – cingiltililəşməsi başqa istiqamətdə olur, kar birbaşa cingiltiliyə keçir: **ələk-ələyə, ələk-ələgə-** **y** və **g** eyni dərəcədə cingiltlidir).

Bu incəlikləri və dəqiqlikləri görən İbn Mühənnanın dilin canlı həyatına məxsus ümumi və xüsusi (fərdi) qanunları aşkarlamasına, etimoloji və müqayisəli ekskursların məntiqinə diqqət yetirən P.Melioranski deyir ki, müasir dil faktlarının, öz zamanındakı canlı dialektlərin (Türkçələrin) müqayisəli nəticələri ilə tarixi-müqayisəli tədqiqatları əlaqələndirərək türklərin «əcdadlarının» və ya konkret dialektlərin «əcdadının» tələffüzlərini bərpa edə bilərik. O zaman avropalıların meta və protodil sahəsindəki uğurlarını göstərən P.Melioranski bununla işarə edirdi ki, türk dillərinin tarixi-müqayisəli öyrənilməsi sahəsində həmin uğurları qazanmaq üçün kifayət qədər material var.

İbn Mühənna lügəti, deyildiyi kimi, XIII əsrin ikinci yarısının və ya XIV əsrin yaradıcılıq məhsuludur – gördüyüümüz kimi, əsərin dil coğrafiyası ilə bağlı mübahisə aparanlar var, ancaq yaranma tarixi ilə bağlı P.Melioranskinin fikrinə qarşı çıxış edənlər olmayıb. Ancaq bu mübahisə də başladı. Və iş də budur ki, həmin mübahisəni başlayan bu lügətin adını və müəllifini elmi ictimaiyyətə təqdim edən Kilisli müəllim Əhməd Rüfət Bilgə oldu. Əhməd Rüfət Bilgə lügətə yazdığı «Kitaba dair bir-iki söz» adlı müqəddiməsini belə bir P.S.-lə bitirir:

«Şu müqəddiməyi yazdıqdan sonra fazili-möhtərəm Əli Əmiri Əfəndi həzrətləri ilə təşrif etdim. Dedim ki, İbn Mühənna lügəti bitdi, fəqət müəllifi təyin edə bilmədim. Cavabən buyurdular ki: İbn Mühənna həzrətləri «Umdətüt – taləb fi ənsabi – əbu Talib» (Əbu Talibin nəsəbi haqqında əsas mənbə) kitabının müəllifidir. Kitabda kəndi şəcərəsini də yazır. Bunun üzərinə kitabı-məzkuru aldım, oxudum. Kitab 1318-də (miladi 1900) ikinci dəfə basılmışdır. 108-ci sə-

hifədə müəllif kəndi nəsəbini şöylə göstəriyir: **Əhməd ibn Əli ibn Hüseyin ibn Əli ibn Mühənnna**. Kitabın zahirində isə Cəmaləddin təbiri var. Şu halda ismi Əhməd, ləqəbi Cəmaləddin oluyor. Mühənnna isə dədəsinin dədəsidir (babasının babasıdır).

Tabi' (kitabı nəşr edən – T.H) tərəfindən kitabın başına əlavə edilən ifadəyə nəzərən 828-də (miladi: 1425-də) Kirmanda vəfat ediyor». Və buradan mübahisə başlayır: bu mübahisə ancaq P.Melioranski tərəfdarları üçündür – bunun nə Kilisli Rüfət Bilgəyə, nə Sergey Malova, nə Abdulla Battala, nə də bu lügəti Türküstan türkçəsinə aid edənlərə dəxli var. Melioranski bu lügətin «XIV əsrdən gec olmayaraq» yazılımış olmasını söyləyir. İbn Mühənnnanın ölümünün 1425-ci ilə, XV əsrin birinci rübüün qurtaracağına təsadüf etməsi «çaxnaşma» yaradır. Bu vəziyyət, birinci, Yusif Ziya Şirvanini «şoka» salır. O, Melioranskinin o fikrindən də təsirlənir ki, deyirdi: «əsər bəlkə də XIII ərin sonlarında yazılıb». Vəfat tarixini 1425 sayan V.V.Bartoldu, onun redaktoru V.A.Romodini də danlayır ki, onda gərək İbn Mühənnna 125 il yaşamış olsun – bunu da mümkün saymir¹. Ancaq həyəcana ehtiyac yoxdur – Melioranski «XIV əsrdən gec olmayaraq» deyirə, bu o demək deyil ki, müəllif bu lügətini 85-90 yaşında, ya ömrünün sonunda yazmayımiş. İbn Mühənnna istedadda adam bu əsərini 25-30 yaşında da yaza bilərdi və bunun üçün 1425-ci ildə ölən şəxsin 75-80, hətta 70 il yaşaması kifayət idi ki, əsər XIV əsrə, hətta əsrin 90-cı illərinə qədər yazılmış olsun. Biz bu lügətin məhz adı çəkilən Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnaya aid olması ilə bağlı P.Melioranskinin bütün fikir və mülahizələrinin öz gücündə qalması üçün ona kiçicik bir dəqiqləşmə gətirərdik: «əsər XIV əsrin ikinci yarısında yazılmışdır». Onsuz da XIV əsrəki tarixi-mədəni şərait XIII əsrdəkinin davamıdır.

¹ Y.Z.Şirvani. Cəmaləddin İbn-Mühənnna və onun lügəti haqqında bəzi qeydlər. ADU «Elmi əsərlər» (dil və ədəb. ser.), №3, 1966, s. 13-18

Təbii ki, hər əsər, birinci növbədə, yarandığı dövrü əks etdirir və öz zamanına, öz müasirlərinə xidmət göstərir. Bu əsər də tədris üçün yazıldığına görə, heç bir əsrin olmadığı qədər müasirlərinin gərəyinə yaramışdır. Və, şübhəsiz, biz də əsərdə, birinci növbədə, XIII-XIV əsrləri görürük – o dövrün türk dilini, türk dilinin lügət zənginliyini və qrammatik mükəmməlliyini görürük. Həm də terminoloji leksikonun təmsilciliyi ilə dövrün mədəniyyəti, elmi, hüququ-dövlətçiliyi, təsərrüfatı, möişəti haqqında bilik alırıq.

Orta əsrlər türk elminin orta əsrlər və sonrakı Avropa elmi-mədəniyyəti üçün pionerliyi məlumdur: Əl-Farabinin riyaziyyatını, Aristoteli yeniləşdirən məntiqini, fəlsəfəsini, İbn Sinanın təbabətini, Nəsirəddin Tusinin astronomiyasını, həndəsəsini xatırlatmaq yetər. P.Melioranski dedi ki, İbn Mühənnna dilciliyi XIX əsrin tarixi-müqayisəli Avropa dilciliyini beş-altı əsr qabaqlamışdı (hələ İbn Mühənnadan da əvvəl və ondan da nəhəng M.Kaşğarı öz yerində). İbn Mühənnna lügətinin Avropa və dünya dilciliyi ilə müqayisədə öncüllüyü, birinci, əssərinin adından görünür: «İnsan bəzəyi və dilin sahəsi». Bu adda dilin cəmiyyətlə, etnosla, bilavasitə konkret insan şəxsiyyəti ilə bağlılığı aydınca əks olunur. «İnsanın bəzəyi» dedikdə dil nəzərdə tutulur: dil insanın bəzəyidir; insan cəmiyyətin nümayəndəsidir, onun bəzəyidir; cəmiyyət etnik kökünə, etnosuna uyğun qurulur. Dil nə zaman insanın bəzəyi olur – öz ictimai və kulturoloji vəzifəsini lazımi səviyyədə yerinə yetirəndə. Bunun üçün dil öz kamilliyi, yəni qrammatik çəvikliyi və lügət zənginliyi ilə seçilməlidir. Zənginliyini əyani nümayiş etdirmək üçün İbn Mühənnna dilin konkret fəaliyyət sahəsindəki lügət tutumunu təqdim edir. O, türk dilinin lügətini 24 qrupa bölüb, iyirmi dörd fəsildə verir. Bu fəsillər lügət tərkibinin leksik-semantik təsnifatıdır. Bu, bir növ, qrammatik quruluşun öyrənilməsini metodik qəlibə salmaq üçün dilin sözlərinə nitq hissələrinə ayırmak kimi bir işdir. Beləliklə, müasir dilçilik anlayışı ilə semantik sahələr nəzərə alınır: «Allahın və ona yaxın şeylərin adları», «İnsanın əlamətləri bölməsi»,

«Bədənin quruluşu haqqında», «Yeməklər və içkilər haqqında», «Dərmanlar və xəstəliklər haqqında» deyə dilin lügət tərkibi bu sahələr şəklində əhatə olunur. Bununla da, İbn Mühənna «dilin sahəsi» anlayışı altında orta əsrlər filoloji düşüncəsi üçün tipik olan çoxmənalılıqdan istifadə edir: 1. Dilin fəaliyyət, işlənmə sahələri; 2. Dilin semantik sahələri.

Göründüyü kimi, konkret olaraq bu lügətin timsalında orta əsrlər şərq və türk dilçiliyinin Avropadakı tarixi müqayisəli dilçiliyə güzəştə getmədiyini söyləməkdə P.Melioranski heç bir mübaligəyə yol vermir.

«Həlbət» sözü **meydan, yarış (cıdır)** mənasını da bildirir. Bu halda «həlbətül-lisan» Əlişir Nəvainin «Mühamimətül-lügəteyn» (iki dilin bəhs) əsərinin adına uyğun gəlir – doğrudan da, burada fars, türk, monqol dillərinin gücü nümayiş etdirilir; bu dillər, bir növ, bəhsə girirlər.

Ancaq biz lügətin adı kimi birinci mənəni qəbul etməyi münasib bildik.

İki əsr ondan əvvəl Mahmud Kaşgari türk dilini ərəb dili ilə müqayisə edib demişdi ki, onlar «atbaşı», yəni bərabər gedirlər. İki əsr ondan sonra Əlişir Nəvai türk dilini farsca ilə müqayisə edib deyəcək ki: türkcə fars dilindən zəngin (bu, lügət tərəfidir) və mükəmməldir (bu, qrammatik tərəfidir). Maraqlıdır: İbn Mühənna lügətdə «ədəbsiz» sözünü verir, ancaq «ədəbli»ni yox. Deməli, «ədəbsizlik» anlayışı türk cəmiyyəti üçün yenidir, millətlərarası əlaqə və ünsiyyətin məhsuludur. Və bu «Lügət»ın vasitəsilə türkçəni öyrənən auditoriyalar üçün bu anlayış səciyyəvidir (XIX əsrдə macar türkoloqu Vamberi deyəcək ki: «bic», «vələ-dəznə»... sözləri türkcəyə gəlib. Yəni həmin anlayışlar türk cəmiyyəti üçün yabançı olub). Dilin kulturoloji məzmunu budur və cəmiyyətin etnik əxlaqının üstündə durur. Dil etnik psixologiyani bilavasitə eks etdirir. Avropada XIX əsrin sonunda psixolinqvistika və etnolinqvistika anlayışları və XX əsrдə psixolinqvistika, etnolinqvistika məktəbləri yaranacaq. Ancaq İbn Mühənna lügətinin adı psixolinqvistika və

etnolinquistika anlayışlarını aşkarca ifadə edir. Bu, dövrün təfəkkür səviyyəsini, mədəni və elmi düşüncə tərzini göstərir.

Türkçənin qrammatik gücü budur – İbn Mühənnanın icbar növünə misallarını Melioranski ruscaya belə tərcümə edir: **bititti** (yazdırdı) – «он заставил писать»; **yılıdi** (ilindi, qızındı)- «он изливал тепло» (т.е. был теплым); **yılıtti** (ilitirdi, qızdırıldı - «ilitdi» müasir dildə məlum növdür) – «он велел нагреть». Qrammatik formaları ilə bir sözü üç sözlə çevirə bilir*.

Dil tarixi üçün bədii-poetik dilin öz, lügət əsərinin öz yeri var. Təbii ki, bədii dil də dövründən məlumat verir, xüsusilə zamanın frazeologiyasını yaxşı əks etdirir. Onun açmadığı mənaları lügət əsəri açır, dövrün dili haqqında çox naməlumları məlumlaşdırır. Bədii dil bir fərdin söz ehtiyatıdır ki, bu ehtiyat şairin mövzusu, janrı, bədii-ədəbi mətləbi ilə toplanır, cəmləşir. Ancaq lügət dövrün xalq dilidir. Bu mənada lügət dildir, bədii ifadə materialı nitqidir. Məsələn, M.P.Vaqifdə **çörək** sözü yoxdur, **balta**, **çəkic**, **kərpic**, **dəvə**, **inək**, **öküz**, **qoyun** yoxdur. Ancaq onun zamanında bu sözlər var olub. Sadəcə bu sözləri işlətməyə Vaqif poetikasının ehtiyacı olmayıb. Vaqifdə **baldır**, **məmmə**, **buxaq** sözləri işlənir, bunlar İbn Mühənnada yoxdur. Halbuki İbn Mühənnə zamanında bu sözlər türkçədə var olub. Ancaq ünsiyyət üçün ümdə deyil, «Lügət»də ola da bilər, olmaya da – şagird, müdavim bu sözləri soruşub da öyrənə bilər. Ancaq Vaqifin poetik mətni üçün bu sözlərin işlənməsi mütləqdir. «Lügət»də təsərrüfatda, məişətdə, dövlətçilikdə, diplomatiyada, elmin müxtəlif sahələrində istifadə olunan sözlər əks olunur, gündəlik ünsiyyəti təmin və mümkün edən sözlər «Lügət»ə birinci növbədə alınır.

* Hələ VIII əsrin türkçəsindən 4 söyü S.Malov 1950-də rus dilinə 12 sözlə tərcümə edəcək: **Başlıqı yoküntürmis**, **tizliqiq sökürmis** (Başını baş əydirdi, dizini diz çökdürdü) – Имеющих голову, они заставили склонить голову, имеющих колени, они заставили преклонить колени.

Bu «Lügət»lə Molla Pənahı ona görə müqayisə edirəm ki, onun dili xəlqidir, folklor dili üstündə təşəkkül tapıb. Eyni paraleli Füzuli dili ilə də aparmaq olardı.

Bu halda şairlə «Lügət»in söz tutumunun da mətləbə dəxli yoxdur. Məsələn, klassiklərimizdən ən az leksikonu olan Vaqifdir – 4500 ətrafında söz ehtiyatı var, bununla belə onun da söz ehtiyatı İbn Mühənnna «Lügəti»ndəkindən iki dəfə çoxdur. Təbii ki, Füzuli lügəti Vaqifindən beş dəfə artıq olmalıdır, ancaq o da «Lügət»in daşıdığı tarixi yükü daşıya bilmir.

«Lügət»in əvvəlində fonetik, morfoloji təhlildən sonra adları mənə qruplarında birləşdirib 24 bölməyə ayırır. Məsələn, bu ardıcılıqla gedir: İlkinci hissənin birinci fəsli «Tanrı adları və ona uyğun sözlər», ikinci fəsli «İnsan bədəninin üzvləri»..., altıncı fəsli «Sənət, peşə adları» - burada belə ardıcılıq gözlənir: daşyanan alətləri, çəkməçi alətləri, əkinçilik alətləri, toxucu alətləri və s. İyirmi ikinci fəsildə ilin zamanları, təqvim adları verilir; burada illerin adı göstərilir, məsələn, birinci il «Siçan ili», ikinci «İnək ili», on birinci «İt ili», on ikinci «Donuz ili». Beləcə gündəlikdə işlənən və bu dili bilmək üçün zəruri olan adlar qrup-qrup əhatə olunur. Hətta İbn Mühənnna özü bu qeydşərti verir: elə vacib adlar seçiləcək ki, onları bilmədən, onları mənimsemədən istəyənlər türk dilini öyrənə bilməzler. Deməli, bu «Lügət» və hər bir lügət ünsiyyəti quran sözləri birinci növbədə əhatə edir.

Bütün bunları deməkdə məqsədim odur ki, ədəbi dilin tarixini, dilin ifadə gücünü, kamilliyini bilmək üçün Nəsimi, Əlişir Nəvai, Füzuli dili nə qədər qiymətli olsa da, lügətlərin, bu halda bilavasitə İbn Mühənnna lügətinin öz tarixi funksiyası var; böyük dəyərə malik ən qiymətli tarixi, milli nə abidə olur-olsun, lügət əsərinin üzərinə kölgə sala bilməz.

«Lügət»də türk mədəniyyət tarixi üçün maraqlı sözlər var.

Melioranski nüsxəsində «til» (dil) sözünün mənalarından biri kimi «quş lələyiniin ucu» verilir. Məlumdur ki,

vaxtilə yazını quş lələyinin vasitəsilə yazıblar – hətta ruscada bu gün yazı vasitəsi metala «pero» (lələk) deyirlər. İndi bizim üçün burada maraqlı olan odur ki, həmin vasitəyə qədim türkcədə «dil» deyilib. Deməli, o zaman türkdə «şifahi dil» və «yazılı dil» və ya «yazı dili» anlayışları və qavrayışları olmuşdur – həmin yazı dilini gerçəkləşdirən vasitəyə – lələyin ucuna «dil» adı veriblər.

Melioranskidə «kərpic» kimi gedən söz Battalda «kirpiç» şəklində verilir. Bu gün həmin söz ruscada da eyni tələffüzlə işlənir. Bilindiyi kimi, söz yad dildə qədim şəklini qoruyur. Deməli, Battal nüsxəsindəki forma daha qədimdir. Bu nümunə bir daha göstərir ki, daha qədimə getdikcə aqlütinasiyanın qanunları daha dönməz olub, məsələn, ahəng daha mükəmməl olub. Belə ki: «kərpic»də hər iki sait incədir, ancəq biri açıqdır – **ə**, biri qapalıdır – **i**. Deməli, ilk mərhələdə ahəngancaq dodaq-damaq, dilarxası – dilönü üzrə olmayıb, həm də saitlərin açıq-qapalılığı nəzərə alınmışdır.

Battal nüsxəsində «ilaşu» sözü «kiçik sarıq» kimi açıklanır. O deməkdir ki, «iri, böyük sarıq» mənasında müstəqil söz olub. Bu, dilin daha qədim faktıdır – ümumiləşdirmə–mucərrədləşdirmənin aşağı səviyyədə olduğu dövrün məhsuludur. Vaxtilə **şu** yaxını, **ol** uzağı, **şol** (**şu+ol**) orta məsafəni göstərən işaret əvəzlilikləri kimi işlənmişdir.

«Lügət»də diqqəti çəkən hadisələrdən biri aqlütinasiyanın fəallığıdır. Bize məlumdur ki, ərəb, fars sözlərinin mənimsənməsi ilə türkcədə aqlütinasiya ilə paralel analitizm də özünə yer edir və hətta zaman-zaman onun gücləndiyi məqamlar da olub¹. Məsələn, **arzulamaq** ilə yanaşı, «arzu etmək», **aşılamaq** - «təlqin etmək», **ayaqlanmaq** «pamal olmaq», **çalışmaq** «səy etmək», **yığmaq** «cəm etmək», **uğramaq** «məruz qalmaq» və s. kimi paralellər geniş dairədə işlənir.

¹ Bu haqda bax: T.Hacıyev. Azərbaycan dilinin analitik yolla söz yaradıcılığında yad dil təsiri. Dilçilik coğrafiyası, tarixi dialektologiya və türk dillərinin tarixi problemləri. Bakı, 1982, s. 39-47

«Lügət»də aqlütinasiyanı yaradan şəkilçilər sonralar da işlənir, hətta bu gün də söz yaradıcılığında qalır. Ancaq sonralar həmin şəkildə və həmin mənada arxaikləşib. Bir neçə nümunə: **yastıqlamaq** – yastıq düzəltmək; **yavuqlamaq** – yavuq olmaq, yaxınlaşmaq; **yaxşılamaq** – yaxşı olmaq; **otlamaq** – otla müalicə etmək... Aqlütinasiya baxıumından «Lügət» Orxon - Yeniseyin morfolojiyasına yaxındır.

Əsərin Azərbaycan türkcəsinin mühitində yaradılmış olmasına P.Melioranskinin dəlilləri kifayət qədərdir və ona istənilən qədər də əlavələr götirmək olar. Bir var ki, müəyyən sözlər başqa türkcələrlə yanaşı, Azərbaycan türkcəsində də olsun, bir də ancaq Azərbaycan türkcəsinə məxsus nümunələr «Lügət»də eks olunsun. Burada adı məntiq Melioranskinin təsdiq edir ki, hansı türkcəninə tədrisi, öyrədilməsi üçün yalnız Azərbaycan türkcəsində işlənən vahidin bu lügətə daxil edilməsinə nə ehtiyac var? Belə söz azdır, ancaq axı regional koloritlə bağlıdır, axı onun işlənməsi bir konkret məkanla məhdudlaşır və başqa coğrafiyada anlaşmaya necə xidmət göstərə bilər?

Həm Melioranski, həm də Battal nüsxəsində **asraqı** sözü var. Melioranski yuvada **asraqı** verib izah edir ki, lügətdə «asraqı gün» birləşməsində işlənir. Başqa türkcələrdə rastlaşmadığını, ancaq Azərbaycan dilində «asraqa gün» şəklində və «danışığın üçüncü günü» (yəni: bu gün yox, dünən yox, ondan əvvəlki gün) mənasında işləndiyini söyləyir – indi dilimizdə həmin mənada, ancaq «sirağa gün» formasında qalır. Battal da yuvada «asraqı gün» verir, ancaq mənasını «əvvəlki gün» deyə açır. Deməli, Melioranski Azərbaycan türkcəsini yaxşı bildiyi üçün sözü daha dəqiq aydınlaşdırır. Başqa nümunə: Melioranski nüsxəsində bugünkü mənasında «Yilpiç» sözü verilir, Battalda həmin mənada «Çibinlağú» sözü gedir – **yelpic** (>yilpiç) məhz Azərbaycan türkcəsinindir. Çoxlu belə misallar götirmək olar.

«Lügət»də xeyli söz var ki, müxtəlif fonetika ilə, ancaq eyni mənada verilir: **Ada** və **Adağ** (coğrafiya termini kimi), **Ayaq** və **Adağ** (bədən üzvü kimi), **Varmaq** (get-

mək) və **Barmaq, Açı və Açuğ** (dad bildirən söz kimi). Göründüyü kimi, birinci tərəf Azərbaycan türkcəsindədir. Onlarla belə nümunələr göstərmək olar.

XIII əsr lüğətində yüzlərlə söz var ki, Azərbaycan türkcəsi üçün fonetika və mənası ilə heyrətləndirici dərəcədə buguncədir: **qarmaq, qarqış (etmək), qarın, qarışdırmaq, qazanc, qınanmaq, qonşu, qulac, qarışlamaq, qusmaq, öcəşmək, ödünc (borc), ummaq, yaxın** (x səsi ilə), **alqış, alın, açı, qablamaq, ağırlamaq** (əzizləmək), **anılmaq, biriktirmək, bit, çoğan** (bitki), **ertə, eşitdirmək, erkəc, qayış** (toqqa), **çin** (doğru), **eniş**....

Eləcə də Azərbaycan türkcəsində fonetikası, morfolojiyası ilə leksik-semantik nümunələr bugünkü Azərbaycan sintaksisindədir: *Filəni yerindən durğuzdum; Od yandırıdnım?; Kim gəldi?; Bu kimindir?; Kim gelirsə, gəlsin; Kındır ol?* («ol» forması tarixən Azərbaycan türkcəsində geniş ölçüdə işlənib)...

«Lüğət»də fonetik-tələffüz paralellərinin, morfoloji variantlarının bolluğu, leksik-semantik sinonimliyin zənginliyini ancaq Melioranski nüsxələrinin Azərbaycan oğuzcasına, Battal nüsxəsinin Türküstan türkcəsinə yaxınlığı ilə, həresinin bir coğrafiyanın türkcəsinə uyğun səsləşməsi ilə izah etmək, əlbəttə, düz olmazdı; Melioranski nüsxəsinin fonetik-tələffüzdən tutmuş söz yaradıcılığına qədər öz çoxvariantlılığı var, Battal nüsxəsinin də eyni dil sahələri ilə bağlı öz çoxvariantlılığı var. Belə ki, Melioranskidə paralellərin oğuz təzahürləri ilə bir sıradə Türküstan örnəkləri, Battal nüsxəsinin Türküstan variantlarının sırasında oğuz – Azərbaycan təzahürləri müşahidə olunur. Bu, o deməkdir ki, birinci, İbn Mühənnə çalışmışdır ki, türkçəni yeni öyrənənlər təkcə bir coğrafiyanın türkləri ilə yox, geniş dairədə qərb və şərq coğrafiyalarının türkləri ilə ünsiyyətdə ola bilsinlər. İbn Mühənnə görürdü ki, Azərbaycana gəlmış monqol ordusunun tərkibindəki türk döyüşüləri müxtəlif türkçələrin, öz təbiri ilə desək, müxtəlif türk şivələrinin (dialektlerinin) nümayəndələri idilər. İbn Mühənnnanın «dərsliyi» ilə

türkçəni öyrənənlər bunların hamısı ilə ünsiyyətdə ola bil-məliyidilər. İkincisi, türkün böyükələri, ziyalıları həmişə bu qayğı ilə, bu düşüncə ilə yaşayıblar – Türküstan ziyalısı da, Anadolu, Volqaboyu ziyalıları da ümumtürk anlaşmasına can atıblar. Bu gün də müxtəlif coğrafiyaların türk ideya sahibləri ümumtürk anlaşması qayğıları ilə yaşayırlar, ümum-türk ünsiyyət – ilətişim dili istəyi onların gündelik ideyasıdır. Deməli, bu ideya həmişəyaşar düşüncə olub.

Bizim təqdim etdiyimiz «Lügət» əslində, necə deyərlər, tənqid-i mətnidir. Nəşrləri əldə olan nüsxələri ümumiləşdir-məyə, variantları nümayiş etdirməyə çalışmışıq. Əlbəttə, əsas kimi P.Melioranski nüsxəsini seçmişik. Bunun məntiqi söykə-nəcəkləri var: 1. Melioranski nüsxəsində sözün əslİ ərif-bası ilə, necə var elə verilir – bu mənada oxunuşun gerçəkliyi-nə əminlik olur; 2. Melioranskdə qrafik, fonetik, morfoloji təhlil verilir və leksik təsnifat aparılır – nəzəri bəhs var; 3. Melioranski nüsxəsi tənqid-i mətn olaraq daha etibarlıdır – beş nüsxənin müqayisəsi əsasında tərtib olunmuşdur; 4. Battalda ümumən türk sözləri əhatə olunduğu halda, Melioranskidə ərəb və fars sözləri də xeyli yer tutur (Melioranski nüsxəsində bir italyan sözü də var: **fluri**) ki, bu da dövrün türkcəsinin lü-gət tərkibi haqqında bütöv təsəvvür yaradır; 5. Hətta hər iki-sində paralel olan sözlərin şərhində Melioranski daha dəqi-qdır; 6. Və nəhayət, bu, mühüm faktordur ki, Platon Melioranski abidənin Azərbaycan türkcəsində olması fikrinin müəllifi-dir və buna görə də transliterasiyada Azərbaycan tələffüzünə üstünlük verir.

Əhməd Rüfət Bilgə də, onun nəşrinin əsasında «Lü-gət»in yeni tərtibini verən Abdulla Battal da Melioranski nəşri ilə müqayisədə İstanbul nüsxəsinin nəşrinə üstünlük verirlər. Rüfət Bilgənin dedikləri faktdır: İstanbul nüsxəsində 10 faiz-dən çox əlavə söz var, onda müəllifin və kitabın adı var¹. Bunnlar gerçəklilikdir və tarixi abidəni anonimlikdən qurtarmışdır. Ancaq A.Battalın qeydləri Melioranski nəşrinə irad xarakte-

¹ Seyid Cəmaləddin İbn Mühənnə. Kitabi – hilyətül – insan və həlbatül – lisan. İstanbul, 1342 (miladi - 1921), s. C. (müqəddimə hərf sırası ilə sehifələnib).

rindədir¹. A.Battal öz qeydlərində Melioranski nəşrindən sonra tapılmış türk lügətləri ilə müqayisələrinə, S.Malovun fikrinə və hətta Melioranskinin özünə əsaslanır. P.Melioranski özü yazır: «İlk baxışdan adama elə gəlir ki, beş nüsxənin müqayisəsi ilə mətni bərpa etmək və tam səhih şəkildə nəşr etmək olar; ancaq iş göstərir ki, heç də elə deyil, çünki L (Badleyan Laud əlyazması) və P (Parij əlyazması) nüsxələri nisbətən müstəqil görünsələr də, əldə əsas var hesab edək ki, bu beş nüsxənin hamısı bir kökə gedib çıxır və həmin arxetip də kifayət qədər korlanmışdır. Belə ki, müqayisə yolu ilə həmin qüsurlu arxetipi tam inamla bərpa etmək olar, ancaq bu, yənə əsərin əsl olmayıacaqdır»². Melioranskinin bu şikayəti olumsuzluq demək deyil, üz-üzə durduğu problemi diqqətə catdırmaqdır. O, müqayisə yolu ilə arxetipi bərpa edəcəyinə inamını bildirir. Və həqiqətən beş nüsxənin əsasında mükəmməl bir tənqid mətn əldə edib. Həm də dünyanın ən qabaqcıl türkoloji mərkəzi olan, bünövrəsini Kazımbəyin qoyduğu rus türkoloqiyasının prinsiplərindən və transkripsiyasından istifadə edib. Battalın şikayətinin bir ucu da ora gedir ki, Melioranskinin rusca şərh-lərini lazımlıca özünün edə bilməyib. Biz Melioranski ilə bağlı dediklərimizə onu əlavə edirik ki, onun müqayisələri, özünün dediyi kimi, kifayət qədər dəqiqdır və onda, Battalın iddia etdiyi kimi, deyiliş-oxunuş qüsurları görmək özünü doğrultmur – ola bilər ki, tarixi forma dəqiq tapılmır, ancaq Melioranskidə sözlər əsla türk məxrəcindən çıxmır; o, sözü uzaqbaşı müasir canlı türkcələrin hansınınsa birinin məxrəcində təqdim edir. Ona görə qüsurlu ola bilməzdi ki, Melioranski Orxon-Yenisey abidələrinin dilini gözəl bilirdi (Kül tiqinin dili ilə bağlı onun magistr dissertasiyasını yadımıza salaq), zamanında Sibir, Türküstan, Oğuz türklərinin canlı dillərinə yaxşı bələd idi. O, qırğız – qazax dilini

¹ Battal A. İbni Mühənna lügəti (İstanbul nüshasının türkçə bölüğünün endeksi-dir), 3. Baskı, Ankara, 1997, s. 1-3

² П.М. Мелиоранский. Араб-филолог... с. 14

mükemməl bilirdi, «Kazak-qırğız dilinin müxtəsər qrammatikası»ni yazmışdır (1-ci hissə «Fonetika və etimologiya», 1894; 2-ci hissə «Sintaksis», 1897). Şərh və istinadlardan aydın olur ki, o, Azərbaycan türkcəsini də gözəl bilmışdır. Monqol dilini yaxşı bilirdi – İbn Mühənnna lügətinin üçüncü hissəsini (ərəbcə – monqolca lügətini) 1903-cü ildə çap etdirdi. Ərəb dilini mükemməl bilməsinə heç kəsin şübhəsi yox idi – lazımı səviyyədə bilməsə, bu tərcüməyə girişməzdi. Və böyük səmimiyyətlə oxunuşuna, mənasına şübhələndiyi sözlərin siyahısını verir (A.Battal məhz onun prinsipi ilə oxunuşunu, mənasını aça bilmədiyi sözləri kitabının sonunda ayrıca təqdim edir). Əlbəttə, A.Battalın dediyi lügətlər ona məlum olsayıdı, əsəri başqa cür ola bilərdi. Ancaq bütün bunlarla yanaşı, necə zəmin ola bilər ki, İstanbul nüsxəsi əslinə daha uyğundur və qüsursuzdur. 6 əsrlik zaman fərqi, şübhəsiz, orada izini buraxıb – əgər əsər üç-beş katibin elindən çıxıbsa, orada kifayət qədər dəyişiklik, əlavə, ixtisar, yanlış yazılışlar olub. Rüfət Bilgə fars sözlərinin yazılışında müəyyən düzəlişlər etdiyini söyləyir və deyildiyi kimi, Battal özü nə qədər sözü oxuya bilməyib, nə qədər sözün mənasını aça bilməyib.

Mən bir də təkrar edirəm ki, Melioranski nüsxələrinin əsası – arxetipi İbn Mühənnnanın ilkin hazırladığı mətnindən gələn Qərb nüsxəsinin köçürmələridir. İstanbul nüsxəsi isə ilkin Qərb nüsxəsindən köçürülüüb şərqləşdirilmişdir, dediyimiz kimi, Şərq türkçələrindən əlavələrlə daha sonralar hazırlanmışdır. Və görünür, Şərqdə də çoxlu katib nüsxələri olmuş, P.Melioranski Qərb katiblərinin nüsxələrini ümumişdirdiyi kimi, bir dəyərli Türküstan dilçisi də onları ümumişdirmişdir.

Nəhayət, İbn Mühənnna lügəti üzərində işlərkən icra etdiyim bəzi əməli hərəkətləri nəzərə çatdırıram.

Hər ikisində olan sözlərin qarşısında nüssə sahiblərinə heç bir işarə verilmir. Ancaq Melioranskidə olan sözün qarşısında «Melioranskidə», «Battalda yoxdur», «ancaq Melioranskidə», yaxudancaq Battalda olub Melioranskidə ol-

mayan sözün karşısında həmin qayda ilə – «Battalda», «Melioranskidə yoxdur», «Ancaq Battalda» söz siqnallarından biri yazılır.

Omonimlərin işlənməsində belə hallar olur: omonimin bütün mənaları hər ikisində olur – bu zaman ümumi qayda üzrə heç bir siqnal yazılmır. Mənalardan birini ikisi də verir – onun karşısında yenə siqnal verilmir, o birini ancaq biri verir, bu halda yenə onun karşısında nüsxə sahiblərinə işaret olunur. Məsələn belə: «**Tuz I**: Duz; **Tuz II**: Toz (Melioranskidə). Yaxud: «**Gög I**: Mavi, göy rəng; **Gög II**: Asiman, səma – göy (bu iki məna Battalda yoxdur); **Gög III**: Kök, əsil-nəcabət» - yəni axırıncı məna hər ikisində var.

Bir cəhətə diqqəti yönəldirəm: İbn Mühənnna lüğəti məlum qaydada ümumi əlibə sırası ilə verilmir. Sözlər mənalarına görə qruplaşdırılır və hər qrupun öz nisbi sıralanması var. Buna görə də türkçə omonimlər müxtəlif məna qruplarına aid olaraq müxtəlif səhifələrdə verilmişdir. Məsələn, **qız** sözünün «övlad» - **qız** mənası Kilisli Əhməd Rüfət Bilgə nüsxəsində¹ 144-cü («Qohumluq dərəcələri haqqında» adlanan 3-cü fəcil), «bahalı» mənası 153-cü («Nisbi anlayışları ifadə edən sözlər» adlı 5-ci fəsil) səhifədə gedir; yaxud **qırnaq** sözünün «cariyə, kəniz» mənası 152-ci səhifədə (5-ci fəsil), «nikahsız qadın», «bir şəxsin, şahin və ya şahzadənin evləndiyi kəniz, qaravaş» mənası 147-ci səhifədə («Müxtəlif insan qrupları və onların xususiyyətləri haqqında» adlı 4-cü fəsil) verilir. A.Battal bunları bir araya alır, ancaq omonimlər kimi yox, bir yuvada çoxmənali söz tipində rəqəmlərlə sıralayırlar: 1, 2 və s.

Omonimlik sözün yazılışı ilə bilavasitə bağlı olduğu üçün lüğətdə onun (omonimliyin) ifadəsində özünə məxsus bir anarxizm yaranır. Belə ki, omonimləşmədə şərq-qərb türklərinin tələffüz fərqləri muxtariyyət yaradır. Məsələn, **göz** sözünün Kilisli Rüfət nüsxəsində (Battal nüsxəsi dediyimiz nüsxə) **k** ilə deyilişi «ocağın odu» mənasında **köz**

¹ İstanbul, 1340 (1921)

sözü ilə omonimlik yaradır. Yəni «**Köz I**: Göz, insanın görmə üzvü və bulağın gözü (K. Rüfətdə; s. 180); **Köz II**: Ocağıın odu, köz» (yenə orada: s. 169) – bu omonim qəlibi ancaq K.Rüfət– A.Battal nüsxəsi üçün qüvvədədir.

Yeri gəlmışkən: Kilisli Rüfət nəşrində ərəbcə **eyn əl - ma** «su göz» şəklində tərcümə olunur. Göründüyü kimi, tərcümədə mənsubiyyət şəkilçisi verilmir. K.Rüfət belə düzəliş verir: **su közi** – «gözi» yox, məhz «közi». Deməli, K.Rüfət öz nəşrində sözü Türküstan türkcəsinin tələffüz sistemini uyğunlaşdırır. Halbuki ilkin yazılışda, qrammatik xətaya baxmayaraq, qərb türkcəsinin, yəni Azərbaycan türkcəsinin tələffüzü təsadüfən saxlanılmış. Analoji vəziyyəti **güzgü** sözünün Kilislidəki yazılışında da görürük: **گۈزگۈ** – tələffüzün şərqləşdirilməsində yarımcıqlıq var. Eyni şəkildə düzəlişlər – şərqləşdirmələr başqa sözlərdə də aparılır. Məsələn, **gülmək** sözü Kilislidə 111-ci səhifədə **g** ilə, 81, 88, 120 və başqalarında **k** ilə verildiyi halda, A.Battal hamısını **k** ilə yazır. Yaxud Kilislidə səhifə 88-də **gəlgil**, 128-də **kəlkil**, **kəlməkil** getmiş, A.Battal hamısını **k** ilə vermişdir. Belə nümunələr çoxdur. Bizim qənaətimizə görə, bu onunla bağlıdır ki, Kilisli Rüfət Bilgə əslində olan kimi yazmış, əсли isə «şərq» katiblərinin qərbədən köçürməsi olduğu üçün köçürənlər mexaniki olaraq bəzən əslini saxlamışlar.

Fonetik – tələffüz variantlarını da müstəqil verirəm. Məsələn: «**Ağ**: Ağ rəng» və «**Aq**: Ağ. Bax: **Ağ I**». Bu qəbildən variantların verilməsindən əsas məqsəd Azərbaycan türkcəsindəki tələffüz nümunəsini nəzərə çatdırmaqdır.

Hər iki nüsxədə hərflərin sistemləşdirilməsi də bizim öhdəmizə düşürdü. Məsələn, **a**, **ə**, **i**, **ı**, **o**, **ö**, **u**, **ü** səslərinin hamısı Melioranskidə **ı** (əlif) hərfi siyahısında gedirdi və bunları müasir səs sisteminə çevirmək üçün tarixi fonetikanın müəyyən incəliklərini nəzərə almaq lazımlı gəldi. Melioranskidə samitlərdən **c** və **ç**, **b** və **p**, **k** və **g** səsləri bir siyahida verilir. Onları da ayırmışq. Bu, sırf qrafik cəhətlə bağlı olub, ərəb hərflərinin türk səslərinə tətbiqi ilə şərtlənir. Təsadüfi deyil

ki, P.Melioranski bu cəhətə xüsusi diqqət yetirərək tarixən türklərin istifadə etdikləri üç əlifbadan – Orxon-Yenisey, uyğur və ərəb əlifbalarından türk səs sistemi üçün ən münasibinin Orxon-Yenisey əlifbası olduğunu yazır və maraqlıdır ki, tarixi ədalət naminə bunu da qeyd edir ki, ən münasib olmayanı da məhz ərəb əlifbasıdır¹ (halbuki bütün dil və mədəniyyət tariximiz bizə bu namənasib əlifba ilə çatmışdır. Təbii ki, Melioranskinin kitabı 1900-cu ildə çap olunduğu üçün həmin əlifbaların adını çəkir). Həmin uyğunsuzluqla bağlıdır ki, Melioranskidə **ت** (t) və **ط** (t̤) hərfləri müstəqil verilir. Eyni prinsiplə z səsi üçün **ڙ**, **ڙ**, **ڦ** hərfləri siyahıbaşı gəlməli idi. Ancaq yalnız **ڙ**-dən istifadə olunur – z ilə başlanan türk sözü olmadığına görə ancaq beş fars sözü verilir (o biri hərflər ərəb sözləri üçün olduğundan və lügətdə də z ilə başlanan ərəb sözləri verilmədiyinə görə onlar işlənməmişdir). Analoji vəziyyəti s səsi ilə bağlı müşahidə edirik. S səsi üçün üç hərf işlənməli idi – **ڻ**, **ڻ**, **ڻ**. **ڻ** hərfi ancaq ərəb sözündə olmalı olduğundan işlənmir. Əslində **ڻ** hərfi də ərəb sözü ilə işlənməlidir, ancaq qalın saitli türk sözlərində onun işlənmə ənənəsi var və bu lügətdə də **sat**(maq), **sağ**, **say** kimi türk sözləri onunla yazılır. Ancaq bu prinsip ərəb əlifbalı türk yazı abidələrində tez-tez pozulur. Təsadüfi deyil ki, həmin pozulmanı bu «Lügət»də də müşahidə edirik. Belə ki, **sağın** – (**sağınmaq**: düşünmək) sözü sad (**ص**) hərfilə, **sağın** (süd sağını – **sağmaq** feilindən) sin'lə (**س**) yazılır. **Sağ** (sağ tərəf, solun antonimi), **şığır** (inək) həm sad, həm də sin sütununda gedir. Bu, Melioranskiyə İbn Mühənnadan gəlir. Görünür, İbn Mühənnna bunu qəsdən belə yazmış ki, türk yazısını qəlibdən çıxarsın – o, dilçi kimi qeyri-professional ziyalılara təlqin etmiş ki, türk sözləri üçün bu yazılışların fərqi yoxdur.

Türkcədə **f** hərfilə başlanan söz yoxdur, «Lügət»də ancaq **fluri** italyan sözü verilir. Eləcə də **r** ilə türk sözü başlamadığından burada yalnız **razi** ərəb sözü əks olunub.

¹ П.Мелиоранский. Араб-филолог.... с.2

«Lügət»də qaf (ج) hərfini hər yerdə **q** ilə transliterasiya etmişəm. Battal istinasız olaraq onu **k** səsinə çevirir: **kan** (qan), **koyun** (qoyun) və s. – bu, müasir Anadolu tələffüzündür. Mən həm bilavasitə qaf (məhz **q** səsinin işarəsi) hərfini, həm də Azərbaycan türkçəsinin tələffüzünü nəzərə almışam – Melioranskinin mövqeyi də mənim tərəfimdədir ki, əsərdəki dilin Azərbaycan türkçəsi olduğunda israrlıdır (mənim **k-q-ğ** təkamülü ilə bağlı bu yazıdakı fikrimə də diqqət yetirin). Melioranskidə olmayıb, Battal nüsxəsində verilmiş sözlərin transliterasiyasında da həmin prinsipi izləmişəm. Hətta A.Battal ifrata vararaq **k**, **q**, **g** səslərinin üçünü də **k** hərfi ilə ifadə etmişdir.

Onları da Melioranski iması ilə qruplaşdırırdım.

Battal tərəfindən **e** hərfində birləşdirilmiş **e** və **ə** səslərinin ayrılmasında da eyni işi gördüm.

Şərq fakültəsinin tələbəsi Turan Hacılıının hesablamasına görə İbn Mühənnna «Lügət»inin nəşrlərindəki söz tutumu belədir: Platon Melioranskidə **1773** söz; Abdulla Battalda **1920** söz; bizim müqayisəli təqdimatda **2839** söz*.

Dediyim kimi, P.Melioranski nəşrini əsas götürməyimin bir səbəbi də odur ki, o, İbn Mühənnna lügətinin nəzəri şərh-dərslik effektli hissəsini də ruscaya tərcümə etmişdir - bu, XIII-XIV əsrlər türkçəsi haqqında çox qiymətli məlumat verir. Tarixiliyini və müasirlərimiz üçün çox faydalı olacağını nəzərə alaraq həmin bəhsin də türkçəmizə çevirdim.

Tofiq Hacıyev

* P.Melioranski və A.Battal nəşrlərinin hər ikisində sonda oxunuşu və ya mənəsi dəqiqləşdirilməyən bir neçə söz verilir. Biz bir neçə sözlə bağlı ancaq A.Battal əlavəsinə müdaxilə etdiyik.

FARS, TÜRK VƏ MONQOL DİLLƏRİNĐƏN TƏRCÜMƏ KİTABI

Rəhman və rəhim Allahın adı ilə! Həmd olsun o Alla-ha ki, öz müdrikliyini bol sevgi ilə aşkar etdi və aydınlaşdır-dı və bununla insanların boynuna borc qoydu ki, onu anla-mağ'a, dərk etməyə can atsınlar. O, «qələmi (yəni yazını) öyrətdi, insana bilmədiyini öyrətdi»¹, atamız Adəmə – ona salam olsun – böyük hörmət göstərib ona şeylərin adını öy-rətdi, halbuki bunu səmanın mələkləri üçün də etməmişdi. İlk lütf idi ki, Adəm onunla fərqlənirdi, bu, Allahın başqa yaratdıqları ilə müqayisədə gözəl qabiliyyətlərdən ona ən səxavətlə bəxş etdiyi hədiyyə idi. Mövcud olanların ən şə-rəflisi, doğulanların ən xoşbəxti, ən nəcib ata-babaların övladı, peyğəmbərlərin başçısı Məhəmmədə, onun gözəl və pak nəslinə xeyir-dua olsun. Qurani və aləmlərin rəbbinin ayələrini hamiya bəyan edən odur. Budur, Uca Allah aydın ərəb dilində belə deyir: «Onun möcüzələrinə göyün və ye-rin yaradılması, dillərin rəngarəngliyi, dərilərin rəngləri (irqlər) daxildir, həqiqətən bunlarda aləmlərin nişanələri mövcuddur»². Beləliklə, O, dillərin müxtəlifliyini yerin və göyün təqlid olunmazlığı ilə birləşdirdi. Və bunlardan hər biri Onun qüdrətinin nişanəsidir. Çünkü O bunları Onun hər şeyi bilməyinin və müdrikliyinin dərk olunmasına yönəltmişdir. Biz Ondan günahlarımıza bağışlamağı təmənna edi-rik və Ona bel bağlayırıq.

Həm dünyani bilməyə can atan alim kimi, həm dünyani dolaşan tacir kimi savada və biliyə cəhd edərək müxtə-lif məlumatlar toplarkən insanlarla ünsiyyətdə olduğum za-

¹ Sure 96, ayələr 4-5. [Bax: Qur'an. V.Məmmədəliyevin tərcüməsində: «O Rəb-bin ki qələmlə [yazmağı] öyrətdi. O Rəbbin ki insana bilmədiklərini öyrətdi». Azərnəşr, 1991, s. 637].

² Sure 30, ayə 21 [Bax: Qur'an. V.Məmmədəliyevin tərcüməsində 22-ci ayə: Göylərin və yerin yaradılışı, dillerinizin və rənglerinizin müxtəlifliyi də onun qüdrət əlamətlərindəndir. Şübəsiz ki, bunda bilənlər [ağıl və elm sahibləri] üçün [Allahın vəhdaniyyətinə və Onun hər şeyə qadir olmasına dəlalet edən] nişanələr vardır] (Həmin nəşr, s. 398)]

man bu təəssüf doğuran hadisə ilə rastlaşmışam ki, adamlar dilin öyrənilməsini özləri üçün əbəs sayıblar. Halbuki səyahət və gəzintilərində bundan istifadə edə bilərlər, eləcə də elmi məsələlərin tədqiqində, ticarətdə fayda qazanmaq və ya zi-yandan qaçmaq üçün, yaxud bir işdə ustalığına, sənətkarlığına görə haqq almaq istəyi ilə və ya müxtəlif məsələlərin həllində öz düşüncələrini gücsüzlük və acizlikdən qurtarmaq üçün və ya vətəndə və yad ölkələrdə öz müasirlərinin qarşısında üstünlük əldə etmək üçün dil biliyi onların gərəyi olardı.

Buna, yəni dillərin öyrənilməsinə mənim belə baxışımı türk səltənəti həvəslə qoşuldu – Allah onların qələbəsini möhkəmləndirsin və hökmranlığına rifah və dinclik versin – bu xalq üçün, onların yaşadıqları ölkələrdəki yerlilərin – oturaqların və çöl insanların – köçərilərin sultanları üçün bu ümumi işlek ata sözünün məzmunu tam uyğundur: «Xalq öz hakiminin inamına uyğunlaşır».

Beləliklə, ona ehtiyacı olanlar üçün, onların istəklərini təmin etmək üçün adları çəkilən dillər* haqqında bu kitabı yazmaq qərarına gəldim. Bu kitab qarmaqarışılıqdan uzaqdır. Fəsillərdən ibarətdir. Məzmun ustalıqla bu fəsillərə uyğun yerləşdirilmişdir. Oxumaq niyyətilə əlinə götürənlərin işini asanlaşdırmaq üçün hər cür işarələrlə təchiz olunmuşdur. Üç hissədən ibarətdir. Birincidə fars dili haqqında danışılır, ikinci idə türk dili, üçüncüdə monqol dilindən söhbət gedir. Burada hər dildə daha çox işlek və nitqdə məlum şeyləri seçdim. Hər əsərdən planım üzrə daha mükəmməlini və fəsillərin ardıcılığına görə daha münasibini götürdüm. Kitabın mətlebini doğru ifadə edən, mənim sözlərimə bəraət qazandıran, onu təsdiqəyən, məni danlaqlardan xilas edən gözəl nitqli insanları dirlədim. Hər hissənin yazılışında materialı elə yaxşı böldüm ki, mən bilən, mənə qədər heç kəs belə yazmayıb. Mən o mükafata can atmışam ki, mənim əsərim bilikdə üstünlük və işlərində qazanc əldə etmək istəyənlərin, yəni alımların və tacirlərin işlərinə yarasın.

* Sərlövhədə adları çəkilən fars, türk, monqol dilləri nəzərdə tutulur. – T.H.

Birinci hissə: Fars dili haqqında¹.

Kitabın ikinci hissəsi: Türk dili haqqında

Mən bu sətirlərdə çalışdım ki, düzgün ümumişlək danışığım ifadə edim və «vəhşi», işlək olmayan sözləri atırm, ümumi razılışdırılmış tərkiblərin, möişətdə ümumi qəbul olunmuş sözlərin ardınca gedim, hər məsələni ayrıca verim, bütün əsəri arayışlar-məlumatlar üçün münasib edim, əsas iki hissəyə bölgərək, materialımı təməl prinsiplərə, ümumi qanunlara, fəsillərə və bölmələrə görə bölüşdürüm, paylayım.

Birinci hissənin məzmunu: məsələnin qoyuluşu, qeyd, adların hallanması, feil formalarının yaranması, ədat-lararası və başqa köməkçi nitq hissələrinin işlənmə üsulu... və burada yeddi bölmə².

Birinci fəsil: keçmiş zaman haqqında; onun birinci bölməsi gələcək zaman, ikincisi məsdər, üçüncüüsü əmr şəkli, dördüncüüsü məchul və qayıdış növləri, beşincisi icbar, qarşılıqlı və icbar-qayıdış növləri, altıncısı inkar formaları haqqındadır.

İkinci hissə (iki əsas bölmədən ibarətdir) sadə adlardan danışır və iyirmi dörd fəsildən ibarətdir. Onlara da məzmunca yaxın bölmələr (fəsillər) birləşir. Məhz bunnardır: 1.Uca Allahın adları haqqında; 2. İnsan bədəninin üzvləri haqqında; 3. qohumluq əlaqələri haqqında; 4. Müxtəlif insan zümrələri haqqında; 5. Korrelyativ (bir-birindən asılı) məna bildirən sözlər haqqında; 6. Peşə sahiblərinin peşələrinin adları haqqında; 7. Dərman və xəstəliklər haqqında; 8. Yeməklər və içkilər haqqında; 9. Paltarlar, döşəmələr (yorğan, döşək və s.) və rənglər haqqında; 10. Hərəkət edən mülkiyyət və əmtiələr haqqında; 11. Ev heyvanlarının adları haqqında; 12. Silahlar və alətlər haqqında; 13. Vəhşi və yırtıcı heyvanlar haqqında; 14. Quşların adları

¹ Biz bu hissəni buraxırıq (bu, P.Melioranskinin öz sözüdür, o, fars dili bəhsini ruscaya çevirməmişdir. – T.H)

² Burada mətn pozulub, görünür, fəsil və bölmələrin hissələrindən söz gedirilmiş; sonra mətndə materialın təsnifi bir qədər başqa şəkildədir (qeyd Melioranskinindir. – T.H.)

haqqında; 15. Müxtəlif səslər haqqında; 16. Uçan və sürünen həşəratların adları haqqında; 17. Torpaq və s. adları haqqında; 18. Bina və yaşayış məntəqələrinin adları haqqında; 19. Suların adları haqqında; 20. Bitki və kolların adları haqqında; 21. Yüksəkdə (yerdən yuxarı) olan predmetlər haqqında; 22. Zaman anlayışı ilə bağlı ifadələr haqqında; 23. Hesab və saylar haqqında; 24. Bu fəsillərə uyğun gəlməyən adlar haqqında.

ÖSAS. Türk dilinin əlifbası və hərflərin qrup birləşmələri haqqında. Onların sayı iyirmi üçdür: onların türklərdə ümumi yayılmış birləşmələri bunlardır: **بَكَدْ , وَذَقَ , أَنْعَ , بَكَدْ , وَذَقَ , مَنْشَ**

Türk dilinin ərəb dilində qəbul olunmuş qaydada düzülmüş əlifbası budur – ərəb dili ilə müqayisədə türkcədə işlənməyən hərflər istisnadır. **فَغُ طِصِّ شِسِّ زِرِّ ذِ دِ**
نِ خِجِ بِ اِيِ هِ وِنِ مِ لِ كِ قِ.

Burada ərəb əlifbasının beş hərfi çatdırır – onlar bunlardır: **عِضْظِحَتْ**.

Burda mətn pozulur, görünür, fəsil və bölmələrin hissələrindən söz gedirmiş; sonra mətndə materialların təsnifi bir qədər başqa şəkildədir (qeyd Melioroninskinindir. – T.H.)

Bunun müqabilində türklərdə beş hərf vardır ki, ərəb dilində* yoxdur – bunlardır: **فِرِّجِ بِكِ**

Qalın **پ** (p) samitinin tələffüzündə sanki hava dodaqların xaricindən üfürülüb (kar p səsinin ifrat küylülüyü nəzərdə tutulur – T.H.); **ئ** bu (ç) səsi **ش**(ş) çaları ilə tələffüz olunur; **ئ** (j) səsinin məxrəci **ج**(c) və **ش** arasında yerləşir; **ڦ** (v - w) samiti **و** (v) səsinə yaxındır (yəni bu, v və **f** səsləri arasında deyilir, qoşa dodaq v səsidir – özbəklərin v səsi ilə müqayisə edin – T.H.); **گ** (g) bədəvi ərəblərin pozulmuş **q** tələffüzüdür (bu bizim **g** səsidir – T.H.).

Bil ki, türk dilində calama – artırma var (hər kateqoriyanın məxsusi şəkilçilərini nəzərdə tutur – T.H.) ki, adların sonunda kiçitmə, çıxaltma, nisbi sıfətlər və s. düzəltmək üçün, həmçinin feillərin sonunda keçmiş və gələ-

* Bu məqamlarda dil-əlifba, səs-hərf anlayışları bir-birinə qarışır – T.H.

cək zamanları, məsdəri, məlum və məchul feili sıfətləri, əmr və «qadağa» (əmrin inkarı nəzərdə tutulur – T.H.) şəkillərini, feilin şəxs formalarını (şəxs şəkilçilərini – T.H.) və s. düzəlmək üçün artırılır. Bu barədə aşağıda söhbət gedəcək. Bu artırma və nişanələrdə aşağıdakı hərflər iştirak etmir: **ش خطفة** - **خ ط ف ه** hərf birləşməsi. Kişi və qadın cinsinin sözləri müəyyən və qeyri-müəyyən ədatlarla (yəni müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artıkları – T.H.) eyni cür devildir.

ÖSAS. Bil: türk dilinin vətəni Türküstandır, ərəb dilinin Hicazdan gəlməsi kimi. Bu türk dilində danışanları fərqləndirən nitqlərindəki tələskənlikdir, tələffüzlərindəki etinasızlıq, hərflərin (yəqin ki, səslərin – T.H.) üstündən keçmək, uzun saitlərin təsadüfiliyi, həmzəlilərin bolluğu və s. cəhətlərdir. Eləcə də türküstanlıların dilində elə sözlərə rast gələrsən ki, bizim ölkələrin sakinləri onları başqları ilə əvəz edirlər. Biz bu yiğcam göstərişdə (kitabda – T.H.) ikisindən hansı işlekdişsə, onu, əgər hər ikisi eyni dərəcədə işlekdişsə, ən mükəmməlini götürdüük.

Bil: bütün dillərdən eləsini tapa bilməzsən ki, onda müxtəlif çalarların saitlərlə ifadəsinə tez-tez rast gələsən. İndi mən bu hissədən müəyyən şeylərin ifadəsinə – verilməsinə keçirəm. Şagirdlərin diqqətini buna yönəltmək üçün bütün deyəcəklərimi yeddi maddəyə bölürəm və qırmızı mürəkkəblə hərflərin üstündə isarələr qovacağam*.

* Ancaq nə morfoloji və fonetik şərhlərdə, nə də lügətdə Melioranski bu rəngli işarələrdən istifadə etmir. – T.H.

Bil: bəzi hərflər gah zəifləyir, gah qoşalaşır, gah buraxılır – **kaf** (k), **nun** (n), **lam** (l) hərfləri belədir. Kaf və nun bəzən deyilişdə itir, ancaq yazıda saxlanırlar. Lama gəldikdə bəzən tələffüzdə qalınlaşır, ancaq yazıda zərif qalır. Kafa nümunə olaraq «dəñiz» və «günəş» sözlərini göstərirəm. Hər iki sözdə üçnöqtəli kafın yazılışı eynidir. Ancaq də kaf özündən əvvəlki nunla qovuşur. Buna misal olarəq «sinir» (əsəb) və qanad sözlərini göstərmək olar*.

Geniş şərh. Bil: «uzanma və zəriflik» hərfləri (qalın və incə səslər nəzərdə tutulur. – T.H.) – məhz saitləri (bunlar da «xəstə» adlandırılrlar) türk dilində müxtəlif şəkildə işlənirlər.

Belə ki: əlif (!) üç cür işlənir: 1) Xalis əlif kimi, məsələn, قام **qam** (ara həkimi, əfsunçu) və ya **qar** sözlərində. 2. Ancaq söz sonunda **vav** (و) hərfindən sonra yazılan əlif – türk dilində bu sözlərdə olan kimi: **bu** , **qayu** (hansi) , **alğu** (almaq) 3. Fəthənin «bolluğundan» yaranan əlif – **yarar** , **görər** , **bəglər** , **kəlməslər** .

Bunun kimi (yəni **a**, **ä** məqamında) (hərfidir, farscada adətən **e** səsini ifadə edir – T.H.) da işlənir. Yəni yerində bəzən əlif işlənir. Məsələn, **munda** (burada) , **anda** (orada) , **alma** , **nə** , **ya** (yay-oxun yayı) .

Ümuiyyətlə, gözəl türk dilində danışmaq tələb edir ki, sözün son sait hərfi atılsın və onun artırılmasına yol verilməsin.

* Həqiqətən **dəniz** sözündə birinci mərhələdə **n** ilə kontaktın nəticəsində **k** gəyə keçir. Burada samitlərin (n və k) qovuşması nəticəsində iki samit məxrəci sixılıb bir afrikat məxrəcində uyğunlaşır. Bu halda **k** iki sait arasında cingiltılışərk g-yə çevrilir. İkinci mərhələdə yarımlar **n** və yarımlar **g** sağır nun (**ŋ**) məxrəcini yaradır. Bu fonetikani ibn Mühənnanın təhlili mövqeyində qiyətləndirmək nəticəsində vaxtile məlum məşhur nəslü **eldənizlər** yox, **eldəgizlər** oxumuşlar. **Günəş** sözündə isə **g** və **n** müstəqil olaraq öz nominasiyalarında çıxış edirlər. İkinci paraleldə (**singir** və **qanad**) isə birinci sözdə **n** itir, **g** ilə qovuşub sağır nuna (**ŋ**) keçir, ikinci sözdə **n** müstəqilliyini göstərir – T.H.

Vav (ۋ) üç cür olur: 1. Bütün məxrəci ilə tələffüz olunan vav, məsələn, bu sözlərdə olan kimi: **uz** (usta, sənətkar) بُزْ ، **vur** بُورْ ، **buz** بُوزْ ; 2. Zəif, ötəri deyilən vav, məsələn: **urğu** (vurmaq) أَرْغُو ، **burğu** (boru) بِرْغُو ; 3. Ancaq öncə gələn zəmməni göstərmək üçün işlənən vav, məsələn: **urğu** (vurmaq) شُوا ، **burğu** (boru) بُرْغُو ، **uş** (bu, budur) اُوقْ ، **oq** (ox) اُوكْ ; bu halda bəzən «**o**» davamlı tələffüz olunur, məsələn: **oy** (kürən-qonur at) او ي (qarabaşaq samanı) بُوي ، **toy** (məclis) تُوي

Ya (ي) da üç növ olur: 1. o, çox aydın deyilir, bu sözlərdəki kimi: **iş** ايش ، **kiş** (samur) كيش ، **biz** (çəkməçi bizi) بيز ، **bir** بير ; 2. bəzən kəsrə (a - e) çaları ilə deyilir, məsələn: **eş** (yoldaş) ايش ، **keş** (ox qabı) كيش ، **bez** (bezmək) بيز ، **ber** (ver) بير ; 3. Öncə gələn kəsrəni bildirir: **biz** (I ş.c. əvəzliyi) بيز ، **siz** سيز ، **biliglig** بيليكلىك ، **siliklik** سيليكلىك (təmizlik).

Qayda. Bil: bəzən türk dilində söz kökünə məxsus olmayan **kaf** و **ğayn**¹ güclü tələffüz olunmur, eyni zamanda tamamilə itmir də. Bunların türklər tərəfindən tələffüzü bu iki tərəf arasında qalır. Bəziləri bu hərfələri (səsləri – T.H.) «əriyən» yaxud, «ölü» adlandırırlar. «Ölü» kafa nümunələr: **biliklik** (məlumatlı, bilikli) بيليكلىك ، **siliklik** (təmiz) سيليكلىك ، **diriglig** (dirilik, həyat) ديريليكلىك . Əgər belə çalarlı kafin qarşısında sağır nun gələrsə, onun tələffüzü burunda olacaqdır³. Məsələn: **aşa** (ona) آشا muşa (buna) مونغا ، **saşa** (sənə) ساشا ، **maşa** (mənə) منشا . «Ölü» ڭ-yə misallar: **buğra** (erkək dəvə) بوغرا ، **tuğra**

¹ K və ڭ səsləri nəzərdə tutulur. – T.H.

² Əminliklə demək olmur ki, bu nümunələrdə hansı k «ölü» sayılır (Melioranski sözün sonundakı, yoxsa - **lik** şəkilcisinəndəki k səsini nəzərdə tutur – həqiqətən hər iki halda k qapalı hecanın son səsidir və eyni enerji ilə tələffüz olunur. – T.H.).

³ Əslinde bu halda **g** و **n** məxrəcləri sağır **n** məxrecində birləşir. Və كـ hərf birləşməsi (diqrafi) sağır nun olaraq deyilir. Bu tarixi orfoqrafiyanın düzgün qiymətləndirilməməsi nəticəsində bir zamanlar bizdə həmin diqraflar **maşa**, **saşa** yox, **manqa**, **sanqa** kimi transliterasiya olunmuşdur - T.H.

(möhür, hökmdarların imzası) توغرى, **buğda** بوجدا. Bu ă-nın bizim ölkənin türklərinin şivələrindəki deyilişi tələffüzdə **vav** təsəvvürü yaradır. Bu ona görə baş verir ki, ă boğaz, vav dodaq (əslində diş-dodaq – T.H.) səsidir və əriyən ă ortaya hərəkət edir, əvvəlki **vavın** (yəni u səsinin – T.H.) təsiri ilə dodağa – vav məxrəcində yaxınlaşır. Türküstanlılara gəlincə onlar ă-ni tam tələffüz edirlər.

Bil: kəsrəyə meyilli fəthəyə bunlar misal ola bilər: **mən, bən بَنْ, sən سَنْ, ər أَرْ, ət أَتْ, bəg بَغْ**.

Göstərdiyimiz nümunələrdən aydın olur ki, yazıda və ya danışqda اوت sözü ilə rastlaşırsansa, onu heç bir çalar olmadan olduğu kimi **ut-** (**udmaq** feilinin kökü) işlətdikdə feilin əmr formasının II şəxs təki alınır, ancaq **vav-i** aydın tələffüz etsən, bitki və ya dərman mənasında olan **ot** sözü alınacaqdır; əgər həmzəni vavla birləşdirənsən (**üt** [?] şəklində), onda **qulağın** və ya **iynənin deşiyi** bilinəcək; əgər **vavı** tamam deməsən, həmzəni **t** ilə birləşdirənsən, xəfif bir uzanma ilə malqaranı suvarmaq mənasında (**u:t**) feili əmr formasının II şəxs təkini bildirəcək; əgər zəmməni həmzənin orta hali ilə kəsrəyə meylləndirənsən, onda اوت sözü **öt** (öd) mənasını bildirəcək.

İndi biz elə əvəzlənmələrdən danışacaqıq ki, haqqında danışdığınız dilin xüsusiyyətlərini bilməyimizə imkan verəcəkdir. Sən belə hadisəni tapacaqsan ki, bəzən türküstanlılar məlum bir sözü bu və ya başqa şəkildə tələffüz etdikdən sonra bir hərfi (səsi – T.H.) yaranma yerinə görə ona yaxın olan başqası ilə əvəz edirlər.

Bəzən də belə hala rast gələcəksən ki, bizim ölkələrin sakıləri onların (Türküstanlıların) səslərində birini başqası ilə dəyişirlər və bütün bu tələffüzlər doğrudur. Bu dəyişmələrin miqdarı on iqidir. 1. **D-nin(>) t تْvə ya y (ى)** ilə əvəzlənməsi. Məsələn, Türküstanlılar deyirlər: **idi** (sahib, yiyə) - ايدى, **edkü** (yaxşı) ادکو, **ayaq** (badə) اياق اياخ, ancaq bizim ölkələrin türkləri deyirlər: **iiyi** (yiyə) اييى, **eygü** (yaxşı) ايگو، **ayaq** (badə) اياق; 2. Türküstanlıların dilində qalınlaşmış **Z** ز (- ڙj) gah **c**, gah **s** ilə işlənir.

Məsələn: اژون və ya اجون (yəni **ajun** və ya **acun** «dünya» - hər iki forma məlumdur). ارسوا ارڙو (kaftar, goreşən), گزال və ya کسال * (quyruq); 3. س-nin (adi dilucu – dışdibi s) - صا (qalın s) və ت(t) vasitəsilə ط ya (qalın t) keçməsi. Məsələn: سفر , həm də صفر (sığır - inək) deyirlər**, «sol ilən» birləşməsi həm سول ايلن (sol ailən) deyilir; turum (bala) sözü həm ترم , həm də طرم, **tay** (atın balası) həm تاي, həm də طاي kimi deyilmişdir (yazılmışdır – T.H.); 4. D-nin t ilə əvəzlənməsi. Məsələn: həm **dil** ديل , həm **til** تيل, həm **diş** ديش, həm də **tiş** تيش, həm **dirik** (diri, canlı) - ديريك, həm تيريك . Və bütün bunlar sonrakı misallarda t-nin qarşılığında duran d vasitəsilə uyğunlaşır: اچدي və اقتى **açdı** واقعى باقىي və **baqtı** باقتى قوبدى **qopdı** واقعى قوبتى. 5. Onların çoxunda ت vasitəsilə و و vasitəsilə qalınlaşmış ف (yəni ف) müşahidə olunur. Türküstanlılar deyirlər: آف (aw) və آوا (av), چاف (çaw-səs) və چاو (çav), سونچ (sevinç) və سونج (sewinç) سقچ. Bəzən bizim ölkələrin türkləri **m-ni b** ilə əvəz edirlər: من (mən) yerində həm də (bən) بىنكىپ (min) yerində həm də (biŋ) بون (min), (mun - qüsür) مون (mun) yerində həm də (bun) بون (bun) deyirlər.

Bəziləri isə ondan sonra **vav** gəlirsə, zəmməli **b**-ni buraxırlar. Məsələn: نابولغاي (nə boldı? Nə oldu), (nə bolğay? Nə olacaq) ilə yanaşı مين (nə oldu?), ناوولغاي (nə olğay – nə olacaq). 6. **Q** səsi گ ilə əvəzlənir: ناغلر (nə ğilur? – nə edir?) yerində ناقلنگ (nə qılur?), ناقلنگ (nə ğildiň – nə etdin) yerində (nə qıldiň) deyirlər. Bunlar **nə qılməq** feilindən olmaq etibarilə əslində **nə qılır**, **nə qıldıň** olmalıdır. 7. **Ğ** səsi **q** ilə əvəzlənir: سغتادي (sığtadı - inlədi) –

* Melioranski sözün ərəbcə tərcüməsi əsasında «quyruq» (xvost) olduğunu deyir, ancaq oxunuşun nə demək olduğunu bilmədiyini söyləyir. – T.H.

** Burada daha söhbət səsdən yox, həqiqətən hərfdən gedir, yəni eyni türk səsi ərəbin gah incə sin, gah da qalın sad hərfiə yazılır. Azərbaycan türkçəsinin tarixində yüzlərlə belə faktlar olmuşdur. Məsələn, سو sözü gah da سو, gah da صو şəklində yazılmışdır. – T.H.

سقتار (sıqtadı), **سغتار** (sıghtar - inləyir) -, **سغتادى** (sıqtadı), Sözün kökü **سغىت** (sıght+maq). 8. Q səsi x ilə əvəzlənir: **sıqtadı** (inlədi)- **sıxtadı**, **aqrun** (yavaş)- **axrun**, **toqlı** (illik keçi)- **toxlu**. 9. Q-nın ğ ilə əvəzlənməsi. Bu əvəzlənmə başqalarından daha işləkdir; sən bunları danışqla öyrənə bilərsən, yəni söhbət edərsən, söhbətlərə qulaq asarsan, yadında qalar. 10. Yerinə görə z səsi s ilə əvəzlənir: **gəlməz** və **gəlməs**, **yaraşmaz** və **yaraşmas**, **izdər** (axtarır – «izləmək»dən) – **isdər***.

Əşyalarla (isimlərlə – T.H.) bağlı **qaydaları** bilmədən dil möhkəmlənmiş sayılmaz, yəni bunları bilmədən dilə sahib olmaq olmaz və onda düzgün danişq mümkün deyil.

Birinci bölmə cəmlik haqqındadır. Bil: bu, iki cür olur – adlarla və feillərlə bağlı olur. Adlarda cəmlik fəthəli I və r-dən ibarətdir. Məsələn: **at-atlar**, **qılıç-qılıçlar**, **gisi** (adam) – **gişilər**, **bu** – **bular**.

Feillərə gəlincə, onlar da xəbər vəzifəsində çıxış edərkən, adlar (mübtədə nəzərdə tutulur – T.H.) cəmdə olarkən feillər adlardakı qayda ilə cəmlənir. Məsələn: **qondılar** (oturdular), **endilər**, **qonğaylar** (qonacaqlar), **enğəylər** (enəcəklər). Birinci şəxsin cəmində kəsrə ilə q və ya k gəlir. Birinci hala aid misal: **qazdıp**; ikinciyə: **kəstik**, **güldük**. Burada **kəstik** misalındaki t d-dəndir - keçmiş zaman şəkilçisi d əmələ gəlmə yerinin yaxınlığına görə t-yə keçir.

Feilin II şəxs cəmini yaratmaq üçün söz kökünə hər ikisi kəsrə ilə **n** + **g/ğ** və **z**, yəni **-nigiz** (-nığız) artırılır. Məsələn: **qazdınğız**, **endingiz**, **kəstingiz**, **küstüngiz**. Burada **-nğız** hissəciyi II şəxs cəmin əlaməti olub, onun karşısındakı duran t_keçmiş zamanın şəkilçisi **d**-ni əvəz edir – bu haqda yuxarıda demişik.

Bu da feilin keçmiş və gələcək zamanının və əmr forması III şəxsinin yaranması haqqında qeyddir. Bütün bunlar **lam**, **əlif** və **re-nin**, yəni **-lar** və **lər-in** vasitəsilə

* Maddələr bununla bitir. Halbuki on iki xüsusiyyət vəd olunmuşdu. Bu, gəlib çatan əlyazma nüsxələrinin qüsürudur. – T.H.

düzəlir. Məsələn, **gəldi-gəldilər**, **gəlirlər**, ancaq deyirlər: **gələllər** və **kələylər**; **gəlsünlər**, **gəlməsünlər**, **gələ bil-məslər**. İkinci şəxs üçün sükunla z əlavə olunur. Məsələn; **sən gəldinj**, **siz gəldinjiz**; bəzən isə buna l və r birləşdirilir; Məsələn: **gəldinjizlər**, **siz gəlmədinjizlər**; bəzən z buraxılır və deyirlər: **gəlmədinjələr**; bəzən də l və r düşür. Başqa hallarda s və z gəlir – feildə ad (əvəzlik – T.H.) kimi «siz» mənası ortaya çıxır. Məsələn: (siz) **gəlirsiz**, (siz) **gəlmirsiz***.

İkinci bölmə. Kiçiltmə bildirən adlar. Türküstan şivələrində kəsrəli k və ya q yerinə k, sonra da n, əlif (a) söz kökünə əlavə olunur. Məs.: **sarayqına** (kiçik saray – ev), **evqinə** (kiçik çadır), **öküzqına** (balaca öküz, cöngə); türkmənlərdə isə kiçiltmə ifadə etmək üçün zəmməli c və ğ, yəni **cuğ** (جع) əlavə olunur və belə deyirlər: **saraycuğ** (evcik), **öküzcüğ** (öküzcük, cöngə).

Üçüncü bölmə. Sahib, mənsubiyət anlayışının ifadəsi haqqında. Onların, türklərin danışığında bir şeyə sahib olmaq, yiyələnmək məqamında -luğ, -lüğ şəkilçisi işlənir, bəzi hallarda ğ və g **vava** (v) çevirilir; əgər zəmməli l varsa, i-yə (kəsrəyə) keçir. Məs: **tonlığ** və ya **tonlıq** (donlu, paltarlı), **altunlığ** (altunlu – qızılı), **toğarlığ** (davarı, malı olan - davarlı), **biliklig** (bilikli), **tüklüğ** (tüklü, yunlu); bəzən həmin məna üçün əlif və n işlənir. Məsələn: **ton** (طون) ya **tonlu** (paltarlı, donlu) طونو, **kün** (xoşbəxtlik, tale) كون, **künən**¹ (xoşbəxt taleli) كونان; eləcə də bu mənada m və q işlənir. Məs: **atmuq** (atı olan, atlı), **tonmuq** (donu olan, donlu)².

Dördüncü bölmə. Bir şeyin inkarlığı, yoxluğu – əvvəlkinin tam əksidir. **Bil:** -siz ərəbcə **bila** mənasındadır³ və

* «siz» dedikdə feilə qoşulan – **siz** cəm şəkilçisi nəzərdə tutulur. – T.H.

¹ Melioranski özü qeyd edir ki, ümumiyyətlə, ad, sıfət düzəldən belə şəkilçi (-an) məlum deyil. – T.H.

² Melioranski hesab edir ki, bu -muq şəkilcisində yəqin l yerinə m getmişdir (-luq), yoxsa - muq şəkilçisi yoxdur. -T.H

³ Ərəbcə inkarlıq bildirən əlamətdir. Azərbaycan türkçəsində **bilavasitə** (vasitəsiz) sözündə olan kimi. – T.H.

inkarlıq və yoxluq bildirir. Məs: **toğarsız** (tavarı, malı olmayan - malsız), **altunsız** (qızılı olmayan, qızılsız), **biligsiz** (savadsız), **tüksiz** (tüksüz, yunsuz).

Beşinci bölmə. Nisbi adlar müxtəlif cür olur. Məsələn, bir tayfaya və ya ölkəyə aid olmaq kəsrəli **I** və **i** ilə ifadə olunur: **Qulacalı, abadlı, mosullı, bağdadlı**. Eyni vasitə ilə xarici görünüş və ya vasitəlilik göstərirlər: **atlı, qılıçlı, süngülü, qarasaçı, saruş¹, gögtonlıq** (göydonlu).

Məşğuliyyət bildirən nisbi adların əlaməti kəsrəli **ç** və **i**-nin əlavəsidir. Məsələn, **dəmür – dəmürçi, ya – yayçı**. Bu haqda xüsusi fəsildə yenə danışılacaq.

Altıncı bölmə. Izafət haqqında. Əgər iki adı izafətdə (təyini birləşmədə – T.H) yerləşdirmək istəyirsənsə, idarə olunan sözü, yəni türkcə qeyri-müəyyən və ya yiyəlik halda idarə olunan, yəni türkcə qeyri-müəyyən mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənən idarəedici sözdən əvvələ qoy və sonuncuya **i** (// 1) əlavə et. Məsələn: **Zeyd atı, Əmra donı**. Əgər idarəedici sözün son hərfi (səsi-T.H.) zəif olsa, ondan sonra - zəif səsdən sonra kəsrəli **s** hərfini yaz. Məsələn: **qamçı – Zeyd qamçısı, ya – Əmra yaşı, orta** (süd anası, dayə) – **oğlan_ortası, qoma** (aşna, məşuqə, kəniz) – **bəg qoması**. Bu **s** və **i** (// 1) səsləri «gizli» izafətə işaret edir, yəni onun vasitəsilə idarə edən ad aşkarlaşır və onun yerində əvəzlik dayanır². Məsələn: **atası, anası; s-siz** bir **i** də belə izafətin əlamətidir. Məs., **quh, bəgi, yüzi** (üzü).

Izafətdə bu məqamda **n** «ölü» kafla işlənir: **č**. Məs: **Bu ton filanındır** və ya **bu at Zeydiñdir**. İkinci şəxsin təkinə münasibətdə belə tərkiblər var: (sənin) **atañ, anañ; bu**

¹ Bu, görünür, indi bizdəki **sarışın** mənasındadır. Melioranski göstərir ki, belə forma ona məlum deyil və hesab edir ki, bu, «sarıyüzlü» olmalı idi. – T.H.

² Əslində demək isteyir ki, mənsubiyyət şəkilçisi əvəzliyin göstəricisidir və ya onu əvəz edir. Ancaq fikir aydınlaşdır ki, **atası** eynən **onun atası** deməkdir. Burada elmi baxımdan çox maraqlıdır ki, İbn Mühənnə «atas» tipli qrammatik təzahürü «izafət» (indiki təbirlə təyini söz birləşməsinin bir tipi) adlandırır. Bundan neçə əsr sonra, 1950-ci illərdə böyük müəllimimiz, prof. M.Hüseynzadə «təktərəfli təyini söz birləşməsi» anlayışını işlədəcək. Bu, İbn Mühənnə ilə elmi səslişmədir və bu o deməkdir ki, XIII əsrə türk dilçiliyində qrammatik semantikaya diqqət yetirilib – Avropa qrammatik semantika ilə XX əsrin ortalarında möşğül olacaq. – T.H.

tərkiblərin birinci şəxsin cəmində nümunələri belədir: (bizim) **atamız, anamız və ya qulumuz, donumuz**.

Sükunlu **m** izafətdə birinci şəxsin təkinin əlamətidir, məsələn: **qulum, tonum, atam, anam**.

Ad, feil və hissəciklərin izafətdəki düzgün məlum formalarının cədvəli budur. Bunlar bütövlükdə altı növdən artıq deyil – məsələn:

Bıçaq – bıçağım, bıçağımız
Bıçağıñ, bıçaqnıñız
Bıçağı, bıçaqları.

At – atım//atum, atımız
Atıñ, atnıñız
Atı, atları.

Feilə gəlincə, nümunələri bunlardır:
Bardum (getdim), barduq (getdik)
Bardıñ (getdin), bardnıñız (getdiniz)
Bardi (getdi), bardılar (getdilər)

Hissəciklərə gəlincə nümunələri bunlardır:
Məndən, bizdən
Səndən, sizdən
Ondan, onlardan.

Bu da əvəzliklərin nümunələri:
Mən, biz
Sən, siz
Ol, anlar.
Bu, bular
Ol.

Bu da idarə olunan sözün (yəni türkcə yiyyəlik halın) idarəedən sözdən əvvəl gəlməsinin nümunələri:

Sənin qulin
Bəgnin atı
Mənüm atam
Mənüm anam

Bəzən ərəb dilində olan kimi idarə edən söz idarə olunandan əvvəl gəlir. Məsələn:

Qul sənin (yəni: qul sənə məxsusdur).

At bəgnin (yəni: at bəyindir).

Gümüş mənim (yəni: gümüş mənə məxsusdur)

Ton sizin (yəni: don-paltar sizə məxsusdur).

Yeddinci bölmə. Sifət aid olduğu adın qarşısında gəlir.

Məsələn: **bılıgli** ər, **bay** Zeyd (dövlətli Zeyd), **güclü** Tənri. Bəzən ad, yəni isim, ərəb dilində olduğu kimi, sifətdən əvvəl gəlir*.

Səkkizinci bölmə. Müəyyənlik bildirən feili sifət haqqında (feilin məlum növündən olan feili sifətlər nəzərdə tutulur - T.H.). Bu, feil kökünə **ğ**, **əlif** və **n** və ya **ğ** yerinə **g** gəlməsi ilə, yəni **-ğan** və **-gən** vasitəsilə baş verir. Məsələn: **ağlağan** (çıxan – günəşin çıxması, yüksələn; **ağ** sözü «uca» mənasındadır – T.H), **engən** (enən), **barğan** (gedən), **uğan** (qudrətli), **güləgən** (gülən); bəzən **ğ**, **I** və **i** işlənir. Məs: **yaritiqli** (yaradan), **barıqli** (gedən); bəzən **ğ** yerinə **g** gəlir: **gəligli** (gələn), **gülügli** (gülən).

Əgər feil kökünün son hərfini məlum feili sifətin əlamətindən əvvəl tamsəsli fəthə ilə təchiz etsək, və ya hətta bu fəthədən **əlif** yaratsaq, bu, həmin formanın güclənməsinə xidmət edəcəkdir. Məs: **alağan** (yəni çoxlu, tez-tez alan), **birəgən** (yəni çoxlu, tez-tez verən), **güləgən** (yəni çoxlu, tez-tez gülən).

Doqquzuncu bölmə. Tamamlıq haqqında. Bu formanı düzəltmək üçün adın kök hərflərinin (səslərinin – T.H.) üzərinə kəsrəli **n** və **i** əlavə olunur. Məsələn: **Zeydi qılıç** ilə **vurdum**. **Uş diləkinni götürürmən** – birinci **n** ikinci şəxs təkin şəkilçisidir, ancaq sonuncu **n** və **i** tamamlığın əlamətidir, yəni təsirlilik haldır. Başqa misal: **Muni alğıl**.

Onuncu bölmə. Məsdər feil kökünə **m**, **əlif** və **q** artırılması ilə yaranır – ümumi qayda belədir. Əgər feilin birinci kök hərfi (səsi – T.H.) **g** olsa, sonuncu da **q** yox, məhz **g** olacaq. Birinci vəziyyətə aid misallar: **qılmaq**, **qatmaq** (qarışdırmaq), **barmaq** (getmək), **qorqmaq**; bu da baş-

* Melioranski qeyddə göstərir ki, bu hal ancaq şeirdə olur. – T.H.

langıçı **g** ilə olan feillərin misalları: **götürməg** (aparmaq), **geçməg**, **gülməg**, **görməg**, **gəlməg**¹.

Bil: bəzən feil kökündən sonra məsdər əlaməti olaraq kəsrəli **I** və **k** qoyulur, ancaq bu, o vaxt olur ki, feil addan yaranır (başa düş ki, bu ancaq onda olur). Məsələn: *Alp bolğan gişi alplığı*² öldürüür (cümləni Melioranski belə tərcümə edir: *alp olanı onun alplığı* öldürüür – yəni onun ölümünün səbəbi alplığıdır. Göstərir ki, ərəbcəsi belədir: *Əş-şüçayl-kaun lil – insan şücaətuhu təqtulu* – igidi onun igidiliyi öldürər³).

On birinci bölmə. Zərflik formalı feil haqqında. Feil kökünün sonuna artırılan **ğ**, **əlif** və **c**, yəni **-ğac** bunun əlamətidir. Münasib olduqda, yəni yerinə görə **ğ** **g** ilə əvəz olunur və bütöv bunun məqamında sadəcə **b** işlənə bilər. Birinci formaya aid misal: *Zeyd əmirinin atına mingəc kəldi*. İkinci formaya misal: *Filan qaçub kəldi*.

On ikinci bölmə. Zamanın ifadə olunması haqqında. **Oşnuqı** (əvvəlki), **oşnuqlar** (əvvəlkilər), **oşnu** (əvvəl), **məndən oşnu** (məndən əvvəl), **səndən oşnu** (səndən əvvəl), **son** (sonra), **məndən songra**, **səndən songra**, **songuci**, **songucular**.

On üçüncü bölmə. Yerin ifadəsi haqqında. **Yuqaru**, **üstün**, **aşağı**, **altun**, **yuca**, **orta**, **sağ**, **sol**, **ilərü**, **girü**, **songra**.

¹ Burada **götür-**, **geç-**, **gül-**, **gör-**, **göl-** feillərinin **g** samiti ilə başlanması yox, yəqin ki, incə saitlərin işlənməsi nəzərdə tutulur – qalın saitlərlə **q** (- maq), incələrlə **g** (-məg) işlənir. – T.H.

² Göründüyü kimi, **alplıq** sözündə türkçədə qəbul olunmuş anlayışda məsdərlik yoxdur – yəni ümumiyyətlə, bu, feil yox, isimdir. Sadəcə **alplıq** morfeminin semantik tacəssümü kimi «alp olmaq» anlayışını düşünmək olar. Ancaq «məsdər şəkilçisi + -lıq» forması olmuşdur. Azərbaycan türkçəsində Cəlil Məmmədquluzadənin «eşşeyin itməklıyi» ifadəsinə xatırlayın və ümumiyyətlə **olmaqlıq**, **getməklik** modeli fakt olaraq var. Əger bu, canlı danışında (Mirzə Cəlil bunu Naxçıvan şivəsində almışdır.) varsa, deməli, qədim mövcudluğun qalığıdır. İbn Mühənnanın **alplıq** formasını məsdər sayması və Melioranskinin ona eks münasibet bildirməməsi anlaşılmazlıqdır. – T.H.

³ Yəni igid insan sözünü dəyişmədiyi, sözündə iradəli olduğu, namərdiliyə güzəştə getmədiyi üçün məhv ola bilər. – T.H.

On dördüncü bölüm. Köməkçi hissəciklər haqqında. Bunlara hədd hissəcikləri daxildir. **Bil:** onlar, yəni türklər hədd hissəcikləri mənasında **t**, **g** və **i**, yəni **təgi** işlədirlər. Misal: *Filan İraqqa təgi barmış* (Filankəs İraqa tək getmişdir). Bəzən onlar sözün kökü ilə **i** arasına **r** əlavə edirlər, yəni: **təg+r+i**. Məsələn: *İraqqa təgri bardı*. Bəzən də **g-dən** sonrakı hissəni, yəni **-ri** ünsürünü atırlar və **n**, **c** və **əlif** artırırlar. Məsələn: *İraqqa təgincə barğamən*; *Mən kəlgincə sən munda durğıl*. Başqa misal: *Balığ yidüm başına dəgincə* (balığı başınacan, yəni axırınacan yedim). Sonra bunlara böülüsdürmə hissəcikləri daxildir – bunlar ərəb dilindəki **min** (-dan, -dən) mənasında işlənir. Məsələn: **məndən**, **səndən**; **İraqdan Xorasanqa bardım**.

Bəzər «avadlı» adamlar **min** (-dan, -dən) mənasında sükunlu **n** (ň) işlədirlər. Məs: **munda** (burada), **mundan** (buradan), **anda** (orada), **andan** (oradan), **qanda** (harada), **qandan** (haradan), **səndə**, **səndən**, **gişin** (**birdən** - «gişin» sözünü Melioranski «ot odnoqo» kimi tərcümə edir), **aldum**, **dilərmən** (istərdim)¹.

Buraya çatma (**kimi**, **qədər**) hissəcikləri də daxildir. **Bil:** türklər yetmə, çatma mənasında **q** (və ya **k**) və **əlif** işlədirlər. Məs.: *Bəğimiz Xorasanqa bardı*, *Mən sizqə gəl-*

¹ Beləliklə, müəllifin sözlərinə görə, savadlı adamlar bəzən çıxışlıq halı düzəltmək üçün - sükunlu **n** (ň) işlədirlər. Lakin belə formalar qəti məlum deyil və əsla ağlaşığan deyil. Gətirilən misalların bir hissəsinə aşağıdakı anlaşılmazlıqla izah etmək olar: müəllif **munda**, **anda**, **qanda**, **səndə** (?) sözlərini qrammatik cəhətdən ayrılmaz hesab edir. Buna görə də hesab edir ki, bunlardan sükunlu **n** (ň) ilə çıxışlıq hal düzəltmək olar, yeni belə: **munda+n** (buradan) və s. «Birdən» misalından başlayaraq sonrakı sözlərin mənası mənən əsla aydın deyil. Belə də hesab etmək olar ki, müəllif dialektlərdeki naməlum olmayan **munnan**, **onnan**, **sənnən** və s. formaları nəzerde tutmuşdur ki, bunlarda – **dan** çıxışlıq hal şəkilçisindəki başlanğıc «**d**» əvvəl gələn **n** vasitəsilə assimiliasiya olunmuş və ya hətta düşmüşdür (bu, P.Melioranskinin öz qeydiidir. Mən Melioranskinin bu sözlərinə heç nə əlavə etmirəm – o deməmiş olsayıdı, bunları mən deməliydim. Həqiqətən İbn Mühənnanın misalları özünü doğrultmur. Əvəzlik şəxs şəkilçisinə, feil mənasız sözlərə qarışır. Bu «gişin» sözü nədir ki, çıxışlıq halda say (bir+dən) kimi verilir və s. Türkçəni bu qədər gözəl bilən bu «ərəb filoloqu» niyə belə dolaşğa düşüb – müəmmadır. Özümü dolaşdırıb, ya müxtəlif əsrlərin katiblərimi? Mən bu abzasi verməyə də bilərdim – ona qalsa, Melioranski də verməyə bilərdi. O verdiyi üçün Melioranskiyə hörmət kimi mən də verdim. T.H.)

düm. Bu halda onlar «ölü» kafi aşağıdakı dörd sözdə işlədir-lər: **sənqə gəldim**, **anqa bardım** (ora getdim), **munqa gəldüm**, **manqa gəldi**, **sızqə gəldim**¹.

İstiqamət bildirən hissəcik **q** və **əlif** (**a** və ya **ə**), **k** və **əlif**-dən ibarət çıxış edir: *Filan atğa minüp bardı*, *Döndi, də-və² minüp gəldi*.

Yerlik hissəciyi kimi **d** və **əlif** (**a**, **ə**) çıxış edir: **Qavğ-ada su yoğ** (bardaqda – su qabında su yoxdur).

Sonra buraya birgəlik bildirən hissəciklər aiddir. Türk dilində bu məna **bilə** sözünün vasitəsilə verilir. Məs.: *Filan bilə bardum* (Filan kəslə getdim); *Filanı qılıç bilə vurdum* (Filan kəsi qılınc ilə vurdum); *Filan bilə vardum* (Filan kəs-lə getdim). Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, sözsonu **n** ərəbcədəki qovuşuq l səsinin qarşılığıdır. Bu, iki yolla ifadə olunur - biri: **Bu at Zeydindir**. Burada sonuncu **n** ərəbcə-dən **l-i** əvəz edir. Başqa misal: **Bu saray əmrünindür**. Bu formaların əvəzliklərdən yaranma xüsusiyyəti söz kökünə iki **nun** və «ölü» **kafın** qoşulmasındadır.

Məsələn: **sən-sənning**, **bəg-bəgning**, **mən-mənninq**. Bəzən isə bunlar bir **n** ilə baş verir: **sizin**, **bizin**. Ərəbdəki yönlük (insana) məqamında **ğ** və **əlif** işlənir. Məs: **at** – **atğa**, **gişi** (adam) – **gişiğə**.

«Əgər» mənasında **qalı** işlənir. Məs.: **Qalı gəlürsən**, **gəlgil** (əgər gəlirsən, gəlginən).

Ərəbcə **leytə** (kaşki) və **ləəllə** (bəlkə) mənasının ifadəsi. Məhəmməd İbn Qeys Xorasan hakimi Cəlaləddin Xərəzmşah böyük kitabında deyir: «Mən onların dilində bu mənaya uyğun gələn söz tapmadım...» (Burada Melioranski mətnin korlanmış olmasını göstərir və bu cümləni misal gətirir: **Bəgimiz bu kün atlanmasun** – Kaş ki, bəyimiz bu gün atlanmayayıdı – T.H.)

¹ Göründüyü kimi, misalın biri artıqdır – əvvəl demişdi ki, dörd misal olacaq – T.H.

² Görünür, söz **dəvə+qə** şəklində imiş. – T.H.

On beşinci bölmə. Şərt hissəciyi haqqında. Ərəbcədəki **نَفْ** (əgər) hissəciyinin türkçədə **isə** (-sa, -sə), **məhma** (necə olur-olsun) hissəciyinə **nə** uyğun gəlir. Məsələn, ərəbcədə: **Zeyd yəmşİ in məəhu yəmşİ ənə.** Türkçədə: **Zeyd baraǵı isə bilə baraǵımən** (Zeyd gedərsə, mən onunla gedərəm). O biri hissəciyə nümunə: **Mənüm bilə nə igülük edərsən, tapuq etgəmən yaxşılığı qədərincə** (Sən mənə nə yaxşılıq etsən, mən sənə hamısına uyğun qulluq edərəm).

On altıncı bölmə. Sual hissəcikləri haqqında. Türklerin dilində sual üçün **nə** (నే) və **kim** (కిమ్) sözləri işlənir; ikincisi həm də «hansi» mənasını bildirir. Məsələn: **Nə yi-din? Nə yimişsən? Kim kəldi? Kim aydır?** (Kim danışır). **Kimdür ol? Bu kimindür?** Belə də deyirlər: **Kim irdi ol qatındaqı?** (Kim idi o yanındakı?). Beləliklə, onların danışığında sual bəzən **kim** nisbi-sual əvəzliyi, bəzən də nisbi sıfət düzəldən **ki** şəkilçisi ilə ifadə olunur. Məsələn: **Qatındaqı qılıç** (yanındakı qılınc); **Evdəgi yay; Ol kim!**

Kim sözü də şərt məzmunu ifadə edir (**kim isə**). Məsələn: **Kim gəlirsə, gəlsün².** Türk dilində **neçə, netə** (necə?) sözləri də sual hissəcikləridir. Sual hissəciyinin **həmzə** formasında ifadəsinə gəlincə, sən deyəcəksən: **Od yandırdınmı?** Burada ikinci misalda **y, a, n** kök səsləri olmaqla sözün mahiyyətidir (**yan -**), **m** və **u** sual hissəciyi-

¹ Burada – **dəki, - dəki** nisbi sıfət şəkilçilərindəki **ki**-nin nisbi-sual əvəzliyi kimi verilməsi diqqətimizi xüsusi cəlb etdi. Aydın olur ki, İbn Mühenna türkçə misalları ərəbcəyə tərcümə edərək, yaxud morfoloji semantikanı sintaktik yolla açmaqla bu qənaəətə gəlir. Məsələn, «yanındakı qılınc» birləşməsini belə təsəvvür edir: «qılınc, **hansi ki** sənin yanındadır». Və buradakı «hansi ki»-ni **ki**-nin qarşılığı sayır. Bu da maraqlıdır ki, başqa məqamlarda belə sarpmalara qeyd verən Melioranski burada susur. Çünkü o bu nümunələri rusçaya tərcümə baxımdan dəyərləndirir. Məsələn, o, «evdəki yay» birləşməsini rusçaya «лук, который находится в доме» şəklində tərcümə edir, hətta «ol kim» nisbi bağlayıcısını belə verir: «тот, который». Yادимиза salaq ki, vaxtılı feili tərkibləri budaq cümlə sayanlar türkçədəki sintaktik qəlibləri rusçaya və Avropa dillərinə tərcümə mənzərəsindən çıxış edirdilər. – T.H.

² Ancaq bu halda şərt əlaməti (**sə**) **kim-e** yox, feilə aiddir (**gəlirsə**). Burada **kim-i** isimlə də əvəz edərsən: **Zeyd gəlirsə, gəlsin.** – T.H.

dir (**mu**), **d** və **i** (-**di**) kəsrə formasında qısalaraq kökə artırımaqla keçmiş zamanı bildirir. Türkçə **qaçan** (nə vaxt, haçan) sualdır; sual **m** və **vavla** (**u**, **ü**) da ifadə olunur. Məs.: *Zeyd su dilərmü?* Əgər sən o biri şəxsə müraciət edəcəksə, mütləq **sən**¹ sözünü II şəxsin əlaməti kimi əlavə edəcəksən: **Su içərmüsən?** Burada **i** və **ç** kök hərflərdir (**iç**), **r** gələcək zamanın əlamətidir (-**ər**), **m** və **ü** isə sual hissəciyi (məs.). Əgər nitq bir neçə nəfərə yönəlibsə, **sən**-in yerinə **sızlər**, bəzən sadəcə **sız** işlənir. Məsələn: **Altanurmısız?**

Türkçə **qay** (hansi) sual bildirir. Məs.: **Qay ton?** (hansi paltar?). Türkçə **qaysı** (hansi), **qanda** (harada), **qanca** (haracan, haraya qədər) sual hissəcikləri də var.

«Huliyyul-mülk» (Mülküñ bəzəyi) kitabının müəllifi deyir: «Türk dilində **mim** (**m**) və **vav** (**ü**, **u**), bəzən də **mim** və **yey** (**i**, **i**) sual hissəcikləri kimi çıxış edir, həm də burada **m** qoşaları». Məsələn: **Sən gəldinmi? Ol bardımı?**

Nə səbəbə, nə məqsədə sual məqamlarında sual üçün türklərdə dörd söz işlənir: **nəlik**, **nəlük**, **nərək**, **nək**.

Bunu da bil: nə sual hissəciyi bir şeyin nəliyini, necəliyini bilmək üçün işlədir. Məsələn: **Nə qılursan?** Nə ti-lərsən? (nə istərsən?)

On yeddinci bölmə. Təəccüb hissəciyi haqqında. Bu mənada **nəmə** işlənir. Məs.: **Nəmə alp ərtürür?** (bu nə igid ərdir!)

On səkkizinci bölmə. Bənzətmə hissəciyi haqqında. Bunlardan daha çox məlum olanı sözün sonuna qoşulan **t** və «ölü» **g**, yəni **təg**-dir; bununla belə bizim türklərdən bəziləri **t-ni d** ilə əvəz edirlər. Məsələn: *Dili qılıç dəg; Bu, dat-ludur bal dəg.*

On doqquzuncu bölmə. Gücləndirici və üstünlük hissəcikləri. Bu mənanın göstəricisi **r** və **q** ikən bəziləri **q-ni g** ilə əvəz edirlər. Məsələn: **yeg** və **ya yaxşı – yegrəg** və **ya yaxşıraq** (daha yaxşı); **yaman-** **yamanraq** (daha pis).

¹ Burada **sən** söz yox, şəxs şəkilçisidir. – T.H.

İyirminci bölüm. İstisna bildirən hissəciklər. Bu məna iki tərkibdə özünü göstərir. Biri **ayruq** sözü ilə – məsələn: *Barganlar beğlərindən ayruq on kişidir* (Gedənlər, bəylərindən başqa, on adamdır). Başqa tərkib **özgə** sözü ilə olur. Məsələn: *Mənüm on qoyunum sənin qatında bardır, qoçdan özgə – mənüm*, yəni **mənə məxsus, sənin**, yəni **sənə məxsus, anın**, yəni **ona məxsus, bar**, yəni **mövcud olan** deməkdir (yəni: vardır. – T.H.)

Bəzən onların danişığında elə birləşmələrə rast gəlinir ki, bunların qarşılığı ərəb dilində mümkün deyil. Məsələn: **Sənin atun barmı?** Bunun ərəbcəyə dəqiq tərcüməsi belə olacaq: **Həl ləkəl-fərəsu mövcud?** Yaxud başqa misal: **Filanın altını barmı? Həl ləhu zəhəbün mövcudu? Filanın qatında at barmı?** Hərfən: **Fulanun indəhu fərəsun mövcudun?**

Əgər sən **qatımda** desən, burada **qat** (*ində* **دَعَةً**), **m** I şəxsin mənsubiyəti kimi **i**-ni əvəz edəcək, **da** (**fi**) isə yerlik ifadə edir. Onların (Türklərin) dilində həm belə, həm başqa birləşmələrə rast gəlinir. Buna görə də gah analogiyanın çıxış etmək gərəkdir, gah da eşitmə ilə, təcrübə ilə buna alışmaq mümkündür.

Və bütün bunlardan sonra feillərdən keçmiş və gələcək zamanların, əmr və yasaq (inkarlıq) şəkillərinin və başqa formaların yaranma əlamətlərinə (şəkilçilərinə) keçmək olar. Mən keçmiş zamandan başlayacağam, əlimdəki feilləri əlifba sırası ilə – birinci hərfdən başlayaraq sıra ilə o biri hərflərə keçəcəyəm. Məsələn, belə – **əlif**, ondan sonra **be**, **be-dən** sonra yenə **əlif**, sonra **te** və b. Düşünənləri doğru yola yönəldərək, yadda saxlayanlara qulluq göstərərək Allahdan onlara yardım diləyəcəyəm.

Birinci fasıl. Keçmiş zaman feili haqqında.

Bil: türk dilində feilin keçmiş zamanı ilə bağlı ümumi qayda mübahisəsiz ondan ibarətdir ki, sözün kök hərflərinə – bunlar ən azı iki, ən çoxu beş olur, - kəsrəli **d** və **i** artırılır. Əgər ehtiyac varsa, nitqin gözəlliyi üçün **i-yə** bir zəmmə çaları verirsən, ancaq bu vacib deyil. Keçmiş zamanın məsalları: **gəldi, aldı, bardı, atlandı, açdı**. Bu feillərin kökləri

bunlardır: **gəl, al, bar, atlan, aç**. Bunlar həmin şəkilçilərsiz feilin əmr şəklinin formasıdır¹. Onlara müvafiq şəkilçilərin artırılması ilə keçmiş və gələcək zaman, məsdər, əmr və inkar şəkilləri alınır. Əgər Uca Tanrı rəva görürsə, bunların hamısı öz əlamətləri və hissəcikləri ilə buraya aid feillərdə və başqa yerlərdə ifadə olunacaqdır. Daşlaşmış **kan** (olmaq) feili istisnadır. Keçmiş və gələcək zamanda ona təsriflənməsini göstərən heç bir əlamət əlavə olunmur².

Bu **idi** və **irdi** formalarıdır. Əgər bir şeyin yoxluğunu demək istəsən, gərək belə deyəsən: **yoq irdi** və ya **degül idi**. Bunların gələcək zamanı (yəni **olacaq**) **bolğay**-dır; və **bolğay** təsriflənərkən keçmiş zaman şəkilçisi qəbul etmir³, «olacaq» mənasında da **bolar** forması işlənir – r bu halda ğ və y-ni əvəz edir. Bu feilin məsdəri **bolmaq**, əmr şəkli **bol**, inkar forması **bolma** olur.

Bəzən dediyimiz ümumi qaydadan fərqli olaraq feilin keçmiş zamanını düzəltmək üçün **d** yerinə **t** işlənir. Məsələn: **satti** < **satdı**, **batti** < **batdı**, **saptı** < **sapdı** (söykədi), **daptı** < **dapdı** (tapdı), **qaptı** < **qapdı** (tutdu). Ancaq **d** və **i** daha işləkdir. Uzaq keçmiş mənasını vermək üçün **d** və **i** əlavəsinin yerinə kəsrəli **m** və **ş** gəlir. Məsələn: **almiş**, **doğmuş**, **barmış**, **otlanmış**, **gəlmış**. Əgər danışarkən, məsələn, **almaq** feilini uzaq kəmiş zamanın birinci şəxsində işlətmək istəsən, gərək sözə **mən** əlavə edəsən: **almışmən**, **doğmuşmən**. Həmin zamanı ikinci şəxsə işlədəcəksənsə, gərek **-sən**, **-san** artırısan. Məs.: **almışsan**. Felə artırılan əvəzliliklərə gəlincə, Allah qoysa, bu haqda yeri gəldikcə müvafiq bölmələrdə danışılacaq.

Həmçinin bil: əgər keçmiş zaman feilinə gələcək zaman forması birləşdirilsən də, nə isə bir şeyi formaca keçmiş

¹ Yəni əmr şəklinin II şəxs tokının forması olması nəzərdə tutulur. – T.H,

² Bu fikir, əlbəttə, ona əsaslanır ki, **i** və **ir** əmr formasında işlənmir. Buna görə də **idi**, **irdi** örnəklərini müəllif həm kök, həm də keçmiş zaman kimi qəbul edir – bunlardan başqa zamanlar düzəlmir. – T.H.

³ Belə çıxır ki, **i**, **ir** köklərini gələcək zaman üçün **bol** kökü əvəz edir. – T.H.

zamanda danışsan, məzmunca keçmiş zaman ifadə olunacaqdır. Belə: **gəlür erdi** (gələrdi); **barur erdi** (gedərdi); **alur erdi** (alardı)¹. Əgər feil kökünün son hərfi keçmiş zamanda kəsrə ilə tələffüz edilsə, bu, hərəkətin tez, sürətlə icra olunmasını göstərir. Məs.: **gəldi** «o tez gəldi» deməkdir), **bardı** («o tez getdi» deməkdir), **qazdı** («o səylə, tələsik qazdı» deməkdir), **sözlədi** («o, qızğın danışdı» deməkdir). Bununla belə bəzən bu kəsrə tam səsli olur və yazıda və danışqda **i** səsinə çevirilir. Əgər adı çəkilən hərf zəmmə qəbul edərsə, onda bu, hərəkətin icrasının mümkünüyünün və ya imkan həddinə yaxınlığının dəlalətidir. Məsələn: **gəldi**, **bardı** (getdi); həm də bəzən zəmmə tam səs olur və yazıda və danışqda **vava** (**u**, **ü**) çevirilir².

Gələcək zamanın yaranmasında isə söz kökünün sonuna **ğ**, **əlif** (**a**, **ə**), y birləşir, həm də bəzən **ğ** ilə əvəzlənir.

İndiki zamanın yaranmasında əsas üsul ondan ibarətdir ki, feilin kök hərflərinə **r** əlavə olunur və ondan əvvəl fəthə gəlir.

Düzgün danışmayan türklər və türkmənlər indiki zamanın ifadəsinə xidmət edən bu **r**-ni təmiz gələcək zaman üçün işlədirlər, həm də bu forma geniş yayılıb. Ancaq yuxarıda deyildiyi kimi, təmiz nitq qaydasına görə bu halda **ğ**, **əlif** və **y** işlənir.

Məsdərə gəlincə, deyildi ki, onu düzəltmək üçün feilin sonuna **m**, **əlif** (**a**, **ə**) və **q** artırılır, həm də bəzən **q** dəyişib **k**¹ olur. Misalları aşağıda göstəriləcəkdir.

¹ Burada **erdi** (idi) vasitəsilə fikir məzmunca, doğrudan da, keçmiş zamanı bildirir. Ancaq heç də mətnəde deyildiyi kimi, gələcək zaman keçmişdə yox, keçmiş zaman (**idi**) gələcək zamana (**ür - gəlür**-müzaredir) əlavə olunmuşdur. – T.H.

² Göründüyü kimi, misallarda zəmmə əlaməti yoxdur. Ona görə də P.Melioranski haqlı olaraq qeyd edir ki, mətnəkə şərhə görə verilən misallar iki cür ola bilərdi – ya belə: **gəldi** və **gəldü**, **bardı** və **bardu**; ya da belə: **gəlidı** və **gəlüdi**, **bardı** və **barudi**. Melioranski bəzi dialektlərdə mövcudluğuna görə ikinci versiyani daha aqlabatan sayır. Ancaq bizim Azərbaycan şivələrində birinci təzahür var. – T.H.

¹ Bu halda **g** hərfi nəzərdə tutulur – əreb əlifbasında k-nın altına üç nöqtə qoyanda türkəcə g oxunur: **ڭ**, **ڭ**, **ڭ**, - T.H

Əmr şəklinin yaranmasında isə sadəcə feilin kök hərf-ləri iştirak edir, bəzən isə gücləndirmək və nitqi gözəl-ləşdirmək üçün **ğ** və **I** və ya **k** və **I** əlavə olunur.

Məlum növün feili sıfəti söz kökünün son hərfinə **ğ**, **əlif** və **n** əlavə olunmaqla düzəlir, bəzən **ğ-nı k** əvəz edir. Bu şəkilçi məlum növ feili sıfətinin ifadəsi üçün qəti şəkil-də müəyyənləşmişdir. Məhəmməd İbn Qeys deyir: «Əgər feil təsirsizdirsə, məlum feili sıfət üçün **m** və **ş** işlənir, əgər feil təsirlidirsə, bu əlamət (yəni - **miş**) həm məlum, həm də məchul feili sıfətin düzəlməsinə xidmət edir».

Oxuyanların – şagirdlərin¹ tanış olması və filoloji bilik qazanmaq istəyənlər üçün keçmiş zaman feilinin siyahısı bundan ibarətdir; şagirdlərə yaxınlaşdırmaq, onların mənimşənilməsini asanlaşdırmaq üçün əvvəlcə həmzə, onun ardınca həmzədən **ya** – **ya** (**ş**) qədər əlifba sırası ilə bu feillər gəlir; Allah köməyim olsun.

Birinci bölmə. Gələcək zaman haqqında. Gələcək zamanı düzəltmək üçün feilin kökündən ibarət olan əmr şəklinin sonuna **ğ**, **əlif** (**a**, **ə**) və **y** artırılır, lakin bəzən **ğ** üç nöqteli **k-yə** dəyişir, çünki bu son iki səs məxrəcinə görə bir-birinə yaxındır. Beləliklə, gələcək zamanın əlaməti olan şəkilçi – **ğay** və ya **qay** şəklində tələffüz olunur. Məsələn: **qondı** (düsdü) – **qonğay** (düşəcək), **köcti** (köcdü) – **köçqay** (köçəcək), **gəldi** – **gəlğay** (gələcək), **bardı** (getdi) – **bargay** (gedəcək), **köckahmən** (köçəcəyəm), **köçğaysən** (köçəcəksən), **qonkahmən** (düşəcəyəm). Bu halda **köç** və **qon köçmək** və **qonmaq** feillərinin kökü olaraq heç bir şəkilçi qəbul etmədən həmin feillərin əmrini bildirir, ona əlavə olunanlar isə gələcək zamanı bildirir. Bəzən **köçgay**, **qonğay** kimi sözlərdə y atılır və **köçğa** (həmzə), **qonğa** (həmzə) deyirlər. Bəzən də hərfi dəyişirlər, feilin əmr formasının üzərinə gələcək zaman şəkilçisi kimi artırılan əlamətin yerinə **r** qosurlar. Məsələn: **qonar** (düşər), **qonar-**

¹ Deməli, kitab bilavasitə tədris üçün, sınıf üçün nəzərdə tutulmuşdur – T.H.

mən (düşərəm), **qonarsan** (düşərsən). Ancaq daha doğru olardı ki, bu **r** gələcək-müasir¹ zaman üçün işlənsin. Bununla belə onların dilində bu **r** tez-tez işlənir və geniş yayılmışdır. Bəzən onlar indiki zamanı aşağıdakı misallarda olan formada işlədirirlər: **gəlir**, **barır** (gedir), **alır**, **satır**. Çox nadir hallarda gələcək zamanın əlaməti kimi **s** və **əlif** (**a**, **ə**) çıxış edir – bu, xəbəri gələcək zamanda olan cümlədə «haçan» mənasında hissəcikdir. Rabitəli nitqdə bunun nümunəsi belədir: **Gün toğsa sanqa gəlga + (!) mən** (gün doğanda sənə – sənin yanına - gələcəyəm).

İkinci bölmə. Məsdər haqqında. Bu kitabın başlanğıc hissəsində məsdərin xüsusiyyətləri və şəkilçiləri haqqında kifayət qədər geniş bölmə yerləşdirilmişdi. İndi ikinci dəfə ona qədərki şeylər haqqında danışılır, bundan sonra məsdərlər ardıcılıqla fəsillər üzrə gələcək. Bu halda mən o nümunələrdən başlayacağam ki, onların kökü iki hərfdən ibarətdir, onun ardınca tədricən beşhərflilərə qədər çatacağam – bu, feil kökü üçün ən çox hərf sayıdır. Türk dilində altıhərflili feil kökünə biz rast gəlməmişik.

Budur, biz elə məsdər nümunələri gətiririk ki, onları təxəyyüldən həqiqətə çevirə bilərik və şagirdlərin öyrənə bilməsi üçün asanlıq məqsədi ilə onlarda birləşik işlənmiş (**ماق, ماك**) şəkilçilərini kökdən ayıracağımız.

Bil ki, ərəb və fars dillerində hər iki dil üçün ümumi olan bir ifadə forması vardır ki, o, məsdərin və ondan törənmış felin özünəməxsus şəkildə işlənməsindən meydana gəlir. Onun ərəb dilində təsrif formalarına görə işlənməsi belədir: **فعل الشر يفعله فعل خيرا يفعله**, yaxud:

فعل فعل : bu halda keçmiş zaman, gələcək zaman və məsdər felindən düzəlir, və **الشر الشر الخير الخير** sözləri isə dəyişilməz qalır (yəni dəyişmir) və təsrifdə iştirak etmir; belə ki, bütün zamanlarda onların dəyişilməsi **فعل فعل** felinin dəyişilməsi ilə əvəz olunur. Bu cür ifadələr fars dilində də mövcuddur. Onlar burada ərəb dilinə nisbətən daha işləkdir. Məsələn:

¹ Müasir dilçiliyimizdə işlətdiyimiz **muzare** nəzərdə tutulur. – T.H.

نماز بکند, yəni « filankəs namaz qıldı », yaxud : **فلان نماز كرد**, yəni « o, namaz qılacaq ». Həmçinin türk dilində də məsdərlə (daha doğrusu, başqa kökdən olan məsdərlə) işlənən **فعل** (yəni «etmək») fəlinə misal olaraq **ضاع** (itirmək) – **طاس ايتمق**, türk dilində «itirmək» (فعل الضياع). Beləliklə, bütün ifadənin mənası «itirmə etmək » (فعل الضياع). Türk dilində «almaq» sözü də bunun kimi işlənir, məsələn, «dad» - **داد** - **داط**, əgər «o, daddı, dadına baxdı» demək istəsən, bu zaman deyəcəksən **داد آلدي** ki, bu da ərəb dilindəki **فعل الدوق** ilə eynidir. Beləliklə, məsdərlər başlanır – həmzəli əlif ilə başlanan məsdərlər və s.

Bil: Kufəlilərin¹ fikrincə ərəb dilində məsdər ancaq feildən düzəlir, əksinə, bəsrəlilərin² fikrinə görə, feil məsdərdən yaranır. Türk dilində məsdərlərin bir hissəsi feillərdən yox, adlardan düzəlir³. Bu növ feillərin əlaməti sükünlü **I**-dir – bu, feilin kök hərflərindən sonra, məsdər əlamətindən əvvəl gəlir. Məsələn: **sağ**, **sol** və bunlardan **sağalmaq** (sağa getmək), **solalmaq** (sola getmək), **yıpar** (müşk, ətir) – **yıparılmaq** (ətirlənmək, ətir sürtmək), **qonaq** (qonaq, mehman) – **qonuğulmaq** (qonaq etmək, qonaqlamaq). Bəzən də bu **I** məsdərdə tamamilə müəyyənləşmiş qaydada işlənmir, ancaq məzmunca ona aid olur; bu halda bu **I**-nin mənasının məlum keçidini və genişlənməsini oxucu özü üçün aydınlaşdırır. Nadir hallada **I** atılır. Məsələn: **bitmək** (yazma), **asığılmaq** (əldə etmək), **alqış** (alqışlama), **qarğış** (qarğama), **dartmaq** (tərəzidə çəkmək), **qurıtmaq** (ziyana düşmək)*, **ulışmaq** (ölçmək), **arıncılamaq** (hədiyyə vermək), **uruncuqlamaq** (borc götürmək), **satmaq**, **üzükləmək** (ati nallamaq), **əyərləmək** (ati yəhərləmək), **yuğanlamaq** (ati yüyənləmək, cilovlamaq).

¹ Kufə dilçilik məktəbi nəzərdə tutulur. – T.H.

² Bəsrə dilçilik məktəbi nəzərdə tutulur. – T.H.

³ Adlardan düzələn düzəltmə feillər nəzərdə tutulur. – T.H.

* Melioranskinin də qeyd etdiyi kimi, son dörd misal müəllifin göstərdiyi qaydaya uyğun gelmir. – T.H.

Üçüncü bölmə. Əmr şəkli haqqında. Bunun əlaməti ondan ibarətdir ki, kökün iki və ya daha çox hərfdən ibarət olmasından asılı olmayaraq, o bütün yüklənmələrdən (şəkilçi artırılması nəzərdə tutulur. – T.H.) azad olur. Həmin kök gah keçmiş, gah geləcək zamanların, gah məsdərin, gah əmr şəklinin, gah da inkarlığın göstəriciləri ilə flektivləşir (yəni onların şəkilçiləri ilə yüksələr – T.H.). Bəzən də onun sonuna kəsrelə **ğ** və **l** əlavə olunur və bununla da qüvvətləndiricilik və ifadəlilik yaranır – ancaq bu sonuncu ümumi qaydaya daxil deyil; **ğ** məxrəclərinin yaxınlığına görə həm də **k**-yə keçir. **Ğ** və **l** bir istisna kimi əmr şəklinin ikinci şəxsinin təkinə artırılır. Məsələn: **gəl** (gəl), **bar** (get), **al**, **bir** (ver) köklərinə yuxarıda deyilən hərflər əlavə olunur. Məsələn: **gəlgil**, **barğıl**, **alğıl**, **birgil**. İnkarlıq formasına gəlincə, onun əlaməti olaraq feilin sonuna **m** və **əlif (a, ə)** artırılır. Məsələn: **gəlgil** – **gəlməgil**, **barğıl**-**barmağıl**, **alğıl-almağıl**, **birgil**-**birməgil**. Əgər əmr şəklinin ikinci şəxsinin sonuna zəmməli **s** və **n** artırısan, üçüncü şəxs forması alınacaq. Məsələn: **Gəl-** **gəlsün**, **bar-barsun**, **al-alsun**, **bir-birsün**. Bəzən **s** və **n** cavab cümləsində işlənir – əmr şəklindən asılı olduğu halda. Məsələn: **Əmirni qoygil yatsun** və ya **Qoyıl gəlsün**. İnkar formasında belə demək lazımdır: **barmasun**, **gəlməsün**.

Bu **m** kökün hərflərindən sonra, başqa şəkilçilərdən əvvəl inkarlığa və yasağa xidmət edir. Əgər addan feilin əmr formasını düzəltmək istənilərsə, onun (o adın) sonuna **l** və **əlif (a, ə)** artırmaq lazımdır. Məsələn, **iş** – **işləgil** və ya **işlə**, **qab** – **qablağıl** və ya **qabla** (qın, qab, fütlyar düzəlt), **yuk** – **yuklakıl** və ya **yukla** (yüklə).

«Töhfətül-məlik» («Şahın töhfəsi») kitabının müəllifi deyir: «Mən türk alımlarından soruşdum ki, niyə onlar əmr şəklinin bəzi feillərinə sonda **ğ** və **l**, bəzilərinə **g** və **l** artırırlar, məsələn, **alğıl**, **barğıl**, **dutğıl** (tutğıl), **birgil** (verginən), **gəlgil** (gəlginən), **sürgil** (qovginən). Və daha **ğ** yerinə **k** yox, **k** yerinə **ğ** işlədirlər. Eləcə də niyə bəzən «nəyinsə sahibi olmaq» məqamında **l** və **ğ**, bəzən də **m** və **q** işlədirlər?

Niyə bəzi yerlərdə əla və **ğeyr** (qeyri, başqa) mənasında **m** və **q**, başqa halda **m** və **k** işlədirlər? Onlar heç bir cavab vermədilər.

Dördüncü bölmə. Məchul və qayıdış feilləri haqqında.

Bil: əgər feil kökünə sükunlu **I** artırırsansa, bu, feilin məchul növünün əlaməti olacaq; artıq bundan sonra gələn **d** keçmiş zamanın əlaməti olacaq. Məsələn: **aldı – ahıldı** (alındı). **Vurdı – vurıldı** (vuruldu), **açıdı – açıldı, sindurdı – sindurıldı**.

Bəzən belə sükunlu **I** məchul-qayıdış növün əlaməti kimi çıxış edir. Məsələn: **arıttı – arıldı**¹ (təmizləndi), **asdı – asıldı, dağıttı – dağıldı**.

Qayıdış növə gəlincə, bunun əlaməti sükunlu **q** və öndə gələn fəthədir – bu da məchul növü yaradan **I** olan yerə olur. Məsələn: **sındı – sındıqdı**; bəzən də **I** və ya **q** yerinə sükunlu **n** və ondan əvvəl fəthə gəlir və qayıdış növün əlaməti olur. Məsələn: **yudu – yuyundu, ditrədi – ditrəndi**.

Beşinci bölmə. İcbar, qarşılıq və qayıdış-icbar növləri haqqında.

Bil: əgər məsələn, **gəlmək, olmaq, baxmaq** (diqqət yetirmək) kimi feilləri təsirlili etmək istəyirsənsə, onda təsirli feil mənası zəmməli **d** və **r** vasitəsilə alınır – bunlar keçmiş zamanın əlamətindən əvvəl söz kökünün son hərflərinə artırılır. Məsələn: **kəldürdi** (gətirdi), **qaldurdu, baqdurdı** (baxdırıcı, baxmağa məcbur etdi).

Bunu da bil: əgər keçmiş zaman əlaməti **d-dən** əvvəl bir zəif hərf gəlirsə, onda icbar növü bildirən **d** hərfi **t-yə** çevrilir. Məsələn: **tomadı**² (donunu qaldırdı) – **tomatti** (donunu qaldırdı, donunu qaldırmağa məcbur etdi), **yaladı – yalattı** (yalamağa məcbur etdi), **uyındı** (yatdı) – **uyıttı** (yatırdı, yatızdırdı), **bitidi** (yazdı) – **bititti** (yazdırıcı, elə etdi ki,

¹ **Arıldı** (temizləndi) həm bildirir ki, kiminse tərəfindən temizləndi - məchul, həm də bildirir ki, özü-özünü təmizlədi (qayıdış) – bu qrammatik omonimliyə görə müəllif məchul-qayıdış terminini işlədir. – T.H.

² Ton (don, paltar) sözünün bu şəklə düşməsi aydın deyil – T.H.

başqası yazdı), **yılıdı** (isindi, qızışdı) – **yılıttı** (qızışdırıldı, istilətdi).

Bəzən xüsusi hallarda icbar növün əlaməti kimi zəm-meli **ğ** və **r** və ya **ğ** və **z** işlənir, ancaq əsas əlamət yuxarıda göstərilən **-dür** // **-dur** şəkilçisidir.

İndi yenə ümumi qaydada olmayan örnək gələcək. Məsələn **yat-yatğız** (yatır, yatızdır), **toy** (doy) – **toyğız** (doyur, doyuzdur), **oyan** – **oyanğız** (oyat, oyandır), **dur** – **durğuz** (dayandır, durğuz), **əm** - **əmğiz** (əmizdir).

Bu da o nümunələrdir ki, analogiya ilə belə formaları yaratmaq olar: **Atı ardurdum** (Atı yordum). Burada at adıdır – isimdir, **a** və **r** (ar) feilin köküdür, **d** və **r** (-dur) icbar növün əlamətidir, kəsrəli **d** keçmiş zamanı bildirən əlamətdir, kəsrə **i**-nin nişanəsidir (buraxıla da bilər), onun ardınca gələn **m** birinci şəxsin təkini göstərir. «Filani yerindən durğuzdum» hərfən o deməkdir ki, «hər hansı bir kəsi – filan kəsi mən məcbur etdim ki, yerindən dursun». **Əmirni aş yidirdim** (mən Əmirə yemək yedirdim) burada: **aş** (yemək) isim, **y** və **i** (yi) feilin kökü, **d** və **r** icbar növün əlaməti, sonuncu **d** keçmiş zamanın göstəricisidir.

Gələcək zamana gəlinçə daha bir «mən» sözü¹ artırılır. Məsələn, deyirlər: **Atımnı ardurğımən** (atımı yoram). Burada **a** və **r** (**ar**-yormaq) feil kökünün hərfləridir, **d** və **r** (-dur) icbar növün əlamətidir, **ğ** və **i** gələcək zamanın ifadəçisidir. **At** isimdir, **mən** I şəxş əvəzliyidir (dedik ki, bu, I şəxsin şəkilçisidir – T.H.), **i** (ancaq misalda **nı** gedir – T.H.) təsirlik halin şəkilçisidir.

Qarşılıq növə gəlinçə, onun yaranmasının əsl yolu ondan ibarətdir ki, feil kökünə keçmiş zamanın əlamətin-dən əvvəl sükunlu ş artırılır. Məsləhə: **baqışdı** (baxışdı), **sözləşdi** (kiminləsə danışdı - söhbətləşdi), **vuruştı**, **ba-**
rıştı, **alışdı** (tutaşdı – bir-birindən tutub, bir-birini alıb dalaşmaq), **dutıştılar** (tutuşdular, - güləşdilər), **uruştılar**

¹ Bu, şəxş şəkilçisidir. – T.H.

(vuruşdular). Burada **uriştılar** feilində **əlif** və **r** feil kökünün hərfləridir¹. Keçmiş zaman əlaməti olan **t d-ni** əvəz edir, sonuncu **l** və **r** isə cəm şəkilçisidir. Onlar (Türklər – T.H.) bu hallarda qarşılıq növün əlaməti kimi tez-tez **q**, **l** və **ş** işlədirlər. Məsələn: **urişdilar**, **savaşdılar**, **sözləşdilər**. Lakin bütün bu əlamətlərin işlənməsinə baxmayaraq, həmin məna üçün təkcə **ş** daha doğrudur. Sən ərəb dilində keçmiş zamanı bildirmək üçün **qəd** (da-ha, artıq) artırdığın yerdə türkcədə **d-dən** törəmiş **t** işlət və **m** əlavə et, ancaq **d** və ya **t**-nin kəsrəsinin yerinə **ş** qoş - hamısı bir yerdə - **mış** edəcəkdir. Bu, ərəbcədəki **qəd**-in qarşılığı olacaqdır.

Qarşılıq növün birinci şəxs cəmində mütləq **biz** sözü (bu, şəkilçi mövqeyindədir – T.H.) qoyulur. Məsələn: **vuruşğaybiz** (vuruşacağıq), **dutaşğaybiz** (tutuşacağıq). Burada **ğ** və **y** gələcək zamanı düzəltmək üçündür, **biz** isə əvəzlidir².

Qayıdış-icbar növünə gəlinçə, demişdik, qayda ondan ibarətdir ki, keçmiş zamana aid **d-dən** əvvəl və bütün kök hərflərindən sonra **g**, **s** və **əlif** (**a**, **ə**) gəlir və bəzən də **ğ-ni** **k** əvəz edir. Məsələn: **barağsadı** (getməli idi), **gələgsədi** (gəlməli idi), **barağsar** (getməlidir), **gələgsər** (gəlməlidir).

Bütün bu formalar işləkdir və başqa feillərlə də analoji örnəkləri düzəltmək olar.

Altıncı bölmə. Yasaq və inkarlıq haqqında. Bu şəkli yaratmaq üçün fəthəli **m-dən** istifadə olunur, bəzən onun əlifi udulur.

Bu, feil kökündən əmələ gəlir.

Məsələn: **gəl-gəlmə**, **bar-barma**.

¹ O nəzərdə tutulur ki, ərəb əlifbası ilə **uruş** (vuruş) **u** hərfi əliflə başlayır:

² Təkrar edirik: **biz** bu halda şəxs şəkilçisidir. Müqayisə et: **sən** gəlirsən – ilk **sən** əvəzlik, yəni sözdür, sonuncu **sən** şəkilçisidir, söz deyil – T.H.

Bəzən yasaq əlaməti feilin kökü ilə başqa şəkilçilərin arasına düşür. Məsələn: **gəlməgil**, **barmağıl**, **oturmağıl**, **turmağıl**.

Üçüncü şəxsin yasaq şəkli aşağıdakı kimi olur: **gəlməsün**, **barmasun**.

Inkarlıq formasına gəlincə yasaq şəklindəki kimi onun üçün də fəthəli **m** işlənir. Məslən: **gəlmədi**, **barmadı**; həmçinin deyirlər: **kəlməyin** (gəlmədi), **barmayın** (getmədi). Ancaq türküstanlılar **y-ni d** ilə əvəz edirlər: **gəlmədüm**, sən nəşə **kəlmədin?** **Barmadum**, sən nəşə **barmadın?** (sən niyə getmədin?)¹

Bəzən də **n** dəyişib **g** və ya **k** olur. Məsələn: **qılmaduq** (o etmədi, qılmadı), **bilmədük** (o bilmədi), **görmədük** (o görmədi)¹.

Beləliklə, inkarlıq hissəciyinin işlənməsində əsas qayda bu dediklərimizdən ibarətdir. Bəzən də inkarlıq hissəciyi adın kökünü təşkil edən hərfdən sonra, ancaq onun başqa şəkilçilərindən əvvəl gəlir. Məsələn: **ağınağan** (yüksələn), **ingən** (enən). Belə ki, **ağınağan** sözündəki **ğ**, **a** və **n** (**ğan**) və **ingən** sözündəki **g<k**, **ə** və **n** (-**gən**) məlum növ feili sıfətin əlamətidir. Bunların inkarı: **ağınamağan** (yük-

¹ Burada **gəlməyin** – o **gəlmədi** və **qılmaduq** – o **qılmadı** nümunələrində özüne məxsus şəkildə anomaliya görünür: birincidə ikinci şəxsin cəmi – siz, ikincidə birinci şəxsin cəmi - **biz** gözlənirkən her ikisi üçüncü şəxsin təkini – **o-nu** ifadə edir. **D-y** dəyişikliyini qavramaq olur: çünki türküstanlıların **y-ni d** ilə əvəz etmələrindən danışılırsa və həmçinin **gəlməyin** deyilən yerdə **gəlmədi** forması varsa, deməli, bu «**gəlməyin**» şəkli dialekt tezahürüdür. Ancaq şəxs fərqi anlaşılmaz qalır. Bu halda Melioronskinin qeydi ağlabatan görünür: o «mən hesab edirəm ki, **gəlməyin**, **barmayın** nümunələri feili bağlama formalıdır». Bir halda ki, **d-y** uyğunluğu var, onda bunu **gəlmədin**, **barmadın** kimi qəbul etməliyik. Bu da cavatay formasıdır: bizim **gəlmədən**, **varmadan** forması çağataycada elə işlənir. Ancaq bu çağatay formasının Türküstan xaricində işlənməsi müəmməq qalır. İbn Mühənnə **gəlmədi**, **barmadı** misallarını norma kimi verəndən sonra «həmçinin deyirlər: **gəlməyin**, **barmayın**» yazır. Deməli, bu, yazıda yox, şifahi deyilişdə mövcuddur. Və deməli, bu ancaq bir qəbilə, bir kənd səviyyəsində, yəni şivə faktı kimi işlənir.

Qılmaduq – o **qılmadı** nümunəsinə gəlincə Melioranski hesab edir ki, bu, üçüncü şəxsin yox, ikinci şəxsin təkidir, yəni **sən qılmaduq** – «sən qılmadın» olmalıdır. Burada o məntiq var ki, «sən qılmadın» nümunəsində sonuncu sağır nun mənşəyinə görə **nq** qovuşaq səsinə – afrikatfna gedir. – T.H.

səlməyən), **inməgən** (enməyən). Beləliklə, inkarlıq bildirən **m** köklə şəkilçinin arasında yerləşir.

İmkan varlığını rədd edən inkarlıq tərkiblərinin nümunələri bunlardır: **Gələ bilməsmən** və ya: **kəlməgə çıdəməsmən** (gələ bilmərəm); **Bara bilməsmən** və ya: **Barmağa çıdəməsmən** (gedə bilmərəm).

Bəzən də kökün son hərfi tam səsli fəthə qəbul edir, bunun arınca inkarlıq hissəciyi gəlir – bu, bütövlükdə həmin mənənəni, yəni hərəkətin qeyri-mümkünlüyünü bildirir. Məsələn: **Açamadım** (aça bilmədim). **Gələmədim** (gələ bilmədim). **Baramadım** (gedə bilmədim).

İndiki-gələcək (müzare – T.H.) zamanın inkarında isə onun düzəlməsi üçün əsas üsul sükunlu **s**-nin artırılmasıdır. Məsələn: **Gəlməs** (gəlməz). **Barmas** (getməz).

Gələcək zaman formasında isə deyilir: **Gələməgi** (gəlməyəcək). **Baramağı** (getməyəcək)*.

Türküstanlılar isə belə deyirlər: **Kəlür erməs** (gəlməz). **Barur erməs** (getməz). **Qılur erməs** (etməz).

Bu dilin geniş şərhindən, feillərinin təsrifindən, köməkçi hissəciklərin (şəkilçilərin – T.H.) işlənmə üsulundan və onun əsaslandırılmışından sonra elə zaman gəldi ki, bilavasitə adların sadalanmasına keçilsin. Belə ki, o zəruri adlar seçiləcək ki, onları mənimsəmədən və bilmədən türkçə öyrənmək istəyənlər keçinə bilməzlər.

* Bu söz-xəbərlərdə vurğu ikinci hecaya düşməlidir. – T.H.

İKİNCİ HİSSƏ

SADƏ ADLAR HAQQINDA*

Birinci fəsil: Allahın və ona yaxın şeylərin adları. Yaradılmışların şöbələri (sıraları) haqqında bölmə.

İkinci fəsil: insan bədəninin üzvləri haqqında.

İnsanın əlamətləri bölməsi.

Bədənin quruluşu haqqında bölmə.

İnsanın yaşları haqqında bölmə.

Üçüncü fəsil: qohumluq dərəcələri haqqında.

Dördüncü fəsil: müxtəlif insan qrupları və onların xüsusiyyətləri haqqında.

Qadınlارın xüsusiyyətləri haqqında bölmə.

Qadın geyimləri haqqında bölmə.

Beşinci fəsil: nisbi anlayışları ifadə edən sözlər - sıra ilə yerləşdirilir.

Altıncı fəsil: peşə sahələrinin adları - sırası ilə.

Müxtəlif peşə sahiblərinin alətlərinin adları bölməsi.

Bənnanın alətləri.

Çəkməçinin alətləri.

Əkinçilik üçün alətlər.

Toxucunun alətləri.

Dərzinin alətləri.

Ləkə təmizləyənlərin alətləri.

Ovçunun alətləri.

Dəmirçinin alətləri.

Dülgərin alətləri.

Dəlləyin alətləri.

Dənizçinin-gəmiçinin alətləri.

Musiqiçinin alətləri.

* İbn Mühənnə bu fəsillər haqqında şərhinin əvvəlində – 29-30-cu səhifələrdə məlumat verir. Bu «İKİNCİ HİSSƏ» kimi verilən bölmə əslində İbn Mühənnə lüğətinin özüdür. Əvvəldə dediyimiz kimi, bütün sözlər bu fəsillər arasında paylanır. Daha dürüstü: bu bölmələrdə verilmiş sözləri P.Melioranski ərəb, A.Battal latin əlifbası ilə siyahıya almışlar. Biz həmin lüğəti bu gün Azərbaycanda işlətdiyimiz latin qrafikalı əlifba ilə təqdim edirik (səh. 61-143).

Şərabçının alətləri.

Oyunlar üçün alətlər.

Rəngsazın alətləri.

Əyircinin alətləri.

Aşpazın işlətdiyi alətlər.

Yeddinci fəsil: dərmanlar və xəstəliklər haqqında.

Səkkizinci fəsil: yeməklər və içkilər haqqında.

Doqquzuncu fəsil: palalar, geyimlər, yatacaqlar və rənglər haqqında.

Rənglər haqqında bölmə.

Onuncu fəsil: müxtəlif qablar və avadanlıqlar haqqında.

On birinci fəsil: ev heyvanları və ümumiyyətlə heyvanlar haqqında.

Atların xüsusiyyətləri.

Eşşəklər və qatırlar.

Xırdabuynuzlu heyvanlar.

On ikinci fəsil: silahlar və hərb alətləri haqqında.

On üçüncü fəsil: yırtıcı və vəhşi heyvanlar haqqında.

On dördüncü fəsil: quşlar haqqında.

Quşların bədən hissələri haqqında.

On beşinci fəsil: müxtəlif səslər haqqında.

On altinci fəsil: parazitlər və həşəratlar haqqında.

On yedinci fəsil: müxtəlif torpaq növləri və onunla bağlı şeylər haqqında.

Mədənlər.

On səkkizinci fəsil: tikinti-inşaat haqqında.

On doqquzuncu fəsil: sular və ona uyğun şeylər haqqında.

Su heyvanlarının adları haqqında bölmə.

İyirminci fəsil: kollar və bitkilər haqqında.

İyirmi birinci fəsil: səma və onda yerləşən cisimlər haqqında.

Göy cisimlərinin adları.

İyirmi ikinci fəsil: vaxtlar – ilin vaxtları və təqvim haqqında.

Tarix hesabı haqqında bölmə.

Bil: türklər illəri belə nəzərdə tuturdular: hər ili indi deyəcəyimiz bir heyvanın adı ilə adlandırırlar. Bu, on iki heyvanın adından ibarətdir və deməli, bu, on iki il davam etməlidir. Məsələn, uşaq anadan olanda deyirlər ki, o, filan heyvanın ilində doğulub. Həmin uşaqın həyatı bir də o heyvanın ilinə çatanda o uşaqın on iki yaşı olurdu və s.

Şərif-əl-Zaman-əl-Təbib-əl-Mərvazinin tərtib etdiyi «Təbəiül-heyvan» («Heyvanların xisləti») kitabında Sin (Çin – T.H.) və Türk ölkələrindən danişir; Sin hökmdarının və Türk hökmdarının dörd yüz on səkkizinci ildə Sultan Mahmuda yazdıqları ünvandan söhbət açır. Bu məktubların altında belə tarix var: Siçan ilinin beşinci ayı.

O, Şərəf-əl-Mərvazi heyvanlarının adlarını və illərin düzülüşünü belə verir:

Birinci il – **Sığcan yılı** (Siçan ili);

İkinci il – **Şığır yılı** (inek ili);

Üçüncü il – **Bars yılı** (Pələng ili) və ya **Qaplan yılı**;

Dördüncü il – **Tavışğan yılı** (Dovşan ili);

Beşinci il – **Balıq yılı** (Balıq ili);

Altıncı il – **Yılan yılı** (İlan ili);

Yeddinci il – **At yılı** (At ili);

Səkkizinci il – **Qoyun yılı** (Qoyun ili);

Doqquzuncu il – **Biçin yılı** (Meymun ili);

Onuncu il – **Toquq yılı** (Toyuq ili);

On birinci il – **İt yılı**;

On ikinci il – **Donğuz yılı** (Donuz ili)

Bu türk hökmdarlarının xronoloji cədvəllərində və qüd-rətlə monqol dövlətinin tarix hesabında vaxtin müəyyənləşməsi məhz belə aparılır. Bu hesablama oğuz salnamələrindən və onların (yəni oğuzların) qədim kitablarından gəlir.

İyirmi üçüncü fəsil: Hesab, say və çəki haqqında [orada belə əlavə var:] «bundan sonra çox say az saydan əvvəl gəlir» (yəni mürekkəb saylarda), aşağıda isə: «və onlar (yəni türklər) ərəb dilində olduğu kimi (əl əvvəl, əl sani)

sıra sayılarının düzelməsi üçün **n**, **c** və **i** deyirlər»¹. Sonra sıra sayıları gəlir və ümumiyyətlə qlossari davam edir.

İyirmi dördüncü fəsil: o adlar haqqında ki, öz məxsusi cəhətlərinə görə yuxarıdakı fəsillərə uyğun gəlmir. Burada onlar əlisba sırası ilə verilir – həm də ərəb sözləri yox, məhz türk sözləri diqqətə çatdırılır.

[Sonra bu sözlər gəlir:]² Türk dili haqqında kitab bitdi. Həmd olsun Allaha, aləmlərin Rəbbinə və bizim rəhbərimiz Məhəmməd peygəmbərə və onun pak nəslinə Allah öz lütfünü göstərsin.

Bil: farslar ərəb dilindən çox söz götürürler və öz dillərində istifadə edirlər. Eləcə də türklər fars dilinə daxil olan o sözləri alıb işlədirlər ki, o ad türklərdə yoxdur və ya nadir hallarda təsadüf olunur.

Monqol diliñə isə çoxlu türk sözləri daxildir. Və ermənilər, gürcülər belə vəziyyətdədirler – onlar da çoxlu rum (yəni yunan) sözləri işlədirlər.

Bütün bunlar və bunlarla bağlı hadisələr onların qonşuluğu ilə, uzun zaman bir-birilə ünsiyyətdə olmaları ilə bağlıdır – nisbətən az zəngin olan dil bitkinliyə, kamilliyyə can atmaq səbəbi ilə daha zəngin dildən söz alır³.

Burada ifadə olundu ki, söz yığımı hansı düşüncəli seçim əsasında olur və müəyyən olundu ki, nə əsasda bu yığım nəsildən nəslə ötürülür, dirləmək yolu ilə necə qavranır.

Həmd olsun Allaha, aləmlərin Rəbbinə! Və Onun ən kamil məxluqu sevgili Məhəmmədə və onun gözəl və pak nəslinə və qəbiləsinə!⁴

¹ -ncı sıra bildirən şəkilçi nəzərdə tutulur.– T.H.

² Mötərizə P.Melioranskinindir – T.H.

³ Yادımıza salaq ki, M.Kaşgarı XI əsrde deyirdi ki, ərəb və türk dilləri atbaşı (bir bərabərde – T.H.) inkışaf edirlər. Bir az sonra Fəxreddin Mübarekşah deyəcək: ərəb dilindən sonra türk dili gelir. Onun ardınca İbn Mühəenna türkəni 3-cü yerə getirir (nəzərə alınmalıdır ki, həqiqətən fars dili şərqdə poeziya dili kimi işlək idi və burada Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvaninin xidmətləri böyükdür). Və bir az sonra Əlişir Nəvai türkçənin farscadan zənginliyini sübuta yetirən «Mühakümətül-lüğətəyn» traktatını yazacaqdır. – T.H.

⁴ Sonra P.Melioranski belə bir qeyd verir: «Bundan sonra gələn «Monqol dili haqqında» hissəsinə ümid edirəm ki, gələcəkdə ayrıca nəşr edəcəyəm». Həmin hissəni 1903-cü ildə çap etdirdi – T.H.

كتاب
حلية الانسان و حلبة اللسان
مما جمعه والفقه السعيد المرحوم
السيد جمال الدين ابن المها
رضي الله تعالى عنه

İstanbulun «Muzeyi-Humayun» kitabxanasında təpilib Kilisli müəllim Əhməd Rüfət Bilgə tərəfindən 1921-ci ildə nəşr edilmiş İbn Mühəenna lüğətinin AMEA-nın Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan nüsxəsinin titul səhifəsi.

- A -

Abadlı: Bu söz Battalda yoxdur.

Göründüyü kimi, ərəbcə **abad** və türkçə **-lı** şəkilcisindən ibarətdir. **Abad**, **abad olan** mə’nasında da düşünmək olar. Ancaq P.M.Melioranski lügətin müəllifinin kimliyi haqqında mülahizə yürüdəndə onun əsərində Mərv yaxınlığında az mə'lum olan **Abad** kəndinin adı çəkildiyini söyləyir (Bax: Мелиоранский, s. XIX). Bu halda söz, məsələn, Təbrizli, Bakılı tipində toponim mənşəli vahid kimi alına bilər.

Ac: Ac, tox olmayan (Melioranskidə).

Açı: Duzlu; turş; acı (Melioranskidə).

Aciz (ə.): Aciz, zəif, bacarıqsız (Battalda yoxdur).

Acmaq: Acmaq, toxluq həlindən çıxmaq (Battalda yoxdur).

Acu: Açı, şirinin əks mə’nası (Battalda yoxdur).

Acun: Dünya (söz **ajun** şəklində də gələcək – müvafiq yerinə bax).

Aç: Bax: **Ac** (Battalda)

Açgu: Açar

Açğucu: Qan çəkən, qan alan (Melioranskidə yoxdur).

Açı: Turş (Battalda).

Açığ: Açı. **Açığ su** – acı su, duzlu su.

Açılmaq: Açılmak, bağlı, qapalı halından çıxmaq.

Açımıaq: Turşumaq, turş olmaq.

Açmaq: Açımaq, bağlı, örtülü halından çıxarmaq.

Açuq: Açıq, bağlı, qapalı olmayan.

Ada: Ada, hər tərəfdən su ilə əhatə olunmuş torpaq, suyun içində quru hissə (coğrafi termin – Melioranskidə. Battalda bu şəkil verilmir. Halbuki bu, Azərbaycan və Türkiyə türkçələrinin tələffüz formasıdır).

Adağ: Ada, su ilə əhatə olunmuş quru hissəsi. «Ada»nın Türküstan formasıdır.

Adaq: Qab, müəyyən tutumlu əşya (Melioranskidə yoxdur).

Adsız barmaq: Çöçələ, sərçə barmaqdan öndəki barmaq.

Ağ I: Ağ rəng (Həmin yuvada Melioranski «ağ boz – tamam ağ» şərhini də verir).

Ağ II: Hörmə, tor, sapla şəbəkə salma (Battal «qəfəs şəklində seyrək örgü» deyə izah edir).

Ağa: Ağa – kişilər üçün işlədirilən mə'lum ünvan, məsələn, «filan ağa» (Melioranski «daha dəqiq olardı ki, fəxri

Ieqəb işlədilə idi» deyir. Söz Battalda yoxdur).

Ağac//Agaç I: Ağac, tir, dəyənək (Melioranski göstərir ki, «ağac yonıcı» birləşməsində işlənmişdir).

Ağac II: Fərsəh – ölçü vahidi. Uzunluq bildirir (Bu mə’na Battalda yoxdur).

Ağacyonıcı: Dülgər (Battalda «ağac yonqıcı» şəklində verilir).

Ağarmaq: Ağarmaq, ağ rəngdə olmaq (Battalda: **akarmak.** Kilisli Rüfətdə: **aqarmaq**).

Ağdam: Boyunduruq (Battalda)

Ağ ev: Bahalı ağ kecədən tikilmiş ev. Əslində: **Ağ çadır** – «Dədə Qorqud kitabı»ndakı «Ağ otaq».

Ağı: İpək paltar, ipək sapdan toxunmuş parça (Bu söz Melioranskidə yoxdur).

Ağıl: Ağıl, qoyunların, başqa xirdabaş heyvanların saxlandığı yer, tikili.

Ağın: Dilsiz, lal (Battalda).

Ağınmaq I: Yadında olmaq, xatırlamaq (bu mə’na Battalda yoxdur).

Ağınmaq II: Qalxmaq, yuxarı çıxmaq.

Ağır: Ağır, yüngülün əksi (Melioranski «ağır qulaqlıq» - ağır qulaqlı, yə’ni qulağı ağır eşidən, kar - frazeoloji birləşməsini misal gətirir. «Ağır» sö-

zü həmin mə’nada bu gün də işlənir).

Ağırcaq//Ağırçaq: Əl iyi (İpliyi, sapi bir cəhrə iyində, bir də əl iyində çəkirlər).

Ağırlamaq I: Ağır olmaq, ağırlaşmaq (Görünür, **ağır** və **ol** sözlərinin fuziyasıdır, bu mə’na Battalda yoxdur).

Ağırlamaq II: Əzizləmək, hörmət etmək, hədiyyə etmək.

Ağırqulaq: Kar, ağır eşidən kəs (Melioranski bunu söz birləşməsi olaraq sintaktik vahid kimi verir).

Ağız: Ağız – bədənin mə’lum üzvü.

Ağızağrıq: Agız ağrısı, ağız xəstəliyi.

Aqlaq: Əksik, kəm (Melioranskidə yoxdur).

Aqlamaq: Aqlamaq, göz yaşı axıtmaq.

Aqlancı: Ağıcı (Melioranskidə yoxdur. Battal «çabuk ağlayan» kimi verir).

Aqlatmaq: Aqlatmaq, başqasının ağlamasına səbəb olmaq.

Ağmaq: Qalxmaq, ucalmaq, yüksəyə çıxmaq.

Ağrıq: Ağrı

Ağrımaq: Bədəninin bir yerinin incitməsi (bu forma Melioranskidə yoxdur).

Ağrinmaq: İncinmək, ağrinmaq, ağrı hiss etmək (bu forma Battalda yoxdur).

Ağrımaq: Özünü ağır hiss etmək, hali ağırlaşmaq, özünü pis hiss etmək.

Ağuz: Heyvanın doğuşdan sonra ilk südü, ağız südü, qatı süd (Battalda yoxdur).

Axır (ər.): Axır, töylədə mal-heyvanın otunu, yemini tökmək üçün düzəldilmiş çuxur səki.

Axırın: Yavaş, sakit. (Battalda «axru» kimi verilir).

Axsağ: Axsaq, ayaq qüsüruna görə yerişi pozulmuş, topal.

Axsamaq: Axsamaq.

Axsırmaq: Asqırmaq.

Axşam: Axşam, gün batandan sonra.

Axtaçı: Axtaçı, atı axtalayan şəxs (söz Battalda yoxdur).

Axtarılmaq: Dönmək, çevrilmək, devrilmək, alt-üst olmaq.

Ajun: Dünya. Bax: **Acun.**

Ajuncı: Dünyanın yiyeşi, sahibi – Allah, Tanrı obrazı nəzərdə tutulur.

Aq: Ağ. Bax: **Ağ I** (Battalda).

Aqar: Axan, axar.

Aqarsu: Axar su, axan su.

Aqayqır: Qoşa ulduz, İkiqardaş ulduzu deyirlər.

Aqboz: Bütün bədəni ağ olan at (Battalda. Bu söz Melioranskidə ayrıca yuva kimi getmir – «**Ağ I**» sözündən danışarkən Melioranskinin «ağ-

boz» sözünə verdiyi şərhə baxın).

Aqça: Axça, gümüş pul (Battalda yoxdur).

Aqırmaq: Anqırmaq, eşşeyin bağırması (bu söz Melioranskidə yoxdur).

Aqgözlü: Ağgözlü (söz ancaq Battaldadır. Belə izah verir: Bəyaz gözlü–gözünün ağı çox olan. Görünür, söz **ala-gözlü**, yə’ni **iri gözlü** mə’nasındadır. Adətən gözün ağı geniş olduqda gözlər iri görünür. Bu da «**alagöz**» mə’nasına tamam uyğun gəlir).

Aqmaq: Yürüş etmək, hücum etmək.

Aqrən: Gök cismi, planet (Battalda yoxdur).

Aqrı: Yavaş (Battalda).

Aqrın: Yavaş, sakit (Melioranskidə).

Aqsamaq: Axsamaq, axsaya-axsaya yerimək. Bax: **Axsamaq.**

Al: Ala-bula, bir rəngdə olmayan – adətən at üçün işlədir.

Ala: Alaca, xallı at.

Alalıq: Dəri xəstəliyi xlorofil çatışmazlığından dərinin cil-cil olması, eyni maddə yetərsizliyindən bitkilərdə ağ rəng ləkələrinin əmələ gəlməsi; ağ xallı at.

Ala ton: Ala geyim (Melioranskidə yoxdur, Battala görə, Ibn Mühənnə mətnində ifadə

«qayışdan geyim» deyə izah olunmuşdur).

Alçı: Hiyləgər (bu söz Melioranskidə yoxdur).

Alçuğ: Gips, torpaqda qarışıq şəkildə olan və bişirilərək toz halına getirilib gips hazırlanan hidratlı kalsium sulfat.

Alçığıcı: Gipsçi, gips hazırlayan şəxs (Melioranskidə yoxdur).

Algış: Alqış, bir keyfiyyəti bəyənmə.

Algış etmək: Alqışlamaq, bəyəndiyini bildirmək.

Alılmaq: Alınmaq. «Almaq» fe'linin məchul və qayıdış növləri.

Alın: Alın, başın yuxarıdan ön hissəsi.

Alınmaq: «Almaq» fe'linin məchul və qayıdış formalarını ifadə edir.

Alışmaq: Alışib-verişmək, alış-veriş etmək.

Alqınmaq: Yox olmaq, məhv olmaq, altüst olmaq (Melioranskidə yoxdur).

Alqmaq: Yox etmək, bərbad etmək, məhv etmək (Melioranskidə yoxdur).

Alma: Alma, mə'lum meyvənin adı.

Almaq: Almaq (Həmin yuvada Melioranski «almaq» fe'linin İbn Mühəenna mətnində 24 dəfə işləndiyini deyir,

«satun aldı» və «borc aldı» ifadələrini göstərir).

Alp: Döyüşçü, qəhrəman, cəngavər.

Alplığ: Qəhrəmanlıq, igidlilik, bahadırılıq (bu variant Melioranskidədir).

Alphıq: Qəhrəmanlıq, igidlilik

Alsıqmiş: Malı-mülkü talan edilmiş (Melioranskidə yoxdur).

Altatıcı: Oğru, cibgir.

Altı: Altı, beşdən sonra gələn rəqəm.

Altmış: Altmış, əllidən sonra gələn onluq.

Altın: Alt, alt tərəf. *Alt* sözündən və *-in* zərf düzəldən şəkilcidən ibarətdir.

Altun: Qızıl.

Altunlhğ: Qızıllı, qızılı olan.

Altunsız: Qızılsız, qızılı olmayan.

Amcuq: Qadının uşaq doğmaq üçün olan üzvünün kiciltmə şəkli.

Amıl gün: Orta vəziyyətdə hava – sakit, nə isti, nə soyuq olan hava.

Ana: Ana.

Anaatası: Ana tərəfindən baba (Melioranskidə yoxdur).

Anaç: Anaş, ana olmaq vəziyyətinə gəlmış qadın (Melioranskidə yoxdur).

Ana qarıntası: Xala, ananın bacısı (Melioranskidə yoxdur).

And: And.

Anda: Orada.

Andan: Oradan (Battalda yoxdur).

And içmək: And içmək, inandırmaq üçün bir şeyə əsaslanmaq (bu söz Battalda yoxdur).

Andlığ: Əhd-peymanla birinə bağlanma, əhdli, alışib-verişmiş.

Anılmaq: Yad olunmaq (Melioranskidə yoxdur).

Anırmaq: Anmaq, yada salmaq.

Añlamaq: Anlamaq, başa düşmək.

Añsırməq: Asqırmaq (Melioranskidə yoxdur).

Anuq: Hazır, bitkin (Battalda yoxdur).

Apaq: Apağ, açıq ağ, dumağ.

Araşdırmaq: Axtarmaq, öyrənmək (Battalda yoxdur).

Ardırmaq: Yormaq.

Ardurmaq: Bax: Ardırmaq.

Arı I: Təmiz (bu mə'na Battalda yoxdur).

Arı II: Arı – bal arısı və s.

Arıgsız: Təmiz olmayan, natəmiz.

Arıq: Arıq, bədəncə zəif.

Arıq bolmaq: Arıqlamaq, zəifləmək (Battalda).

Arı qız: Bakırə qız.

Arıqlanmaq: Arıqlamaq, zəifləmək (Battalda yoxdur).

Arılmaq: Təmizlənmək, təmiz olmaq (Melioranskidə yoxdur).

Arımaq: Təmiz olmaq (Battalda).

Aritmaq: Təmizləmək (Melioranskidə yoxdur).

Arı yağı: Bal-arının balı.

Arju: Onurgalılardanancaq leşlə qidalanan, dərisi xallı vəhşi-kaftar, goreşən (Melioranskidə yoxdur).

Arqa: Arxa, bədənin kürək, bel hissəsi.

Arqayataq: Üzərində uzanılacaq bir şey, çarpayıevəzi.

Arqıq: Təzək, nəcis (Melioranskidə yoxdur).

Arquğ: Parçada arğac, əsas hissə (Battalda «arqağ» kimi verilir. Şərhində Melioranski də həmin formanın adını çəkir. Ancaq yuva sözü kimi «arquğ» variantını seçir).

Armaq: Yorulmaq (Battalda).

Armut: Armud, mə'lum meyvə növü.

Arpa: Arpa, mə'lum taxıl bitkisi və məhsulu (Melioranskidə yoxdur).

Arsıqmaq: Aldanmaq (Melioranskidə yoxdur).

Arsıqmış: Aldanmış şəxs (Melioranskidə yoxdur).

Arslan: Aslan, mə'lum yırtıcı heyvan (Melioranskidə yoxdur).

Arşınlamaq: Ölçmək, arşın-arşın ölçmək, dirsəyə tutaraq ölçmək.

Arşu: Bax: Arju.

Arşun: Ölçü, arşın (Battalda yoxdur).

Artıq: Artıq, çox (Melioranskidə yoxdur).

Artmaq: Artmaq, çoxalmaq.

Artmış: Bakırə qalmış qız (yaşlı), qarımış qız.

Artuq: Artıq, çox (son üç söz Melioranskidə yoxdur).

Aru qız: Bax: **Arı qız.**

As: Sincab – dələlər qrupuna daxildir, qiymətli dərisi var (Melioranskidə yoxdur).

Asa (ər.): Əgər (ancaq dilimizin tarixində «asa» ərəb sözü «kimi» mə’nasında işlənib. Bu söz Battalda yoxdur).

Ası etmək: Əldə etmək, qazanmaq (Battalın bu şəkildə verdiyi mə’nanı Melioranski düzəltmə fe'l kimi göstərir: **Asıqlamaq**).

Asığlığ: Faydalı, qazanchı.

Asıqlamaq: Əldə etmək (Battalda: **ası etmək**).

Asığmaq: Faydalı olmaq (Battalda yoxdur).

Asılmaq: Asılmaq, yuxarıda olan bir şeyə sancılmaq.

Aslan: Aslan – mə'lum güclü vəhşi (bu, Azərbaycan tələffüzüdür. Battalda yoxdur).

Asmaq I: Dara çəkmək, dar ağacından asmaq, çarmixa çəkmək.

Asmaq II: Bir şeyi o birindən, asılıqdan asmaq (Battalda).

Asmiş: «Asmaq» fe'linin fe'li sıfət forması.

Asrağı gün: Melioranski yuvada «asrağı» verir və izah edir ki, mətnədə «asrağı gün» birləşməsində işlənir. Sözün Azərbaycan türkcəsində məhz «asrağa gün» kimi var olduğunu qeyd edir və «üçüncü gün» mə’nasını göstərir. Bu gün həmin söz «sırağa gün» kimi işlənir. Adətən «dünən yox, sırağa gün» deyilir. Battal isə yuvada «Asrağı gün» verir, ancaq mə’nasını «əvvəlki gün» deyə izah edir. Göründüyü Kimi, Melioranski daha dəqikdir.

As: Yemək, yiyləcək şeylər.

Aşağı: Aşağı, yuxarının əksi.

Aşaq: Yüksələn (Melioranskidə yoxdur).

Aşçı: Xörək bişirən, aşpaz.

Aşıqmaq: Tələsmək (Battalda).

Aşlağçı: Qab-qacaq tə'mircisi (Melioranskidə yoxdur).

Aşlıq: Əkin, taxıl, yeyiləcək şeylərin tə'darükü.

Aşmaq I: Aşmaq, keçmək.

Aşmaq II: «Açmaq» (bu danışiq – tələffüz şəklini Melioranski vermişdir).

Aşnu: Öncəki, əvvəlki, qədər

Aşníqı: Birinci, ilk, əvvəlki.

Aşníqı ana: İlk ana – Həvvə nəzərdə tutulur.

Aşníqı ata: İlk ata – Adəm nəzərdə tutulur (son iki birləşməni Battal vermişdir).

At: At – mə'lum minik heyvanı.

Ata: Ata – valideyn.

Ata əkəsi: Bibi – atanın bacısı.

Ata qardaşı: Əmi – atanın qardaşı (Battalda: **Atakarıntışı**).

Atamaq: Ad qoymaq, adlandırmaq.

Atan: Maya, dişi dəvə.

Atğan: Yük dəvəsi.

Atğulaq: Tüfəngdə tətik.

Atlamaq: Addım atmaq (son beş söz Melioranskidə yoxdur).

Atlanmaq: Atlanmaq, ata minmək.

Athı: Atlı. Bugünkü hər iki mənada: ata minmiş və atı olan adam (bu, Azərbaycan türkcəsinin tələffüzüdür) (Battalda).

Athığ I: Atlı, atın üstündə adam (Melioranskidə).

Athığ II: Atı olan, at sahibi.

Athlıq: At tövləsi.

Atlu: Bax: **Athığ I** (bu, Azərbaycan türkcəsinin tələffüzüdür).

Atmaq: Atmaq, tullamaq, kənar etmək.

Atmıq: At sahibi (Battalda).

Atsız: Adsız – «adsız barmaq» məqamında (Melioranskidə yoxdur).

At yılı: At ili (Melioranskidə qrammatik bəhsdə verilir).

Av: Ov.

Avçı: Ovçu.

Avinc: Alışma, qızışma, isinmə (Melioranskidə yoxdur).

Av iti: Ov iti.

Avla quşu: Ov quşu (Melioranskidə yoxdur).

Avlamaq: Ovlamaq.

Ay: Ay, otuz gün.

Aya: Ləqəb, ayama.

Ayağ I: Ayaq.

Ayağ II: Badə, şərab içilən qab.

Ayağçı: Badə hazırlayan.

Ayaq: Bax: **Ayağ**.

Ayaq biləziyi: Ayağa keçirilən halqa.

Ayaq siniri: Ayaq əsəbi.

Ayas: Əhd bağlayan, dostlaşan şəxs (Melioranskidə yoxdur).

Aydın: İşıq, nur (Melioranskidə yoxdur).

Ayığ: Ayı.

Ayıp: Ayıp, fikri özündə cəm, hadisələrdən baş ayan.

Ayğır: Erkək at, cins at.

Aylu: Hamilə (Battalda yoxdur).

Aymaq I: Olmaq (Melioranskidə).

Aymaq II: Buraxmaq, gəndərmək, yola salmaq (Melioranskidə).

Aymaq III: Demək, söyləmək (Battalda).

Ayran: Ayran, qatığın yağı alındıqdan sonra turş mayesi (Melioranski mətndə «ayran yağı» birləşməsinin işlənməsindən də danışır).

Ayran yağı: Adı yağı – kərə yağı.

Ayruq: Başqa, ayrı, özgə – qoşma mə'nasında.

Ayrılmaq: Ayrılmaq, yalnız qalmaq, aralanmaq.

Aydmaq: Demək, söyləmək (Melioranskidə. Göstərir: əslı **aytmaq**).

Aytmaq: Demək, söyləmək (Battalda).

Ayva: Heyva – mə'lum meyvənin adı.

Az: Az, çox olmayan.

Azıdmaq: Azdırmaq, işi yolundan sapdırmaq.

Aziq: Yol yeməyi, azuqə.

Azmaq: Azmaq, yolunu çasmaq, yolundan çıxmaq.

-B-

Bacanaq: Bacanaq, bacıların ərləri.

Bağ: İp, bağ, bağlamaq üçün istifadə edilən şey.

Bağdadlı: Bağdadlı – Bağdaddan olan (bu söz Battalda yoxdur).

Bağımaq: Bağlamaq, qapamaq, qıfillamaq.

Bağır: Qara çiyər.

Bağırtmaq: Qumaşdan paşaq, üləmalara məxsus üst geyimi.

Bağışlamaq: Bağışlamaq, bir şeyi əvəzsiz vermək.

Bağlamaq: Bağlamaq, nəsnələri bağla bir araya yığmaq.

Bağlanmaq: Bağlanmaq. «Bağlamaq» fe'linin məchul və qayıdış növü (Battalda bu forma yoxdur).

Bağlığ: Qapalı, örtülü, bağlı.

Baqac: Kürə – dəmirçi kürəsi.

Baqır: Mis.

Baqışmaq: Baxışmaq – «baxmaq» fe'linin qarşılıqmüştərək növü.

Baqmaq: Baxmaq.

Baqtırməq: «Baxmaq» fe'linin icbar forması – baxdırmaq.

Bal: Bal (qədim türkcədə «arı yağı» da deyirlər). Bax:

Arı yağı.

Balçıq: Palçıq.

Baldız: Ərə nisbətdə arvadın kiçik bacısı, baldız.

Balıq I: Balıq – mə'lum su heyvanı.

Balıq II: Balıq ili.

Balıqçı: Balıqçı.

Balta: Balta.

Baltacuq: İri çəkic.

Baldır: Baldır – ayağın dizin qatlanacağından aşağı arxa hissəsi (Melioranskidə yoxdur).

Banıq: Suya cummuş (Melioranski sözü «suya baş

vurmaq» mə’nasında olan «banmaq» fe’linin sıfəti sayı. Bu söz Battalda yoxdur).

Bañlamaq: Ucadan səslənmək, bağırmaq (Melioranskidə yoxdur).

Banmaq: Suya cummaq, suya baş vurmaq (Battalda yoxdur).

Bar: Var, var olan; hə, bəli.

Barçın: Qalın qumaşdan parça.

Barçınçı: Barçın toxuyan (son iki söz Melioranskidə yoxdur).

Barış yılı: Bars ili – türklərdə 12 ildən 3-cü ilin adı.

Bars: Melioranskidə «bars yılı» birləşməsində verilir, 12 ayın üçüncüü sayılır, **bars** və **pars** kimi oxuyur. Battal «barış yılı» oxuyur.

Barsçı: Ov barsını (gepardını) əhlilləşdirən şəxs (Melioranskidə. Bu söz Battalda yoxdur).

Barışmaq: Sülhə gəlmək, barışmaq (Melioranskidə. Bu mə’nada Battal «barlaşmaq» sözünü təqdim edir).

Barlaşmaq: Bax: **Barışmaq.**

Barlu: Varlı, zəngin (Battalda yoxdur).

Barı: Qala və divar, hasar (Battalda yoxdur).

Barmaq I: Yerimək, getmək.

Barmaq II: Əlin, ayağın barmaqları.

Basıncaq: Əlacsız, çarəsiz, biçarə adam (Melioranskidə yoxdur).

Basmaq: Basmaq, tapdamaq (Melioranskidə yoxdur).

Baş: Baş – bədənin mə'lum üzvü (Melioranski «dağın başı» - zirvəsi ifadəsini də verir. Battalda «bauş - qafa» tərcüməsində yəqin ki imla xətası getmişdir).

Baş ağrıq: Baş ağrısı.

Baş bağı: Baş sarğısı.

Baş balçıq: Qovaq, başsaç ərpi, mürdü.

Başbarmaq: Əlin, ya ayağın qalın barmağı, baş barmaq.

Başçı: Başçı.

Başğan: İri, böyük çəkic (Battalda yoxdur).

Başlaq: Cıdrda, yarışda öndə gedən at (Melioranskidə yoxdur).

Başlamaq: Başlamaq.

Başlamış: Yaralanmış – yara mə’nasında arxaik «baş» ismindən düzəlmüş fe’ldən fe’li sıfət. Yunus Əmrədə: Bağrı **başlı**, gözü yaşlı (Melioranskidə yoxdur).

Başmaq: Başmaq, ayaqqabı.

Başmaqçı: Başmaqçı, başmaq, ayaqqabı tikən (son iki söz Melioranskidə yoxdur).

Başsağraqı: Başçanağı, qafatası.

Baş satıcı: Mal-heyvan başı satan (Battalda yoxdur).

Batıq: Suda batmış.

Batıqmaq: Suda batmaq, qeyb olmaq.

Batman: Ağırlıq ölçü vahidi. 8 kq-dan 4 puda (1 pud = 16 kq) qədər çəkidə işlədirlər. Azərbaycan türkcəsində xalq ağızında ifadələrdə bu gün də qalır: «Filan kəsin sözünü bir **batman** balla yemək olmaz» (sözün acılığı, sərtliyi müqabilində).

Bay: Varlı, zəngin.

Bayam: Badam (Battalda söz «bayan» şəklində verilir. Ancaq görünür bu, imla xətasıdır – belə ki, xalq türküsündən gətirdiyi örnəkdə söz «bayam» şəklində gedir: Qaladan endim yayan, yağlığım oldu **bayam**).

Bayıq: Özünə inamlı adam.

Bayımaq: Varlanmaq, zəngin olmaq.

Bayram: Bayram, sevinc, şənlik günü, mərasim.

Beşik: Beşik, körpənin saxlandığı yatacq qurğusu.

Beyni: Battal «beyin və ilik demək olacaqdır» deyə açıqlayır (Melioranskidə yoxdur).

Bədiz: Bəzək, naxış, şəkil.

Bəgni: Axırət (Battalda. İnama, dini tə'limə görə, axırət «əbədiyyət dünyasıdır»).

Bu halda hesab etmək olar ki, bu söz Orxon kitabələrindəki **bəngü** «əbədi» - **bəngü taş** «əbədi daş», yə’ni əbədi abidə – sözündə *ng>gn* metatezasının nəticəsidir).

Bəkləmək: Qorumaq, saxlamaq, gözləmək.

Bən: Mən – I şəxs təkin əvəzliyi.

Bərgələmək: Yaxalamaq, yaxasından tutmaq.

Bərk: Bərk, möhkəm.

Bəz: Vəz – boyunda, bədənin müxtəlif yerlərində olan xırda yumrular, dənəciklər.

Bəzəkçi: Bəzəkçi, nəqqas.

Bıçaq: Mə'lum kəsici alət.

Bıçaqçı: Bıçaq qayıran.

Bıçqas: Bəhs etmə, mübahisə aparma.

Bıçılq: Biçilmiş, kəsilmiş.

Bıraqmaq: Atmaq, kənar etmək, buraxmaq.

Bışlaq: Pendir.

Bıylıq: Biğ (Battalda yoxdur).

Bi: Boğaz (hamilə) və ya qulunlu at, qısraq.

Biçin I: Meymun.

Biçin II: Meymun ili.

Biçmək: Kəsmək, biçmək (zəmini, otu).

Biçməz: Kəsməyən, kor alət (bıçaq və s.).

Big: Bəy, əmir.

Bigənmək: Bəyənmək (Battalda).

Biglig: Ərli qadın.

Bilbağı: Belbağı, qurşaq.

Bilə: «İlə» qoşması – Azərbaycan türkçəsinin tarixində geniş işlənmişdir.

Biləmək: Bülövləmək, bıcağı, ya başqa kəsici aləti bülöv daşına çəkərək itiləmək (Melioranskidə yoxdur).

Biləzüg: Bilərzik; biləyə taxılan bəzək şeyi.

Bilgə: Bilikli, müdrik, mə'lumatlı (söz bu şəkildə Battalda yoxdur). Ancaq «biliglig» sözünün şərhində «**Bilgənin** alım mə'nasında və **biligligin** də elm və bilgili adam demək olduğunu gördük» deyərkən, görünüşü kimi, «bilgə» sözünün adını çəkir. Bu sözdən üç yuva əvvəl Battal «bilgə ər» sözünü verir və qarşısında «bilgili, alım adam» izahını yazır.

Bilgə ər: Bilikli, savadlı, alım, şəxs (bu söz Melioranskidə yoxdur).

Bilgirmək: Bəlli etmək, bildirmək.

Bilik: Bilik, elm.

Biliglig: Bilikli, savadlı adam.

Biligsiz: Heç nə bilməyən, mə'lumatsız şəxs.

Bilmək: Bilmək, bir şey haqqında mə'lumatı olmaq.

Binmək: Minmək, atın, dəvənin və başqa heyvanın belində oturmaq.

Bindirmək: Minmək fe'linin tə'sirli şəkli – mindirmək.

Bin: Min – on dəfə yüz.

Bir: Bir – başlanğıc say.

Biriktirmək: Birləşdirmək, bir etmək.

Birinci: Birinci – ilk sıra sayı.

Birlə: «İlə» qoşmasının arxaik şəkli. Bax: **Bilə**. Azərbaycan türkçəsinin tarixində geniş işlənib: Açıılır könlüm gəhi kim giryeyitəlxim görüb, Açar ol gülrük təbəssüm **birlə** lə'li-nuşxənd (Füzuli).

Birmək: Vermək, təqdim etmək.

Biş: Beş – dördlər altı arasında rəqəm.

Bişinc: «Beşinci» mə'nasında «bişinci»nın qısa şəkli.

Bışmış: Bışmiş (Melioranski «bışmiş ət» örnəyini də verir. Battalda bu «p» hərfində verilir).

Bit: Parazit canlı – bit.

Bitikçi: Yazan, katib.

Bitikləmək: Yazmaq.

Bitimək: Bax: **Bitikləmək**.

Bitürmək: Bitirmək, sona çatdırmaq, tamamlamaq.

Bititmək: Yazdırmaq. «Bitimək» fe'linin icbar forması.

Bitləmək: Birisinin bitlərini təmizləmək (Melioranskidə yoxdur).

Bitmək: Bitmək, bitkinin cücərib torpaqdan çıxması.

Bitrək: İflic olmuş adam (Battalda).

Biyici: Oynayan, rəqs edən.

Biyik: Yelən, köbə – paltarın ağına və ya ətəyinə əlavə olunan parça.

Biyimək: Oynamaq, rəqs etmək.

Biz I: Çəkməçilərin işlətdikləri alət.

Biz II: Birinci şəxs cəmin əvəzliyi.

Bogaz: Boğaz – bədənin mə'lum üzvü.

Boğmağ: Boyunbağı, gərdənlik, boyundan asılan bəzək şeyləri.

Boğuzdaq: Qırtlaq borusu.

Boq: Nəcis.

Bolmaq: Olmaq.

Boluğ: Zülf, cığa, qulağın önündən çıxan tellər (Battalda).

Borc: Borc, ödəniləsi, qarşılığı qaytarılacaq hesab.

Borc almaq: Borc almaq.

Borc birmək: Borc vermək.

Borğu: Boru.

Borğuçı: Boruçu.

Boş: Sərbəst, boş.

Boşamaq: Boşamaq, qadınıni buraxmaq.

Boşamış: Boşanmış, ərindən buraxılmış.

Boy I: Ot adıdır (Melioranskidə).

Boy II: Boy, uzunluq.

Boy III: Battal öz nüsxəsinə görə «bir növ qala adıdır» yazır.

Boyağçı: Boyaqçı, ip boyamaqla məşğul olan adam.

Boyamaq: Boyamaq, rəngləmək, boy aćkmək.

Boyanmaq: Boyanmaq – «boyamaq» fe'linin məchul və qayıdış növü.

Boylağ: Noxta – atın, ulağın, ya başqa heyvanın, bir yerə bağlamaq və ya bir tərəfə döndərmək üçün, başına ipdən və ya qayışdan salınan bağ (Melioranski çox dəqiqliklə, Azərbaycan türkcəsinə bələdliklə «noqta» deyə tərcümə etmişdir).

Boyun: Boyun – bədənin mə'lum üzvü.

Boz: Boz (rəng).

Bozuqmuş: Talanmış, yağma olunmuş.

Börk: Papaq.

Börkçi: Papaqcı.

Bu: Bu – işarə əvəzliyi (həmin yuvada Melioranski «bu gecə» «bu dönlə», «bu ajun» birləşmələrini də vermişdir).

Bu ajun: Bu dünya.

Bu dönlə: Bu gecə (Melioranskidə).

Buğday: Buğda – mə'lum taxıl növü (Melioranski «buğday aşı» söz birləşməsini də misal gətirir).

Buğday aşısı: Buğdadan hazırlanmış yemək (görünür, hədik nəzərdə tutulur).

Buğday başı: Qız bürcü.

Buğday başağı: Buğda başağı – «başaq» zəmi biçilərkən sünbülün gövdədən

qırılıb tarlaya düşən hissəsinə deyirlər.

Buğra: Erkək dəvə.

Bu gecə: Bu gecə (Melioranskidə).

Bu gun: Bu gün, içində yaşanan gün.

Bulağ: Bulaq, çeşmə.

Bulaq I: Bəxşış, hədiyyə (Melioranskidə).

Bulaq II: Urkək at (Battalda).

Bulamac: Süddə, yağda bişmiş un xörəyi (Melioranskidə).

Bulğağ: Qarşıqlıq, qarğısalıq.

Bulgac Bax: **Bulamac** (Battalda).

Bulmaq: Tapmaq, əldə etmək.

Bulut: Bulud.

Bun: İnsanın halında çatışmazlıq, halsizliq, qüsür.

Burtanmaq: Darılmaq, narahatlıq keçirmək.

Burun: Burun – bədənin mə'lum üzvü.

Burundaq: Buruntaq (Dəvənin, atın başındakı ipin ucunu heyvanın burnuna da keçirirlər ki, onu istədikləri tərəfə asanlıqla döndərə, idarə edə bilsinlər. Xalq içində buna bugünə də «buruntaq» deyilir).

Buşmaq: Narahat olmaq, canı sıxılmaq.

But: Bud – qılçın dizdən yuxarı hissəsi (Battalda bu söz müstəqil verilmir).

Butaq: Budaq.

But əti: Bud əti (Battalda).

Bu tünlə: Bax: **Bu dünlə** (Battalda).

Buyuq: Üşüyən.

Buyurmaq: Buyurmaq, işə göndərmək.

Buz: Buz – donmuş su.

Buzlamaq: Bozlamaq – dəvənin bağırması.

Buzluq: Buzzana, buz saxlanan yer.

Bügi: Cadu.

Bükmək: Bükmək, nazik, yastı şeyi yumru şəklə götirmək.

Bükşürmək: Düşünmək.

Bükülmək: Bükülmək – «bükmək» fe'linin məchul və qayıdış növü.

Bürgə: Birə – parazit adıdır.

Bürüncük: Qadınların baş örtüyü, bürüncək.

Büşürmək: Bişirmək (Battal bu sözü «p» hərfində verir).

Bütün: Bütün, hamısı.

Bütürmək: Bitirmək işi sona yetirmək.

Büyümək: Böyümək, böyük olmaq.

Böyütmək: Böyütmək – «böyümək» fe'linin tə'sirli forması.

Büz: Bez – pambıq iplikdən toxunan parça növü.

Büzmək: Büzmək – parçanı sapla yiğib toplamaq;

«ağız büzmək» frazeoloji vahidində də həmin mə'nadır.

-C-

Can (f.): Can, ruh (Battalda yoxdur).

Cənq: Cənq – musiqi aləti (Battalda yoxdur).

Coğda: Dəvə yunu.

Corǵalmaq//cırǵalamaq: Oynamaq, əylənmək, ləzzət çəkmək (Battalda yoxdur).

-Ç-

Çabuq: Donun, paltarınayağına artırılan parça, köbə.

Çabur: Qarışıq yuxu, röya (Melioranskidə yoxdur).

Çadır: Cadır (Battalda yoxdur).

Çadırçı: Cadır hazırlayan, çadırçı (Battalda yoxdur).

Çağır: Şərab, çaxır.

Çağırçı: Şərabçı, çaxır hazırlayan və ya satan.

Çağırmaq: Çağırmaq, də-vət etmək.

Çağlamaq: Çağlamaq, suyun axması (Melioranski Sözün ruscaya tərcüməsini doğru vermişdir: **jurçat** – çağlamaq. Ancaq sözü yuvada «çağılmaq» şəklində yerləşdirmişdir).

Çağırı: Toğana – yırtıcı quş (Melioranskidə yoxdur).

Çaqırmaq: Bax: **Çağırmaq** (Battalda).

Çaqqıcı: Böhtançı (Battalda).

Çaqmaq I: Qığılçım verən daş, çaxmaq daşı – bu daşın üstünə pambıq, piltə, əski parçası qoyurlar, başqa daşla onu vururlar, ona sürtürlər, çaxırlar, qığılçım çıxır; çıxan qığılçım pambıq, piltə və ya əskinin üstünə düşür, közərmə verir və ondan od alır, nəyi isə yandırırlar.

Çaqmaq II: Böhtanla məşğul olmaq, böhtançılıq etmək (Battalda).

Çal: Çal saçlı – sacı ağla qaranın qarışıığı.

Çalbaq: Gözün qıraqında yığılan palçıq (Melioranski **çilbuq** oxumuşdur).

Çalıq: Qafıl, dünyadan xəbərsiz.

Çalışçı: Güləşçi, pəhlivan.

Çamur: Palçıq (Battalda yoxdur).

Çanaq: Çanaq, gildən hazırlanan xörək qabı. Bu gün də Azərbaycanda ağacın içini xüsusi şəkildə çıxarıb qənd doğramaq üçün hazırlanan qaba «çanaq» deyirlər.

Çapmaq: Çapmaq, ayağı ilə atın yanına vurmaq (Battalda yoxdur).

Çatır: Cadır (Melioranski həmin mə'nanı verməklə yuva sözünü **çazır** oxuyur).

Çatırçı: Cadır hazırlayan şəxs, çadırçı (Melioranski

burada da *t* yerinə *z* oxumuşdur. Ola bilsin ki, əslində *d* – ərəb əlifbasında >, üstündəki – nöqtə artıq düşmüştür).

Çav: Səs.

Çavlığ: Şöhrətli, adlı-sanlı (Melioranskidə yoxdur).

Çavuş: Əsgəri rütbə.

Çayan: Əqrəb tipində zəhərli, sürünen canlı (Azərbaycan türkçəsində **ilan-çayan** şəklində bu gün də işlənir).

Çaynamaq: Bax:
Çiyənmək (Melioranskidə).

Çeçəg I: Çiçək – gül.

Çeçəg II: Çiçək – xəstəlik (Battalda yoxdur).

Çeçəg yağı: Ciçək yağı – dərman kimi istifadə olunur (Melioranskidə yoxdur).

Çeş: Firuzə (daş).

Çevirmək: Cevirmək, əhatə etmək, dolanmaq, firlanmaq.

Çəkmək: Cəkmək, yolmaq, dartmaq.

Çəküc: Çəkic.

Çərik: Ordu, qoşun.

Çətük: Pişik.

Çıçlaq: Kiçik, çəçələ barmaq (Melioranskidə **cıçla//cicla** şəkillərində verilib).

Çıdamaq: Bacarmaq, dözmək (söz Battalda yoxdur).

Çığan: Ciçək xəstəliyi (bu qarşılıqdan sonra Battal yazır ki, «Melioranskidə yoxdur». Halbuki Melioranski «Çeçək»

sözünü rus- cada «оспа» deyə göstərmüşdir ki, bu «çiçək xəstəliyi» deməkdir. Battal bunu xatırlatmalı idi).

Çıqarmak: Çıxarmaq.

Çıqış: Bu sözü Melioranski «yoxuş» (rusca: podyom), Battal isə «məsrəf, xərc olunan pul» kimi şərh edir. Məncə, birinci tə'yinat daha inandırıcıdır. Belə ki, «çıqış»da yoxusu çıxmaq, ümumiyyətlə, çıxmaqda qalxmaq, məsələn, «dağa çıxmaq» məzmunu var – xalqda deyirlər: «Füzuli dərd əlindən **dağa çıxdı**, elə bildilər ki, yaylağa çıxdı»; ikinci mə'nada adətən «çixar» (tarixən «çıqar») işləkdir. Həm də nəzərə almaq gərəkdir ki, -ar şəkilçisi əlimizdəki lügətin zamanında (XIII-XIV əsrlər) və daha əvvəllərdə geniş işlənirdi. Ola da bilər ki, zamanında söz omonim kimi işlənmişdir.

Çıqmaq: Çıxmaq – içəridən bayır çıxmaq və günəşin çıxması.

Çıqrıq: İplik sarımaq üçün kiçik çarx. İndi Azərbaycanda xalq içində buna «iy» və «çığrıq» və ya «cığrıq» deyirlər.

Çimaq: Tam ağ. Xalqda işlənən «çim yağ» - tamam yağlı – bu məqamla bağlı olmalıdır.

Çimqara: Tam qara. Bu, bir daha göstərir ki, vaxtilə

türkcədə «çim» hissəciyi indi **düm** (dümağ) ünsürünün qrammatik mə'nasında işlənirmiş. Həm də türkçənin qədim d-t-ç fonetikası göstərir ki, bunlar mənşəcə eyni şeylərdir.

Çin aymaq: Doğru demək (Battalda).

Çınır: Musiqi aləti.

Çipçiç: Sərçə (Battalda).

Çira: Bax: **Çıraq** (Battalda).

Çıraayağı: Bax: **Çıraqayağı** (Battalda).

Çıraq: Çıraq – mə'lum işıqlandırma vasitəsi (Melioranskidə).

Çıraqayağı: Çıraqın ayağı, çıraqı hündür saxlamaq üçün altında düzəldilmiş qurğu (Melioranskidə).

Çıraq yağı: Çıraqın yanmasını tə'min edən yağ, mum (şamın piyi). (Bu sözdən sonra Battal müstəqil yuva kimi «çıraq yandırmaq» birləşməsini işlədir ki, buna ehtiyac yoxdur – bu, «yandırmaq» sözünün gözündə gəlməlidir. Maraqlıdır ki, bu sözü Battal «çıra yağı» şəklində vermir).

Çiban: Çiban – bədəndə mə'lum şış.

Çibin: Milçək.

Çibinlağú: Yelpik (Melioranskidə bu söz yoxdur. Ancaq həmin mə'na «y» hərfi bəhsində «Yelpic» kimi verilir. Göründüyü kimi, Melioranskidəki

nümunə məhz Azərbaycan türkçəsinə mənsubdur).

Ciy: Ciyl, bişməmiş.

Cikim: Bax: **Çilim** (Battalda).

Çil I: Çil – üzdə, bədəndə, quşlarda ümumi rənq fonunda nöqtələr – çil-çil də deyirlər (Melioranskidə).

Çil II: Quş adı (Battalda).

Çilim: Yəhərin yan tərəfləri (Melioranskidə).

Çin: Doğru, çin – yuxusu çin çıxmaq (Sözü həm Melioranski, həm də Battal «çin» səklində verirlər. Sözün yazılı «çin» və «çin» oxumağa imkan verir. Ancaq Melioranskinin, bu lüğətin Azərbaycan türkçəsinə daha yaxın olmasını nəzərə alaraq və bizim tələffüzü əsas tutaraq, «çin» verməyi daha münasib bildik. Battal əsas yuvada «çin aymak» verir və «doğru söyləmək» qarşılığını göstərir. Əlbəttə, bunlar ayrı-ayrı sözlərdir: **çin** və **aymaq**).

Çinqrə: Kilsə zəngi vuran şəxs (Battalda yoxdur).

Civə: Civə (söz Battalda yoxdur).

Çiynəmək: Ceynəmək – dişlə xirdalamaq, əzmək (Melioranskidə: **çaynamaq**).

Çoğan: Bitki adıdır – yovşan rəngində və yovşan kolu boyda olur. Paltarı yumaq, təmizləmək üçün iri

qazanda çoğan otundan töküb qaynadırlar. Buna görə də Melioranski onu «sabun növü» (rusca: rod mila) deyə təqdim edir. Battal qeyd edir ki, bu söz Melioranskidə yoxdur. Halbuki həmin sözü Melioranski **çuğan** şəklində yazmışdır. Sözün ərəb əlifbası ilə yazılışının - verdiyi imkana görə Melioranski **çuğan**, Battal **çoğan** oxumuşdur. Görünür, Battal bitkini bilavasitə tanıdığınıdan, adını bildiyindən elə oxumuşdur. Mən də həmin bitkini tanıdım və nəyə yaradığını bildiyim üçün onu əsas qəbul etdim.

Çoğanlıq: Çoğan qabı (Battal yenə qeyd edir ki, bu söz Melioranskidə yoxdur. Həqiqətən *-lıq* şəkilçisinin əlavəsi ilə həmin söz Melioranskidə yoxdur).

Çoğımaq: Məşğul etmək, əyləndirmək (Battalda).

Colpan: Dan ulduzu, Zöhrə (Battalda).

Çomaq: Çomaq, əl ağacı, toppuz (Battalda).

Commaq: Suda üzmək (Görünür, «cummaq» sözüdür).

Çubar: Alaca (at).

Çuğan: Bax: **Çoğan** (Melioranskidə).

Culban: Bax: **Colpan** (Melioranskidə).

Cumaq: Çomaq, dəyənək (Melioranskidə).

Cuvalduz (f.): Cuval iynəsi (Qalın iynədir, cuvalı tikirlər. Xalqda belə məsəl də var: Baldız – cuvalduz, hərdən gələr, sancar, gedər. Söz Battalda yoxdur).

Cümlək: Qazan tipində dərin qab (Melioranski göstərir ki, bu, Azərbaycan türkcəsində **çölmək** kimi işlənir. Həmin söz bu gün də Azərbaycan şivələrində qalır. Söz Battalda yoxdur).

Cürüyün acmaq: Pasını təmizləmək, cilalamaq, parıldatmaq (Battalda).

-D-

Dağ: Dağ (Melioranski sözün «dağ başı» birləşməsində işlənməsini göstərir. Bu söz Battalda yoxdur).

Dağılmaq: Dağılmaq – müxtəlif aspektlərdə: səpələnmək, uçub-dağılmaq, yayılıb pərakəndə hala düşmək, saçın pərişanlığı, insanların toplu vəziyyətdən çıxması və s.

Dağın başı: Zirvə (Melioranskidə).

Dağıtmaq: «Dağılmaq» fe'linin tə'sirli şəkli – dağıtmaq, dağınıq hala gətirmək. (Maraqlıdır ki, burada bugünkü kimi, yeddi yüz il bundan əvvəl də fe'lin qayıdış və tə'sirlilik şəkilçiləri aydın oxunur, ancaq fe'lin kökü görünmür. Bu, qram-

matik quruluşun çox qədimlik faktıdır. Əgər 7 yüz ildə bu quruluşda tamamlanma getmirsə, yəni şəkilçi varlığı itmirsə, söz, məsələn, **baxmaq** və **görmək** fe'llərində olan kimi tə'sirli və tə'sirsiz fe'l kökləri halında müəyyənləşmirsə, deməli, fe'l kökü nün öz müstəqillik orbitindən çıxması dediyimiz rəqəmdən bir neçə dəfə artıq tarixə gedir. Bu, türkcənin qrammatik quruluşunun və deməli, bu dilin sahibi millətin yaş tarixi haqqında elmi sözdür. Fe'lin ikinci forması Battalda yoxdur).

Dağuq: Toyuq (Melioranskidə yoxdur).

Daq: Bax: **Dağ** (Battalda yoxdur).

Daqmaq: Taxmaq, ilişdirmək (Melioranskidə yoxdur).

Dam I: Dam – evin üstü (Battalda yoxdur).

Dam (f.) II: Tor – Füzulidə: Eşq **daminə** giriftar olalı zar olubam, Nə bəladır ki, ona böylə giriftar olubam (Battalda yoxdur).

Dammaq: Dammaq, damcılamaq (Battalda yoxdur).

Danla: Sabah, səhər. Nəsimidə: Dün ki keçdi, **danla** qaib, bəs bu dəm xoş dəmrürür (Battalda yoxdur).

Dapmaq: Tapmaq (Battalda yoxdur).

Dar: Dar – genişin əksi (Battalda yoxdur).

Daraq: Daraq – saç daramaq üçün alət (Battalda yoxdur).

Daraqlamaq: Daramaq (Battalda yoxdur).

Daritmək: Daraltmaq, dar etmək (Melioranskidə yoxdur).

Dartmaq: Tərəzidə çəkmək, dartmaq. (Melioranski **dartarmış** «ölçüsü nizamlanmış», **dartmış**, **dartılmış** formalarını da misal götirmişdir).

Daru: Darı – taxıl bitkisi (Battalda yoxdur).

Dat: Dad (Battalda yoxdur).

Datlığ: Şirniyat, sirin süfrə (Battalda yoxdur).

Datlu: Şirin (Battalda yoxdur).

Datluğ: Dadlı (Battalda yoxdur).

Datmaq: Dadmaq, dadına baxmaq (Battalda yoxdur).

Datsız: Dadsız (Battalda yoxdur).

Davar: Davar, xırdabuynuzlu heyvan (Melioranskidə yoxdur).

Davlaşmaq: Dolanmaq, fırlanmaq (Battalda yoxdur).

Davulçı: Davulçu, davul çalan, baraban çalan (Battalda yoxdur).

Deyül: Deyil – inkarlıq verilən cavabda işlənir (Melioranskidə: **dəgül**).

Dək durmaq: Bitmək, qurtarmaq, dayanmaq (Battalda).

Dəgələ: Uzun üst paltarı, plaş (Battalda yoxdur).

Dəgənək: Dəyənək, çomaq (Battalda yoxdur).

Dəginçə: Qədər, kimi qoşmalarının mə'nası (Battalda yoxdur).

Dəgirmənçi: Dəyirmancı (Battalda yoxdur).

Dəgiştürmək:
Dəyişdirmək, əvəz etmək.

Dəgmək: Dəymək, hədəfə düşmək (Battalda yoxdur).

Dəgsürmək: Dəyişdirmək, dəyişmək, əvəzləmək (Melioranskidə).

Dək: Tək, kimi qoşmalarının mə'nası (Battalda yoxdur).

Dəkürmək: Dəydirmək, toxundurmaq (Melioranskidə yoxdur).

Dəlmək: Dəlmək, deşik açmaq.

Dəlü: Dəli, ağılsız (Battalda yoxdur).

Dəlü olmaq: Dəli olmaq, ağlını itirmək (sözün bu fe'l forması Melioranskidə yoxdur).

Dəm: Dəm alma – nəfəs alma; dəm alma – dincəlmə (Battalda yoxdur).

Dəmir: Dəmir – mə'lum metal.

Dəmirçi: Dəmirçi, dəmirçiliklə məşğul olan kəs.

Dəmrənçi: Oxun ucuna taxılan dəmir ucluğu düzəldən. «Dədə Qorqud kitabı»nın dilində və ümumiyyətlə Azərbaycan ədəbi türkcəsində işlənib.

Dəpmək: Tapdamaq, ayaqlamaq, şillaqlamaq, təpik atmaq (Battalda yoxdur).

Dər: Tər (Battalda yoxdur. Bu tələffüz Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələri üçün səciyyəvidir – **tərləmək** yerində «dərrəmək» işlənir).

Dərin: Dərin (Melioranskidə yoxdur).

Dəri ton: Kürk (Battalda yoxdur).

Dərki: Yəhərin arxasındaki bağ (Melioranskidə yoxdur. Azərbaycanda yəhərin arxasında atın belində qalan boş yerə «atın tərki» deyirlər və ata ikinci adam minəndə «tərkə minmək» və ya «tərkləşmək» deyirlər).

Dərmanlamaq: Müalicə etmək (Battalda yoxdur).

Dərmək: Yığmaq, toplamaq (Battalda: **Dirmək**).

Dərüləmək: Tələsmək (Battalda yoxdur).

Dəsti (f.): Parç, tayqlulp, krujka (Battalda yoxdur).

Dəvə: Dəvə (söz Battalda «divə» kimi gedir).

Dəvəçi: Dəvə sürücüsü, sarvan, çarvadar (Battalda yoxdur).

Dirnaq: Dirnaq (Melioranskidə yoxdur).

Digdirmək: Sakitləşdirmək (bu, Melioranskinin lügətindəndir. Battal xüsusi nüsxə əsasında hazırladığı lügətdə «Dəg durmaq» sözünü verir və qarşısında Türkiyə turkcəsində «dinmək, durmak» qarşılığını yazır. «Türkçə sözlükdə» **dinmək** sözünün mə'nası belə açılır; «sona ermək; susmaq». «Durmaq» sözünün də mə'nalardan biri «dinmək»dir. Göründüyü kimi, «dəg durmaq» sözünün şərhində «hərəkətini dayandırmaq», yəni sakitləşmək anlayışı var. Hesab edirəm ki, müəlliflər eyni ya-

müxtəlif şəkillərdə oxumuşlar. Melioranski lügətdə sözün altında **i** səsinin hərəkəsini də **qoymuşdur**. Mən bilən, Melioranskinin oxunuşu özünü doğruldur).

Digilmək: Təsdiqlənmək, arxayınlışmaq (Battalda yoxdur).

Dil: Dil – bədənin mə'lum üzvü və danışçı aləti.

Diləmək: Diləmək, arzulamaq (Battalda yoxdur).

Dillü: Dilli, dilli-dilavər (Battalda yoxdur).

Dillüg: Bəlağətli danışan adam, natiq (Battalda yoxdur).

Dilsüz: Lal.

Diriglük: Bax: **Diriklük** (Battalda yoxdur).

Diriklük: Həyat (Klassiklərimizin dilində **dirilik** kimi çox işlənir).

Dirik: Diri, canlı.

Dirilmək: Yaşamaq (Melioranskidə yoxdur).

Dirmək: Bax: **Dərmək**.

Diş: Diş, ağızdakı mə'lum üzv.

Dişi: Erkəyin qarşılığı, dişi.

Ditrəmək: Titrəmək, əsmək (Battalda yoxdur).

Ditrənmək: «Ditrəmək» fe'linin qayıdış növü (Battalda yoxdur).

Divanə (f.): Divanə, aşiq, dəli-divanə (Battalda yoxdur).

Divə: Bax: **Dəvə**.

Diz: Diz – bədənin mə'lum üzvü.

Doğmaq I: Ulduzun çıxması, ulduzun doğması (Melioranskidə yoxdur).

Doğmaq II: Doğulmaq (bu mə'na Battalda yoxdur).

Doğrı I: Doğru, həqiqi – danışmaq (Battalda yoxdur).

Doğrı II: Düz – istiqamət (Battalda yoxdur).

Doğurmaq: Doğmaq – canlıya aiddir (Battalda yoxdur).

Dokuz: Doqquz – rəqəm (Battalda yoxdur).

Dokuzan: Doxsan (Battalda yoxdur).

Dolu: Dolu, boşun əksi.

Dolmaq: Dolmaq, dolu vəziyyətə gəlmək (Battalda yoxdur).

Donğuz: Donuz (Battalda yoxdur).

Donğuz yılı: Donuz ili (Battalda yoxdur).

Dost (f.): Dost, mə'lum fars sözü (Battalda yoxdur).

Dökmək: Tökmək.

Dökülmək: Tökülmək (son iki söz Battalda yoxdur).

Dölək: Sakit, hərəkətsiz (Melioranskidə yoxdur).

Döndürmək: Döndərmək, içini çölünə çevirmək.

Dönmək: Dönmək, çevriləmək.

Dörd: Dörd (Melioranski «dörd yüz», «dörd ayaqlı» birləşmələrini də verir. Battal isə «Dörd ayaq» birləşməsini müstəqil yuva kimi yazar və qarşısında «dörd ayaqlı heyvan» izahını verir).

Dördayaq: «Dörd» sözünə bax.

Dördayaqlı: «Dörd» Sözünə bax.

Dörd yüz: Dörd yüz – 400.

Dörtüncü: Dördüncü (Battalda yoxdur).

Dös: Dös (Battalda yoxdur).

Döşək: Pambıq yorğan (Battalda yoxdur).

Döşəkçi: Yorğan salan, yorğan hazırlayan (Battalda yoxdur).

Döşəngi: Döşək (Battalda yoxdur).

Döşəmək: Döşəmək, sərmək, yaymaq.

Ducaq: Bax: **Duzax** (Battalda yoxdur).

Dumağı: Tumov – qrip xəstəliyi (Battalda yoxdur).

Dur: III şəxs təkin xəbərlik şəkilçisi – dur//tur – Melioranski bu şəkilçini lügət vahidi kimi vermişdir.

Durmaq: Ayağa qalxmaq, durmaq (Battalda yoxdur).

Dutmaq: Qulluğunda, xidmətində olmaq (Melioranskidə yoxdur).

Dutuşmaq: Tutuşmaq, birbirinə qarşı qalxmaq, əlbəyaxa olmaq (Battalda yoxdur).

Duval: Dəri qayış, cilovun qayışı (Battalda yoxdur).

Duzax (f.): Cəhənnəm (Battalda yoxdur).

Düdük: Düdük, fleyta (Battalda yoxdur).

Düdükçi: Düdükcü, düdük, fleyta çalan (Battalda yoxdur).

Dülbən: Çalma – baş üçün (Battalda yoxdur, söz farsca **tül+bənd** hissələrindən ibarət olmalıdır).

Dümri: Təbil (Battalda: Tümri).

Dümriçi: Barabançı, təbilçi (Battalda: **Tümrüçü**).

Dümrük: Böyük baraban, təbil (Battalda **tümruk** gedir).

Dün I: Gecə (Melioranski bu sözlə bağlı «dün buçuğu»

və «dün sonu» yuvalarını da verir).

Dün II: Dünən (Bu söz Battalda yoxdur).

Dün buçuğu: Gecə yarısı (Battalda: Tün buçuğu).

Dün sonu: Dan üzü, gecənin səhərə keçdiyi vaxt.

Dünlə: Gecə ikən, gecə vaxtı (Battalda yoxdur).

Dünlük: Pəncərə, baca (Battalda: Tünlük).

Dürtmək: Yağ, rəng kimi şeyləri sürtmək, çəkmək (Melioranskidə yoxdur).

Düş: Yuxu, röya (Battalda: Tüs).

Düşman (f.): Düşmən, yağı (Battalda yoxdur).

Düşmək: Düşmək, enmək.

Düz: Düz, hamar yer (Battalda yoxdur).

-E-

Eçik: Turş (Melioranskidə yoxdur).

Edərləmək: Yəhərləmək (Battalda).

Edgü: Yaxşı.

Edgülük: Yaxşılıq (Melioranskidə yoxdur).

Edmək: Bax: Etmək (Battalda yoxdur).

Egidgən: Allahın adlarından biri-Yaradan, Törədən (xəlq edən) mə'nalarına uyğun gəlir (Melioranskidə. Battal bu sözü İg-

dəgən oxumuşdur – bax: İgdəgən).

Egü: Yaxşı (ئەڭ yazılışını Melioranski egü, Battal eygü oxuyur).

Egülük: Yaxşılıq (Söz Battalda yoxdur).

Eki: İki-«bir»dən sonrakı sayın adı (mənbədə belə yazılır: ىي Battal Azərbaycan və Türkiyə türkçələrində olan kimi sözü «iki» şəklində oxuyur. Melioranski kafın üstündəki təşdidi də nəzərə alaraq äk(k)i kimi transliterasiya edir.

Mə'lum olduğu kimi, ərəb əlifbasında kəsrə işaretisi məhz i səsini bildirmək üçün işlədilən hərəkədir. Və deməli, prinsipcə Battalın oxunuşu həqiqətə daha çox yaxın gəlir. O, sadəcə təşdidi nəzərə almayıb – alsa, say ikki oxunmalıdır. Battalın oxunuşuna o da haqq qazandırır ki, Melioranski ä və mötərizədəki «ke»nin üstündə sual işaretisi qoymuşdur – deməli, özü öz oxunuşuna şübhə ilə yanaşır. Və görünür, bu tərəddüd Battalı öz oxunuşuna müəyyən qədər ürəkləndirmişdir. Verdiyi şərhlərdən görünür ki, Melioranski bu yazı abidəsini Azərbaycan türkcəsi ilə bağlamaq meyillidir. Onun qoyduğu sual işaretləri bu meylin tə'siri altındadır.

Bütün bu ziddiyyetlərlə yanaşı, mən Melioranskinin variantını saxladım. Əks halda, onun bütöv oxunuş nümunəsi öz gücünü itirərdi.

Onun tarixi tərtibatı yüz ildir ki, türkologiyada, şərqsünaslıqda mö'təbər mənbə sayılır və bütün oxşarlıq və yaxınlıqlarına baxmayaraq, əlbəttə, bu lügət Azərbaycan türkcəsinin yox, bütövlükdə Şərq və Qərb türkçələrinin abidəsidir.

Bu da maraqlıdır ki, Melioranski 242 söz (yuva) sonra mətnin başqa yerlərində rast-laşlığı yazı işlərlə bağlı həmin sayın yeni yaz¹ş və transkripsiyasını verir: *äki*. Göründüyü kimi, ərəb qrafi-kasının müasir iması baxımından bu yazılış hərəkəsiz – filansız, hərfi-hərfinə, necə de-yərlər, yüz faiz «iki» oxunma-lıdır. Ancaq tarixiliyi, ərəb əlifbalı türkçələrin geniş coğrafiyalı kontekstini nəzərə alaraq Melioranski sayı **eki** şəklində oxuyur və əlavə örnəklər də verir: **eki yüz, eki yüzlüg**.

Elçi: Səfir, bir dövlətin başqa dövlətdə elçisi (Battalda yoxdur).

Elkin: Adı qiyabi çəkilən, özü göz önündə olmayan şəxs (buna M.F.Axundov «qaib

şəxs» deyirdi. Melioranskidə yoxdur).

Eltiriq: Gözəl, yaraşıqlı kürk (Melioranskidə yoxdur).

Eniş: Eniş – «enmək» fe'lindən isim, aşağı anlayışı verir (Battal «İniş» oxuyur).

Enlü: Enli, geniş (Battalda: **İnli**).

Enmək: Enmək, aşağı düşmək (Battalda: **İnmək**).

Erik: Kobud (Battalda: **İrik**).

Erkəc: Erkəc – sürüünün önündə gedən erkək keçi (Battalda yoxdur).

Erkəç: Bax: **Erkəc**.

Erkək: Erkək, dişi cinsi-nin əksi.

Ermək: Melioranski sözü «olmaq» (быть) kimi izah edir. Burada etimoloji həqiqət var. Ancaq Orxon kitabələrin-dən bəri türkçələrdə, o cümlə-dən Azərbaycan türkcəsində bu, müstəqil dil vahidi kimi işlənməmişdir. Ona ancaq keçmiş zaman məzmunlu xəbərlik göstəricisi «idi» mor-feminin qarşılığı kimi rast gəlinir. Məsələn, bizdə XIII-XIV əsrlərin dil abidəsi «Qis-seyi-Yusif» poemasında:

Misr içrə bir tacir olur **irdi**,
Anın adı Məlik ibn Doğər **irdi**.

Məsələ burasındadır ki, Melioranski sözü ancaq kök kimi verir: *ä - äp* (*p* – kirilin *r* hərfi). Ancaq Battal sözü

xalis məsdər ki-mi (**ermək**) verir və onu xatırlatdığınıza «idi»nin əski şəkli sayır.

Ertə: Səhər, səhər tezdən, obaşdan (Battalda: **irtə**. Melioranski belə bir örnək də verir: **ertə gecəsi**).

Ertə gecəsi: Sabah gecə, səhərisi günün gecəsi.

Eşək: Eşşək, ulaq.

Eşik: Eşik, həyət, kandar (Battalda: **İşik**).

Eşitdirmək: Eşitdirmək – «eşitmək» fe'linin icbar növü (Battalda **işittirmək**).

Eşitmək: Eşitmək, dinləmək (Battalda: **işitmək**).

Etmək: Etmək – mə'lum köməkçi fe'l, bir işi görmək, yerinə yetirmək (Battalda yoxdur).

Etük: Ayaqqabı növü (Melioranskidə yoxdur).

Evmək: Tələsdirmək, sür'-ətləndirmək (Battalda yoxdur).

Eyü: Yaxşı (Bu yazılış Battalda yoxdur. Bu mə'na **edgü**, **egü** sözləri ilə də verilmişdir. «Eyü» də daxil olmaqla bunların hamısı eyni sözün fonetik şəkilləridir).

Ev: Ev.

Evdəki: Evdəki, evdə olan (Battalda yoxdur. Melioranski yuvada «evdəki yay» söz birləşməsini də verir).

Evdəki qız: Ərə getməmiş, qarımış, vaxtı keçmiş qız.

Eqıqna: Kiçik ev, evcik (Battalda yoxdur).

Evlənmək: Evlənmək, arvad almaq, ailə qurmaq (Battalda: ivlənmək).

Ev kökəsi: Tavan (Melioranskidə yoxdur. Görünür, bu söz **gög** «göy, səma» sözü ilə bağlıdır: evin göyü - yuxarısı).

Evlig: Evli, ailəli şəxs (Melioranskidə yoxdur).

-Ə-

Əbük: Hop-hop quşu, şanapipik (Battalda yoxdur).

Əcə: Bax: **Əçi**.

Əçi: Qadın (Battalda yoxdur).

Ədük: Çəkmə – uzunboğaz ayaqqabı (Battalda yoxdur).

Ədəbsiz (ər.): Ədəbsiz, ədəbsahibi olmayan (ərəb sözü ilə türk şəkilçisi birləşir. Söz Battalda yoxdur).

Əgdəş: Melioranskidə. Bax: **İkdiş**.

Əgək: Yiyə – kəsici alətləri itiləmək üçün vasitə (Battalda yoxdur).

Əgin: Ciyin (İndi Azərbaycan türkçəsində «əyin» bütün «bədən» mə'nasında işlənir: «əyninə» bir yaxşı paltar geymir». Xalqın danışığında «əyin-baş» «geyim» yerində müşahidə olunur: *Camaat əyin-başa baxar, adama qıymət verər*. Battal **ikin** oxuyur).

Əgirmək: Əyirmək.

Əgri: Əyri.

Əgri arqa: Qozbel
(Melioranskidə yoxdur).

Əgmək: Bükmək, dürmək
şəklinə salmaq (Melioranskidə
yoxdur).

Əkilmək: Əkilmək, yerin
şumlanması (Melioranskidə
yoxdur).

Əkinci: İkinci (Battalda
yoxdur).

Əkinlig: Əkin, əkin yeri,
tarla.

Əkmək: Əkmək, yeri
şumlamaq, toxum səpmək.

Əksik: Tam olmayan, əksik.

Əksilmək: Azalmaq,
əksilmək.

Əksirmək: Bu söz ancaq
Melioranskidə var. Ərəb
əlifbası sırası ilə «əksitmək»
həmin sözdən əvvəl gəlir və
sözün mə'nasını göstərmədən
yazır ki, «əvvəlki sözə bax». Deməli, mə'nani «əksiltmək,
azaltmaq» kimi verir. Ancaq
maraqlı budur ki, deyir:
«hərçənd «əksirmək» sözü
mə'lum deyil, bununla belə,
«bu söz yaradıcılığı
mümkündür».

Əksitmək: Əksiltmək,
azaltmaq (Melioranski bu sözü
iki yazılışda verir: **əksitmək**
və **əksütmək**. Hərəsini müs-
təqil yuvada göstərir və
«əvvəlkinə bax» demədən hər

ikisinin qarşısında «azaltmaq»
sözünü yazır).

Əkşى: Turş.

Əl: Əl (Melioranski sözün
şərhində [sənin] «sağ əlin», «sol
əlin» birləşmələrini də verir).

Ələk: Ələk – un ələmək
üçün mə'lum alət (Battalda
yoxdur).

Ələmək: Ələmək, ələk vasi-
təsilə unu kəpəkdən təmizləmək.

Əlig: Əlli, əli olan (Battalda
yoxdur).

Əlig asraqı: Əsir, kölə
(Melioranskidə yoxdur).

Əlli: Əlli – qırxla altmış
arasındaki onluq (Battalda yox-
dur).

Əmcək: Əmcək –
məmənin ucu.

Əmcək ütü: Məmənin
deşiyi – dəliyi – süd axarı (bu
söz Melioranskidə yoxdur.
Mahmud Kaşgaridə «üt» dəlik-
deşik mə'nasındadır).

Əmgizmək: Əmizdirmək
(bu söz ancaq Melioranskidədir).

Əmləgçi: Müalicə edən
şəxs (Melioranskidə yoxdur).

Əmizmək: Əmizdirmək
(bu söz ancaq Battaldadır).

Əmmək: Süd əmmək (hə-
min maddədə Melioranski «süt
əmgən» ifadəsini də verir).

Əmzürmək: Əmizdirmək
(bu söz Battalda «əmzirmək»
şəklində işlənir).

Əngər: Melioranski bu sözün mə'nasını göstərmədən yazır: «bu söz farsca «ləngər» sözünün təhrif olunmuş şəklidir». Battal sözün qarşılığında «gəmi dəmiri» şərhini verir və sonra Melioranskinin sözünü sual şəklində təkrar edir: bu, OK-a görə (Əhməd Asim əfəndinin «Okyanus – Qamus» tərcüməsi nəzərdə tutulur) əcəmcə «ləngər»in pozulması imiş. Şu halda bizim «Əngər» «ləngər»in yanlış yazılması olmasın?

Ənqərmək: Tərkədə oturmaq (Battalda yoxdur. Buradakı *nq* diqramı sağır «ŋ» affrikatı deməkdir).

Əŋ: Yanaq, çöhrə (Melioranskidə yoxdur).

Ənbərinə (f.): Dənələrinə ətir hopdurulmuş xüsusi boyunbağı (Battalda yoxdur).

Ənlik: Ənlik – sifətin rənginə xoş duyğu vermək üçün işlədilən üz sürtgüsü. Adətən xalq dilində ənlik-kırşan birləşməsi şəklində işlənir. Molla Pənah Vaqifdə: **Ənliyi-kırşanı** neylər camalın, Sən elə gözəlsən binadan, Pəri?! (Battal «yanaq qırmızılığı» kimi mə'nalandırır. Melioranski dəqiq şəkildə «ənlik-rumyana» çevirir).

Əpçi: Qadın (Battalda belədir. Melioranski isə sözün əslini belə verir Və belə transliterasiya edir: **äçı, äçä** – aradakı samit Kirilin ç hərfidir. Hər iki variantda sondakı saitlərin üstündə sual işarəsi qoyur. Melioranskinin suali, görünür, yazıda *p* hərfinin düşməsi ilə şərtlənmişdir – sözdə aydın mə'na yoxdur. Hər ikisi sözün qarşısındaki ərəbcə tərcüməyə görə eyni mə'nanı – «qadın» – vermişdir. Battal da öz nüsxəsinə əsaslanmış, ya da başqa lügətlərin yardımından istifadə etmişdir).

Ər I: Ər – qadının kişiisi, əri (bir neçə söz sonra Battal «ərim» sözünü müstəqil maddə kimi verir və izahından aydın olur ki, bu, yeni söz deyil, sadəcə «ər» sözü I şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edib: **mənim ərim**. Buna görə həmin sözü ixtisar etdim).

Ər II: İnsan (bu mə'na ancaq Melioranskidədir. O, yazılışını *äp* (*p* kirildə - *r*) transliterasiya edir və mə'naları belə göstərir: **insan** «человек», **ər** «муж»).

Ərdəmlig: Bacarıqlı, qabiliyyətli, məharətli.

Ərdəmsiz: Bacarıqsız, qabiliyyətsiz, məharətsiz.

Ərdün: İnci (Melioranski «ərdən» şəklində vermişdir).

Ərəmük: Kişi xasiyyətli qadın (Melioranskidə yoxdur. Azərbaycanda xalq arasında ərə getmək vaxtı çatmış qızlara «ərəmik, ərəmikləmiş qız» deyirlər. Battal **irəmik** verir).

Ərənək: Barmağın ucu, başı (Melioranskidə yoxdur).

Ərigləmək: Özünü pis aparmaq, pis davranışmaq (Battalda yoxdur).

Ərikmiş: Dul qadın (bu söz Battaldadır. Sözü «ərkmiş» kimi oxumuş və elə də yazmışdır. Göründüyü kimi, leksem «ər» sözü ilə bağlı olmalıdır. O halda «miş» şəkilcisindən əvvəl gələn «k» vahidi ya gərək şəkilçi olsun – bu, mümkün deyil, «ərk» sözü mə'naca «ər»lə bağlanmır, ya da gərək **k+miş=kmiş** bir şəkilçi olsun – bu da türk dil morfolojiyasına sıqlışdır. Bu halda həmin ünsür **-k** yox, **-ik** şəkilçisi olmalıdır. **-ik** şəkilçisinin adlardan fe'l düzətməsi mə'lumdur. Beləliklə, «ərikmək» fe'li – **miş** şəkilçisi ilə fe'li sifətə çevrilmişdir. Söz Melioranskidə olmadığı üçün müqayisə edə bilmədim və dediyim məntiqlə «ərkmiş» yox, «ərikmiş» formasını münasib bildim).

Əritmək: Əritmək – yağı, başqa şeyi mayeləşdirmək (Battalda: **iritmək**).

Əriş: Əriş – xalının, palazın, parçanın toxunuşunda əsas hissə, əriş əsas, argac ikinci iplikdir (Battalda yoxdur).

Ərlənmiş: Ərli, ərə getmiş qadın (Battalda yoxdur).

Ərməgү: Cılız, tənbəl, süst (at).

Ərmi: Döl suyu, sperma.

Əsən: Sağ, sağlam.

Əsənləmək: Salamlamaq, salam vermek.

Əsirmək: Sərxoş olmaq, sərxoşluq etmək.

Əsiz: Yazıq, heyf – təəssüf nidası (Melioranskidə yoxdur).

Əski: Əski, köhnə.

Əskimək: Köhnəlmək, üstündən uzun vaxt keçmək (Melioranskidə yoxdur).

Əsnəmək: Əsnəmək – yuxusuzluqdan, aclıqdan və başqa sıxıntıların nəticəsi olan fizioloji yaşanış (Melioranskidə yoxdur).

Əsrük: Sərxoş.

Əsrıcı: Pələngi, leopardı əhliləşdirən şəxs (Melioranskidə yoxdur).

Əş: Yoldaş (Battalda: iş).

Ət: Ət.

Ətçi: Qəssab (Melioranskidə yoxdur).

Ətək: Ətək – paltarın, geyimin aşağısı, qurtaracağı.

Ətmək: Çörək.

Ətməkçi: Çörəkçi (Battalda yoxdur).

Ətöz: Can, nəfis, ruh (ət – bədənin yumşaq hissəsi və öz – can sözlərindən ibarət olub, bütövlükdə canlı bədəni ifadə edir. Melioranskidə yoxdur).

Ətük: Xətt, cızıq, xətt çəkmə (Battalda)

Ət yağı: Ətin üstündəki yağı hissəsi (Battaldadır).

Əvrən: Kainat, göy, fələk (Melioranskidə yoxdur).

Əvrük: Səbatlı, dözümlü şəxs (Battaldadır).

Əyər: Yəhər.

Əyərçi: Yəhər düzəldən, qayıran şəxs.

Əyərləmək: Yəhərləmək.

Əyri keçəsi: Yəhəraltı keçə (Battalda yoxdur).

Əyri kişi: Əyri adam, naxələf, e'tibarsız adam, əyri yolda olan insan.

Əyrim: Yəhərin altından atın belinə qoyulan keçə (Melioranskidə).

Əzmək: Əzmək, toz halına götürmək (Melioranskidə yoxdur).

-F-

Fluri: Qızıl pul (Melioranskidədir, italyan

sözü və İtaliya pul vahidi olduğunu söyləyir).

Ümumiyyətlə, ana türkcədə, kök türk dilində f səsi ilə başlayan söz yoxdur. Və bütövlükdə f alınma sözlərdə işlənir. Göründüyü kimi, burada da əcnəbi sözdə özünü göstərir. Buna görə də başqa nümunə yoxdur.

-G-

Gecəlik: Gecəlik – gecəyə aid hadisə (bu sözün qarşısında Melioranski «gəcəlik aşı birləşməsində» şərhini verir. Söz Battalda yoxdur).

Gecəlik aşı: Şam yeməyi (Melioranskidə).

Geçdi: Melioranski sözün qarşısında bərabərlik (=) işarəsi qoyub «keçi» sözünü yazır və ardınca «Geci» maddəsi verib sonra «əvvəlki sözə bax» deyir. Söz Battalda yoxdur).

Geçəmək: Gecikmək (Battalda yoxdur).

Geçmək: Keçmək (Battalda: **Keçmək**).

Geç: Geniş, gen, dar olmayan (Battalda: **kin**).

Gerçək: Doğru (Battalda).

Gerü: Geri, arxa, irəlinin əksi (Melioranskidə: **kirü**).

Gerü ermək: Kənara çəkilmək (Battalda).

Getmək: uzaqlaşmaq Kitmək).	Getmək, (Battalda: Gidür : Xəl'ət, ən'am, pay – mükafat.
Geyməg: Don, geyim, paltar (Battalda yoxdur).	Gig: Vəhşi – vəhşi heyvan, vəhşi – yırtıcı quş (Melioranskidə).
Geyəcək: Geyim, paltar (Battalda yoxdur).	Gigü: Geyim (Battalda).
Gəlin: Gəlin, təzə qurulmuş ailənin xanımı (Battalda: Kəlin).	Girmək: Girmək, daxil olmaq.
Gəmi: Gəmi (Battalda: Kəmi).	Girt: Bürc adı (Battaldadır. Malazgirt , Alaşgirt , Vanın əski adı kimi işlənən Şahməryəmgirt toponimlərdə işlənmə yerini nəzərə alaraq Battal girt sözünün əski türk-cədə qala mə'nasında işlənmiş olmasına ehtimal edir. Biz də bu fikrə qoşuluruq).
Gəmiçi: Gəmiçi – gəmi düzəldən və gəmidə müxtəlif işlərdə işləyən şəxs (Battalda: Kəmiçi).	Gişi: Adam, insan (Battalda: kişi).
Gətürmək I: Gətirmək (Battalda kəltürmək və kəldürmək formaları işlənir. göründüyü kimi, Melioranskidə Azərbaycan, Battalda Türküstan morfonologiyası əsasdır).	Gitərmək: Göndərmək, uzaqlaşdırmaq.
Gətürmək II: İcra etmək (Melioranskidə).	Giz: Keçə, döymə yun (Battalda: Kiyiz).
Gəvək: Saman – sünbül, taxıl döyülləndə çıxan əzilmiş xırdalanmış ot hissəsi (mal-heyvan yemi. Melioranskidə yoxdur).	Gizləmək: Gizləmək (Melioranskidə).
Gəy: Yaxşı, qəşənq; böyük, çoxlu (Battalda yoxdur).	Göbək: Göbək – insan və heyvanda bədənin mə'lum yeri (Battalda: Köbək).
Giçinə: Cüçə; kiçik uşaq, bəbə, balaca.	Göçmək: Köçmək (Battalda: köçmək).
Giçi: Kiçik (Melioranskidə).	Gög I: Mavi, göy rəng (Melioranskidə. Bu rənglə bağlı «gög tonlığı» - göy donlu, mavi paltarlı örnəyini də verir).
Giçig: Bax: Giçi .	Gög II: Asiman, səma – göy.
Giçigimi: Kiçik gəmi (Melioranskidə).	Gög III: Kök – əsil – nəcabət mə'nasında (Melioranski «gög» sözünün
Giçikmək: Gecikmək, ya-vaş tərpənmək.	

qarşısına heç bir izahsız **kök** (корень) yazır. Ancaq bundan sonrakı «göglüğ» sözünə verdiyi «kökü olan – əsil – nəcabət mə’nasında» izahından aydın olur ki, o «kök»ü bitki kökü yox, məhz məcazi mə’nada nəzərdə tutmuşdur. Bu mə’nalar Battalda **Kök** şəklində verilir).

Göglüğ: Köklü – əsilli – nəcabətli (Battalda: **Köklüğ**).

Gögyay: Qövsi – qüzeh, göy qurşağı (qədim türkcədə qövsi-qüzehin forması ox atan silahın quruluşuna bənzədirək obrazlı şəkildə, məcazi olaraq «gögyay» adlandırılmışdır. Bu söz Battalda «kök yayı» kimi verilir. Maraqlıdır: Melioranskidə I növ, Battalda II növ tə'yini söz birləşməsi işlənir. Deməli, birinci halda rəng əsas tutulmuş, ikincidə qövsi-qüzeh «səmanın yayı» sayılmışdır – təbii ki, burada mifoloji tə'yinat mühüm rol oynayır).

Gögtonlı: Göydonlu, mavi geyimli (bu söz Battalda **Köktonlı** şəklində müstəqil maddə kimi, Melioranskidə isə göy rəngin misalı kimi verilir).

Gög yolu: Ağ Yol, Süd Yolu, Kəhkəşan (Battalda: **Kökyolu**).

Gömmək: Gömmək – dəfn etmək (Battalda: **Kömmək**).

Gömsəmək: Ehtiyat saxlamaq (bu da ancaq Battaldadır).

Gömür: Bax: **Kömür**.

Gön: Ayaqqabı (Melioranski İbn Mühənnaya görə sadəcə **ayaqqabı** «обувь» deyir. Battal **papuç** «yüngül ayaqqabı» yazır. Bu, görünür, **çarıq** olmalıdır. **Carıq** göndən köşə ilə tikilən yüngül, ancaq davamlı çöl ayaqqabısıdır, yalnız kişilər geyirlər. Təsadüfi deyil ki, Melioranski əlavə edir: «bu, yə’ni ayaqqabı mə’nası – tam dəqiq deyil, gön ayaqqabı üçün hazırlanmış dəridir»).

Gönül: Könü (Melioranskidə).

Görgüzmək: Göstərmək (Battalda: **Körgüzmək**).

Görk: Gözəllik (Battalda: **Körk**).

Görklü: Gözəl (Battalda: **Körklü**).

Görklüğ: Gözəllik (Battalda: **Körklüğ**).

Görksüz: Çirkin, gözəl olmayan.

Görküzmək: Göstərmək (Battalda belədir).

Görmək: Görmək (Melioranskidə).

Görüci: Xəfiyyə, casus (Battalda yoxdur).

Görög: Gözəllik.

Görük: Dəri-xəz (ancaq Melioranskidədir).

Görüklük: Bax: **Görklük**.

Görünmək: Görümmək – görmək fe’linin qayıdış növü.

Göstərmək: Göstərmək.

Götürmək: Qaldırmaq, götürmək.

Göz I: Göz – mə'lum bədən üzvü (Battalda: **Köz**).

Göz II: Közərdilmiş kömür, kömür közü, köz (Battalda yoxdur).

Gözağrıq: Göz ağrısı, göz xəstəliyi (Battalda: **Köz ağrısı**).

Gözçi: Xəfiyyə (Battalda yoxdur).

Gözdəçi: Xəfiyyə, casus (Battalda: **Közdəmçi**).

Gur (f): Qəbir, gor (ancaq Melioranskidədir).

Guristan (f): Qəbiristanlıq (ancaq Melioranskidə).

Gübə: Sırğa (Melioranskidə).

Güç: Güc, qüvvə (Battalda: **Küç**).

Gücləmək: Güləşmək, gücünü göstərmək (Battalda: **Küçləmək**).

Güclüğ: Güclü, qüvvətli (Battalda: **Küclüğ**).

Güçsiz: Gücsüz, bacarıqsız (Battalda: **Küçsiz**).

Gül: Gül-qızıl gül (Battalda yoxdur).

Gülgü: Gülüş (bu çox diqqəti çəkən sözdür: estetika ilə, filologiya ilə bağlı termin tipidir. Battalda: **Külkü**).

Gülgün: Çəhrayı rəng (Battalda).

Gülmək: Gülmək (Battalda: **Külmək**).

Gümüş: Gümüş (Battalda: **Kümüş**).

Gün: Gün, Günəş (Melioranskidə «gün doğmuş yer», «gün batığı yer» nümunələri də var. Battalda: **Kün**).

Gün batığı yer: Qürub yeri, Günəşin üfüqdə görünməz olduğu yer (Melioranskidə).

Gün doğmuş yer: Dan yeri, Günəşin doğduğu yer (Melioranskidə).

Günəş: Günəş (ancaq Melioranskidə).

Güyəgü: Kürəkən.

Güz: Payız, sonbahar (Melioranskidə. Battalda: **Küz**).

Güzək: Sifətə dagilan saç, telin üzə tökülənləri (ancaq Battaldadır).

Güzgü: Güzgü, ayna (Melioranskidə).

-Ğ-

Ğılmaq: Etmək (Melioranskidə. «Nə ığıldın?» ifadəsini də misal gətirir. Bilindiyi kimi, türkcədə **ğ** ilə söz başlanmır. Melioranski nadir hadisə kimi təsadüf etdiyi bu faktı lügətin yuvasına salıb).

Ğəm (ər.): Qəm, kədər.

Ğüssə (ər.): Qüssə, kədər (son sözlərin ikisi də

Melioranskidədir. Belə bir şərh verir: «Güman ki, bu sözlər lügətə sonradan əlavə olunmuşdur – belə ki, bunlar həmzə ilə başlayan sözlərin sırasındadır»).

-H-

Hakan: Xaqan (Battalda).

Han: Battalda. Bax: **Xan**.

Həlaklamaq (ər.-tr.): Öldürmək, məhv etmək (Melioranskidə).

Həram (ər): Haram-insana aidir, bic dogulan (Melioranskidədir. Qeyd verir ki, «həram doğqan – qeyri-qanuni doğulmuş» birləşməsində işlənmişdir).

Həş: Firuzə (Melioranski göstərir ki, İbn Mühənnnanın lügətində (həş) ش sözü əslində farsca «firuzə» mə'nə. erən (cəş) olmalıdır. Bu söz Battalda yoxdur).

Heştək: Bax: **Xiştək**.

-X-

Xaqan: Xaqan – türk dövlətçiliyində ən yüksək mənsəb (Melioranskidə bu söz **Qa an** şəklində q hərfində getmişdir, Battal isə Türkiyə türkcəsində «x» səsi və hərfi olmadığına görə «h» hərfində vermişdir: **Hakan**).

Xam (f): Naşı, təcrübəsiz, xam.

Xamur (ər.): Xəmir.

Xan: Xan, hökmdar (Battalda).

Xəstə (f): Xəstə adam.

Xəstəlik (f.+tr.): Xəstəlik.

Xiştək (f): Şalvarın və alt paltarının qılçının arasında qalan hissəsi (buna «paltarın ağı» deyirlər) və köynəyin qoltuğu (Battal sözü h hərfində vermişdir).

Xırsız: Pozğun, əxlaqsız (Melioranskidə. Ancaq izah edir ki, ən çox «oğru» mə’nasında işlənir. Etimologiyasının sübhəli olduğunu deyir).

-I-

Icqınmaq: Əldən çıxmaq, canını qurtarmaq (danışqda «uşqunub<ucqunub əldən çıxmaq» ifadəsindəki «uşqunmaq» buradandır).

Ilqın: İlqım– mə'lum meşə ağacı.

İmğa: Dağ keçisi.

Imlamaq: Göz qırpmaq.

Inan: İnam, məslək (Battalda yoxdur).

Inanc: İnam, e'tibar, inanc (Battal «inanc» oxumuşdur).

Inanchığ: İnamlı, e'tibarlı (Battalda yoxdur).

Inansız: İmansız, məsləksiz (Melioranskidə. Battalda: **İnancsız**).

İncqamaq: Kədərlənmək, qəmlənmək (Melioranskidə).

Iniqqamaq: İnləmək, hıçqırmaq (Battalda).

Ir: Nəğmə, şərqi, melodiya.

Iraq: Uzaq, kənar.

İramaq: Uzaqlaşmaq (Battalda)

Irğa: Zamin, zamin olma, və'dini pozmuş birinin yerinə söz verən şəxs.

Irlamaq: Mahni, şərqi söyləmək.

Irmaq: Çay, axar su.

Isınmaq: İsinmək, qızışmaq.

Isırğa: Sırğa – qulaqdan asılan qiymətli bəzək əşyası.

Isırmaq: Dişləmək.

Isıtma: Qızdırma xəstəliyi, titrədib-qızdırma, malyareya (Battalda).

Isıtmaq: Qızdırmaq, qızışdırmaq, isitmək (Battalda).

Ismarlamaq: Əmanət etmək, tapşırmaq.

İşlağçı: Cilaçı, güzgүyə və s. cila çəkən usta, əşyalara parıltı verən.

İvik: Əlik, ceyran.

-İ-

İbük: Xoruz (Battalda).

İçəsi: İçilməli olan, içiləsi (Melioranskidə).

İçkur: İç qurşaq, altdan bağlanan qurşaq (Battalda. Sözde ahəngin pozulması mürəkkəb

sözün tərkib hissələri ilə bağlıdır: iç+kur+bu, **qurşaq** sözünün **ku//kur** ünsürüdür).

İçkü: İçki, içiləsi nəsnə (Melioranskidə).

İçlik: Astar (Battalda).

İcmək I: İcmək.

İcmək II: Kürk, quzu kürkü (Battalda).

İçürmək: İçirmək (Melioranskidə).

İdi I: Sahib, yiye.

İdi II: Yaradan, Tanrı.

İdi III: Köməkçi fe'l – gəlir idi, yaxşı idı (Battalda).

İdikmək: Yaxşı olmaq, yaxşılaşmaq (Battalda).

İdiz: Yüksək (Battalda).

İdmək: Göndərmək (Battalda).

İgdəgən I: Bax: **Egidgən**.

İgdəgən II: Əfəndi, ixtiyar sahibi (Battalda).

İgəgü: Qabırğa (Battalda).

İglig: Xəstə (Melioranskidə).

İk: İy – ip, sap əyrilən alət.

İkçi: İy düzəldən usta, iyçi.

İkdiş: Ərəblər içində doğulan,ancaq ərəb olmayan kəs (Battalda).

İki: Bax: **Eki**.

İkiləmək: İki misli etmək, ikiyə vurmaq.

İkimiñ: İki min – 2000.

İkin: Bax: **Əgin** (Battalda).

İkinci: Mə'lum sıra sayı.

İkindi: İkindi vaxtı – günorta ilə axşamın arası.

İklig: Bax: **İglig** (Battalda).

İklik: İy qabı.

İl: El, xalq, ölkə.

İləgçi: Bax: **İləgüçi** (Battalda).

İləgüçi: Gön-dəri satan, dabbaq (Melioranskidə).

İləmək: Dəri hazırlayan (əslində bu «eləmək»dir və maraqlı haldır ki, burada fe'lin qədim müstəqil mə'nası özünü göstərir. Belə ki, «dəri eləmək»=«dəri hazırlamaq». Yə'ni vaxtilə «eləmək» **düzəltmək, hazırlamaq, qayırmaq** mə'nalarını bildirmişdir. Bu gün də iş **eləmək** «iş görmək» yerində işlənir: **bir iş eləmək gərəkdir, bir iş eləyənə ehtiyac var** və s. Başqa məqamlarda da bunu və **olmaq** fe'lini müstəqil söz kimi işlədirik).

İlərü: İrəli.

İlərsük: Bağ – torba ağızını, yaxud şalvarın başını büzüb içində keçirilən qalın ip (xalq arasında buna «gözək» və həmin büzmək işinə də «gözəmək» deyirlər. Şalvarın başına keçirilən bu gözək vaxtilə toqqanı əvəz edirdi).

İləşü: Kiçik sariq (Battalda).

İlgəgү: Nazü-ne'mət içində bəslənmiş insan (Battalda).

İlti: Xanım.

İmgəklü: «İlgəgү»nün antonimi: **zəhmət və məşəqqət** içində **yaşayan**. Melioranskidə

yoxdur, Battal geniş şərhədən sonra bu mə'nada dayanır.

İnal: Şəxsiyyətinə inanılan, hörmət bəslənən (Battalda).

İnanc: Bax: **Inanc** (Battalda).

İnancsız: Xayın (Battalda).

İncə: İncə, xərif (Battalda).

İncəkə: İncə, zərif (Melioranskidə).

İncü: İnci – qiymətli daş (Melioranskidə).

İnc: Rahat.

İncəmək: Rahatlamaq, rahat etmək.

İnək: İnək (Melioranskidə).

İngən: Dişi dəvə.

İnis: Bax: **Enis** (Battalda).

İnli: Bax: **Enli, geniş** (Battalda).

İnmək: Bax: **Enmək** (Battalda).

İplik: İplik – pambıqdan əyrilmiş sap (Melioranskidə).

İplikçi: İplik əyirən (Melioranskidə).

Ir: Bax: **Ər** (Battalda).

İrəmik: Bax: **Ərəmik** (Battalda).

İrik: Bax: **Erik** (Battalda).

İrinj: İrin – yarada yiğilmiş çirk.

İritmək: Bax: **Əritmək** (Battalda).

İrkək: Bax: **Erkək** (Battalda).

İrkən: Ərgən, subay (Melioranskidə yoxdur).

İrklig: Buyruq sahibi.

İrmək: Bax: Ermək (Battalda).	İşbulmaq: Dost tapmaq, dostlaşmaq (əşbulmaqdır. Melioranskidə yoxdur).
İrsək: Fahışə (Melioranskidə yoxdur).	İşiççi: Duluzçu, saxsı qab hazırlayan (Battalda).
İrtə: Bax: Ertə (Battalda).	İşik: Bax: Eşik (Battalda).
İsərmək: Gözləmək.	İşitmək: Bax: Eşitmək (Battalda).
İsi: İsti (Battalda).	İşittirmək: Bax: Eşittirmək (Battalda).
İsig gün: İsti gün (Battalda).	İşləmək: İşləmək.
İsi suv: İsti su, hamam (Battalda).	İşlər: Qadın (Melioranskidə yoxdur).
İsi suvcu: Hamamçı (Battalda).	İşmək: Yüyürmək, qaçaqaça getmək (Melioranskidə yoxdur).
İskəmək: Çimdikləmək (Melioranskidə yoxdur).	İşarət (ər.): Göstəriş, məsləhət (Battalda yoxdur).
İssi: İsti (Melioranskidə).	İşton: İç don, alt paltarı.
İssi gün: İsti gün (Melioranskidə).	İşüglük: Xeyir, yaxşılıq, iltifat (Melioranskidə).
İssi su: İsti su (Melioranskidə).	İşük: Pərdə.
İssi sucı: Hamamçı (Melioranskidə).	İşükçi: Pərdəçi, pərdə hazırlayan (son iki söz Melioranskidə yoxdur).
İssinmək: Bax: Isınmaq (Melioranskidə).	İt: İt.
İssitməg: Qızdırma xəstəliyi, malyareya (Melioranskidə).	İtçi: İtə baxan.
İssitmək: Qızdırmaq, isitmək (Melioranskidə).	İti: Bax: İdi (Battalda).
İstəmək I: İstəmək, arzulamaq.	İtyılı: İt ili.
İstəmək II: Axtarmaq, araşdırmaq, eşələmək (Melioranskidə).	İvlənmək: Bax: Evlənmək (Battalda).
İstərmək: Bax: İstəmək I (Battalda).	İvmək: Tələsmək, tez tərpənmək (Battalda).
İş I: İş, çalışma.	İvsonqu: Evin ucu – yə’ni evin girəcəyi, qapıya yaxın yeri (Battalda).
İş II: Bax: Əş (Battalda).	İvtibi: Evin baş tərəfi, yə’ni hörmətli yeri,

hörmətlilərin oturduğu yer (Battalda).

İvtirigi: Ev əşyası (Battalda).

İvürtügү: Ev pərdəsi (Battalda).

İyər: Əgər (Battalda). Melioranskidə: **Əyər**.

İyərləmək: Bax: **Əyərləmək** (Battalda).

İyəryabığı: Yəhər örtüsü (Battalda).

İyiş: Avadanlıq, ləvazimat.

İyrim: Bax: **Əyrim** (Battalda).

İz: İz, ləpir.

İzdəmək: Axtarmaq («izləmək» sözündə zl > zd assimilyasiyası getmişdir).

-J-

Türkcədə **j** səsi ilə başlayan söz yoxdur və bu lüğətə həmin səslə başlayan alınma sözlər də düşməmişdir.

-K-

Keçə: Keçə – döymə yun (Melioranskidə).

Keçəçi: Keçəçi, keçə hazırlayan.

Keçmək: Keçmək (Melioranskidə: **Geçmək**).

Kedi: Pişik (Battalda yoxdur).

Keşüş: Tanrı adlarından biri; əziz, qiymətli, dəyərli (ancaq Battalda).

Kəbab (ər): İsti (Battalda yoxdur).

Kəbək: Kəpək – unun içində dənin tam üyüdülməmiş qabıq hissələri.

Kəhər: Şabalıdı rəngli at (Melioranskidə).

Kəhlə: Bitki biti, mənənə (Battalda yoxdur).

Kəkirmək: Gəyirmək – mə'dədəki havanı buraxmaq (Battalda).

Kəldürmək: Gətirmək (Battalda).

Kələbək: Kəpənək.

Kələnű: Tarla siçanı (Melioranskidə yoxdur).

Kələməçi: Tərcüməçi (Battalda yoxdur).

Kəlim (f): Xalı, kilim (Battalda yoxdur).

Kəlmək: Gəlmək (Battalda).

Kəltürmək: (Battalda). Bax: **Kəldürmək**.

Kəmiçək: Gəmirçək, qığırdaq (Battalda).

Kəmiçi: Bax: **Gəmici**.

Kəmişmək: Düşürmək, endirmək, götürüb atmaq, əldən yerə buraxmaq (Battalda).

Kəndirçi: Kəndir düzəldən, kəndirçi (Battalda yoxdur).

Kənduğ: Bardaq, səhəng, iri su qabı (Battalda yoxdur).

Kənəşətmək: Birisinə diqqət yetirmək, yol göstərmək (müasir dilimizdəki **gənəşmək** «məsləhətləşmək» sözü ilə bağlıdır. Battalda).

Kənt: Kənd və şəhər mə'nalarında (Battaldadır).

Kənttəş: Bir şəhərdən (ya kənddən) olan, kənddaş, həmşəhərli (Battaldadır).

Kəpənək: Yapıcı; keçədən yağmurluq (Battalda).

Kərikmək: Titrəmək, gərilmək, bədənin gərginləşməsi (Battalda).

Kərkəs: Qırğı (quş) (Battalda yoxdur).

Kərki: Battalda «balta» kimi verilir. Ancaq bu gün bostan, tərəvəz sahələrinin alağıını eləmək üçün işlədilən alətin adıdır – yiğcam, kiçik həcmli «kətmən».

Kərpiç: Kərpic – müəyyən ölçüdə kəsilmiş, tikintidə istifadə olunan material (Melioranskidə).

Kəsik I: Kəsik, kəsilmiş, bölünmüş (Melioranskidə).

Kəsik II: Övladsız, uşağı olmayan.

Kəsilmək: Kəsilmək – «kəsmək» fe'linin məchul növü.

Kəskin: Kəskin, iti (ancaq Melioranskidə).

Kəskü: Qayçı (Battalda yoxdur).

Kəsmək: Kəsmək (Melioranski «kəsmiş» nümunəsini də verir).

Kəşür: Kök – yeyilən yer kökü, tərəvəz.

Kəvək: Saman (Battalda).

Kiçi: Bax: **Giçi** (Battalda).

Kiçikimi: Kiçik gəmi (Battalda).

Kiçkinə I: Kiçik uşaq (Battalda).

Kiçkinə II: Cücə (Battalda).

Kiçikmək: Yavaş yerimək, geri qalmaq (Battalda. «Gecikmək» fe'linin fonetik dəyişməsidir).

Kidür: Xəl'ət – padşahların mükafatlandırmaq üçün birləşdirildiyi, bağışladığı qumaşdan və ya kürkdən paltar (Battalda).

Kigü: Geyim (Battalda).

Kikiç: Alına tökülen saç (Melioranskidə yoxdur).

Kılıd (f): Qıfil (Battalda yoxdur).

Kim I: Kim – mə'lum sual əvəzliyi.

Kim II: Köməkçi söz – ədat (Battalda).

Kiñ: Gen, geniş (Battalda).

Kip: Yerə döşənən sərilən şey, ayaqaltı (Melioranskidə yoxdur).

Kirbi: Kirpi (Melioranskidə).

Kiriş I: Kiriş – gərilmış, qırılanmış ip, cəhrəni fırladır.

Kiriş II: Gəlir, qazanc gətirən mülk (Battalda).

Kirişçi: Kiriş hazırlayan adam.

Kirmək: Girmək, daxil olmaq (Battalda).

Kirpi: Kirpi (Battalda).

Kirpiç: Bax: **Kərpiç** (Battalda).

Kirpiççi: Kərpiç hazırlayan (Battalda).

Kırşən: Kirşan – ağlıq, üzlərini ağartmaq üçün qadınların çəkdikləri sürtkü, ağ boyası (Adətən «ənlik-kirşan» işlənir).

Kirtmək: Gərtmək, kərtmək, ağacı yaralamaq (Battalda).

Kirü: Bax: **Gerü** (Melioranskidə **kirü vardı** «uzaqlaşdı» qeydi də var).

Kirük: Çolaq, axsaq, topal (Battalda).

Kisək: Kəsək – torpaq parçası (Battaldadır).

Kış I: Samur.

Kış II: Oxluq, ox qabı, tirkeş.

Kişi: İnsan, adam (Battaldadır).

Kışməmək: Kişnəmək – atın balasını çağırmaq, oynaqlamaq, ya qorxu, həyəcan siqnalı kimi çıxardığı səs (Battalda yoxdur).

Kişinç: Bu söz Battaldadır, mə’nasını vermir, yazılış formalarından danışır. Onun nüsxəsində **kişic** yazılmış olduğunu, ancaq

düzünün məhz yazdığını kimi olduğunu deyir – hesab etmək olur ki, Melioranskidəki «kişniç» Sözünün fonetik variantıdır. Bax: **Kişniç**).

Kişniç: Kişniş – yeyilən mə'lum göyərti (Melioranskidə).

Kitərmək: Göndərmək, uzaqlaşdırmaq (Battalda).

Kitmək: Getmək, kənarlaşmaq (Battalda).

Kiyik: Yabani, vəhşi heyvan (**keyik** olmalıdır Battaldadır).

Kiyiz: Bax: **Keçə** (Battaldadır).

Kor: Maya – qatıq, pendir, qımız mayası. Onları almaq üçün işlədilən cövhər.

Korluq: Zərər, ziyan (indi əziyyət çəkmək, maddi və mə'-nəvi əndişə içində yaşamaq halına xalq arasında «korluq çəkmək» ifadəsi işlənir).

Koritmək: Ziyan vermək, ziyanı salmaq (söz əvvəlki sözün kökü – **kor** və **etmək** köməkçi fe'lindən ibarətdir. Bu gün «xarab etmək» mə'nasında işlənən «korlamaq», «kor etmək» fe'lleri həmin mənşədən gəlir. Battaldadır).

Köbək: Bax: **Göbək** (Battalda).

Köçmək: Köçmək, köç etmək (Battalda).

Kögüs: Köks (Battalda).

Kök: Bax: **Gög I, Gög II, Gög III.**

Köklüğ: Əsil, nəcabət (Battalda).

Köktonlu: Bax: **Gögdonlu** (Battalda).

Kökyayı: Bax: **Gög yay** (Battalda).

Kökyolu: Bax: **Gög yoli** (Battalda).

Köl: Göl (Melioranskidə yoxdur).

Kömkök: Gömgöy, tünd göy (Melioranskidə yoxdur).

Kömlək: Köynək (Battalda).

Kömmək: Bax: **Gömmək** (Battalda).

Kömşə: Ehtiyat üçün qorunub saxlanan taxıl və başqa şey (Melioranskidə yoxdur).

Kömşəmək: Bir şeyi ehtiyat üçün qoruyub saxlamaq (**kömşə** ismindən düzəlmüş fe'l).

Kömür: Kömür – mə'lum yanacaq.

Kön I: Xoşbəxtlik, bəxt, tale (Battalda).

Kön II: Yüngül ayaqqabı (Battalda).

Könək: Dolu və ya koğa bürcü (Battalda).

Könən: Bəxtiyar, xoş taleli (Battalda).

Köni: Doğru, düz (Battalda).

Könləg: Köynək (Melioranskidə).

Könültar: Ürəyi dar, dar ürəkli (Melioranskidə).

Köpək: Köpək – it (Melioranskidə).

Köprü: Körpü.

Körgüzmək: Göstərmək (Battalda).

Körk: Gözəllik (Battalda).

Körklü: Gözəl (Battalda).

Körklüğ: Gözəl, gözəllik sahibi (Battalda).

Körksüz: Çirkin (Battalda).

Körmək: Görmək (Battalda).

Körük: Körük – dəmirçi körüyü.

Kötərmək: Yüklənmək, qaldırmaq, götürmək (Battalda).

Köz: Göz (Battalda).

Közağrısı: Göz ağrısı (Battalda).

Közdəmçi: Gözətçi, busquçu (**casus** məqamında. Battalda).

Közgü: Güzgü, ayna (Battalda).

Közgүçү: Güzgü, ayna düzəldən (Melioranskidə yoxdur).

Kübəyarıq: Zireh (Battalda).

Küç: Güc, qüvvət (Battalda).

Küçləmək: Güc göstərmək, zorlamaq (Battalda).

Küçlüg: Bax: **Güçlüg** (Battalda).

Küçsüz: Gücsüz, bacarıqsız (Battalda).

Kül: Kül – sönmüş köz (Battalda).

Küləgən: Güləyən, çox gülən (Melioranskidə yoxdur).

Külüğ: Əyləndirici, gül-dürütü şey, məsxərə (bu

anlayışın və sözün varlığı göstərir ki, hələ əskidə, türkün ən azı folklor səviyyəsində komik səhnələri və müvafiq terminləri olmuşdur. Söz ancaq Battaldadır).

Kün I: Bəxt, tale, xoşbəxtlik.

Kün II: Gün, günəş.

Kün III: Qulluqçu qadın, cariyə (Battalda).

Kün aşa işitma: Gunaşırı gələn isti, iki gindən bir özünü göstərən hərarət – hava ilə bağlı (Melioranskidə yoxdur).

Kün batmaq: Qürub, günəşin batması (Battalda).

Küncük: Açıq yaxa, yaxanın düyməsiz, bağısız vəziyyəti (Battalda).

Küncüt: Küncüt – bitkisi və məhsulu.

Küncütyağı: Küncütdən çəkilmiş yağı.

Kündə: Xəmirdən hazırlanmış şirin yeməli – pirojna tipi (Battalda yoxdur).

Kündük: Su və başqa içməlilər üçün işlənən qulplu və lüləli qab (Battalda).

Künəsu: Çivə.

Künəq: Gündüz gözətçisi (Battalda).

Künükü: Günüleyən, qısqanlıq göstərən (Battalda).

Künt: Qəlib, bir şeyə Ölçü, biçim vermək üçün hazırlanmış alət, kərpic kəsmək üçün taxtadan

düzəlmüş dördkünc qəlib (Battalda).

Küntçü: Qəlibçi, qəlibi hazırlayan usta (Battalda).

Küp: Küp, saxsından hazırlanmış qab.

Küpçü: Küp hazırlayan usta.

Kürəşçi: Pəhlivan, güləşçi (Battalda).

Kürk: Kürk, xəz-dəridən isti üst geyimi (Melioranskidə).

Küsəgü: 1. Melioranski sözün qarşılığını «od çəkən, odu qarışdırın alət» (koçerqa) kimi verir; 2. Battal «daş və ya divarda deşik açan uzun, ağır burgu» deyə yazır (Türkiyə türkcəsində: **küsgü**).

Küsək: Saçlardan ayrılmış tel (Battalda).

Küskü: Melioranskidə yoxdur, Battal isə mə'nası anlaşılmayan bir alət deyə üstündən keçir – ola bilsin ki, **küsəgü** sözünün bir fonetikası olsun.

Küsmək: Küsmək, inçimək.

Küsmən: Qayıq kürəyi, avar.

Küvrük: Böyük təbil, baraban (Battalda).

Küyəvkonukluğu: Kürəkən ziyafəti (Battalda).

Küyünmək: Yanmaq. Məcazi: göynəmək, yanıb-yaxılmaq (Battalda).

Küz: Payız, sonbahar (Battalda).

Küzək: Yanaga tökülən tel, cığa (Battalda).

-Q*

Qaan: Sultan (Melioranski «qa» və «an» hissələrini bir-birindən ayrı yazır ancaq «qaan» şəklində transliterasiya edir. Şübhəsiz, bu, **kağan** sözüdür. XIII-XIV əsr Ön Asiya dövlətçiliyinin ünvan sistemində uyğun olaraq sözə «sultan» qarşılığı verilmişdir. Battal nüsxəsində söz **han** (xan) kimi gedir.

Qab: Ağac və meyvə qabığı; qutu (Melioranskidə).

Qabaq: Bax: **Qapaq** (Melioranskidə).

Qabçı: Qutu – futlyar düzəldən (Melioranskidə).

Qabırçaq: Sandıq (Battalda).

Qablamaq: Qutu, qab düzəltmək (Melioranskidə).

Qabləmək: Bax: **Qablamaq** (Melioranski).

* Buradakı sözlərin hamısı lüğətin əslində ق (qaf) hərfi ilə gedir. Battal nəşrində isə hamısı istisnasız olaraq k ilə transliterasiya olunur. Məsələn,

qul-kölə, qol,
qulaç, qum yazılışları Türkiyə türkçəsindəki müasir tələffüz – səslənməyə uyğun k ilə verilir. ق hərfinin məhz q səsinin ifadəsi olduğunu və Azərbaycan türkçəsində də elə səslənməsini nəzərə alaraq mən onu hər yerdə q ilə transliterasiya etmişəm.

Qabur: Kaman, kamança yayı (Battalda).

Qaçağ: Pozğunluq, dağınıqlıq (Battalda).

Qaçan: Hacan, nə vaxt.

Qaçğunçı: Qaçqın, fərari, qaçqınlığa düşər olmuş insan.

Qaçmaq: Qaçmaq, gizlicə sovuşub aradan çıxməq.

Qaçuq: Qaçqınlıq (Melioranskidə).

Qafachı: Qafac tayfasından olan insan, qafaclı (Melioranskidə).

Qaftan: Paltar, üst geyimi (Battalda).

Qağal: Yəhərsiz at (Battalda).

Qağırmaq: Çağırmaq, qışkırmak, fəryad etmək (Melioranskidə).

Qaq: Yarışda geri qalan at (Battalda).

Qaqılamaq: Qarıldamaq – qarğanın çıxardığı səs (Battalda).

Qaqırmaq I: Xəfifcə öskürmək, boğazını təmizləmək.

Qaqırmaq II: İnildəmək, sızıldımaq; şikayətlənmək; qışkırmak (Melioranskidə).

Qaqratğu: Şahin səsi, şahinin ov zamanı verdiyi siqnal.

Qaldurmaq: 1. Melioranskidə: Qoymaq, bir yerdə yerləşdirmək; 2. Battalda: Yerindən tərpətmək, hərəkətə gətirmək.

Qalğamaq: Sığramaq, çapmaq (Melioranskidə).

Qalqıdurmaq: Qaldırmaq, yerindən yuxarı etmək (Melioranskidə).

Qalğırməq: Sıçramaq, yerindən qəfil atılmaq (Battalda).

Qalğınmaq: Bax: **Qalğımaq.**

Qalı: Əgər, bu şərtlə (Battalda).

Qalqan: Qalxan – döyüşdə zərbədən qorunmaq üçün alət.

Qalqançı: Qalxan qayırın və ya satan şəxs.

Qalmaq: Qalmaq, bir mövqedə yerini saxlamaq.

Qaltımaq: Qaldırmaq.

Qam: Kahin, əfsunçu, cadugər, ara həkimi.

Qamçı: Qamçı, şallaq.

Qamçığu: Ayaq xəstəliyi (Battalda).

Qamış: Çömcə – xörək qarışdırmaq və çəkmək üçün nəsnə (Battalda).

Qamış: Qamış – sulu yerdə bitən içi boş və bugumlu bitki.

Qamışlağ: Qamışlıq, qamış bitən yer.

Qan: Qan – insan və heyvan bədənində mə'lum maye.

Qanalıcı: Qan alan mütəxəssis – xalq təbabətində (Melioranskidə).

Qanalıcı: Bax: **Qanalıcı** (Battalda).

Qanağu: Neştər (Battal).

Qanad: Qanad (Melioranskidə).

Qanat: Bax: **Qanad** (Battalda).

Qanca: Haraya kimi, haraya qədər – sual əvəzliyi.

Qanda: Harada? Orta əsrlər Azərbaycan türkçəsində geniş işlənib; **Qanda** kim əzm etsə, mərsumü məvacib istəməz, Qansı mülkü tutsa, dəyməz kimsəyə şüru şəri (Füzuli).

Qandan: Haradan (Melioranskidə. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində işlənmişdir: Qandurur kim, dəmbədəm gözdən enüb örtər tənim, Dəşt-i-ğəm Məcnuniyəm, mən **qandanü qandan** libas? (Füzuli)).

Qanqaq: Böyük gəmi (Battalda).

Qanmaq: Doymaq – içib doymaq, sudan doymaq (Battalda. Klassik ədəbiyyatımızda məşuqənin aşiqin «qanından doyması» məcazi işlənir).

Qap: Qifil, xəncərin, qılincın qını; ağacın qabığı (Battalda).

Qap//qıp: Gücləndirici hissəcik (Melioranski bu izahdan sonra qapqara və qıpqızıl misallarını verir. Battal isə həmin nümunələri müstəqil yuvalar kimi verir: **qapqara;** **qıpqızıl**).

Qapaq: Göz qapağı (Battalda).

Qapçı: Xəncər, qılınc qını hazırlayan usta (Bax: **Qabçı**. Battalda).

Qapğa: Küçə və hasar qapısı, alaqapı (Battalda).

Qapiğçi: Qapıcı, qapıda keşik çəkən (Battalda).

Qapiğ tundurmaq: Qapını örtmək, bağlamaq (Battalda).

Qapqara: Qapqara, tünd qara (Battalda).

Qapu//Qapuq: Qapı (Melioranskidə).

Qapuçı: Bax: **Qapiğçi** (Melioranskidə).

Qaplamaq: Əhatə etmək, qorumaq, bürüyüb saxlamaq (Battalda).

Qaplan: Qaplan, pələng.

Qapmaq: Qapmaq, tutmaq, qamarlamamaq.

Qar: Qar – məlum yağmur növü.

Qara: Qara – məlum rəng.

Qarabaş. Cariyə, qadın xidmətçisi («qul-qaravaş» şəklində çox işlənir).

Qararbalçıq: Çamurluq, palçıqlıq (Battalda).

Qaraçı: Dilənçi (görünür, bugünkü «qaraçı» sözünün образıdır; qaraçılardın işsiz-peşəsiz gəzmələri tarixdən gəlir).

Qara ev: Keçədən tikilmiş sadə ev (əslində: çadır).

Melioranskinin «Ağ evdən», əlbəttə, bahalı ağ kecədən tikilmiş **Ağ evdən** fərqli olaraq» qeydi vardır).

Qarağçı: Orduda öndə gedən kəşfiyyatçı dəstə (Battalda).

Qaragöz: Qaragözlü.

Qaraqımız: Südün qaymağı.

Qaraqurşun: Qurşun mə'dəni.

Qaraqus: Qaraqus, qartal, ağbabası (Battalda).

Qaranqu: Qaranlıq (Melioranskidə).

Qaranqudün: Qaranlıq gecə (Melioranskidə).

Qaranju: Qaranlıq (Battalda).

Qaranlıq: Qaranlıq (Melioranski qeyd verir ki, «bu, şübhəsiz, mə'lum «qaranlıq» sözüdür, ancaq belə yazılış təəccüblüdür: قارانلۇق ». Ancaq ən təəccüblü və maraqlısı budur ki, həmin yazılış bugünkü Təbriz dialektinin tələffüzüdür).

Qaranutünlə: Qaranlıq gecə (Battalda. Ancaq -lə zərf düzəldən şəkilçinin işlənməsi belə qarşılıq tələb edirdi: **Qaranlıq gecə ikən**).

Qarasaç: Qara saçlı.

Qarasaklı: Bax: **Qarasaç**.

Qaraş: Qardaş (Battalda).

Qara ürük: Qara gavalı – meyvə.

Qaravul: Qaravul – keşik və keşikçi (Melioranskidə).

Qarçığay: Toğan quşu (Battalda).

Qarğa: Qarğa – mə'lum quş.

Qarı I: Qoca qadın və kişi.

Qarı II: Dirsək (**qarış** kimi «dirsək»dən də ölçü üçün istifadə olunur. Melioranskidə).

Qarımaq: Qocalmaq (insana aiddir).

Qarın: Qarın – bildiyimiz bədən üzvü.

Qarınca: Qarışqa (Melioranskidə).

Qarındakı oğlan: Bətndəki körpə (həm oğul, həm qız. Battalda).

Qarıntaş: Qardaş.

Qarış: Qarış – başbarmaqla kiçik barmağın ucları arası – ölçü kimi istifadə olunub.

Qarışlamaq: Qarışla ölçmək

Qarıştırmaq: Qarışdırmaq (Melioranskidə).

Qarıt: Yara, yaranın ağrısı, acısı (Battalda).

Qarqış: Qarqış – alqışın eksi.

Qarqış etmək: Qarğamaq, qarğış etmək.

Qarlıq: Melioranskidədir. Sözün qarşısında İbn Mühənnanın lügətinə uyğun «**buzluq**» sözü yazılmış, sonra belə

qeyd verilmişdir: «tam dəqiq deyil». Doğru deyir, əslində olmalıdır: **qarlıq** (qarı çox olan yer).

Qarmaq I: Tilov – balıq tutmaq üçün istifadə olunan qarmaq.

Qarmaq II: Daşmaq (bu sözancaq Battaldadır. Belə izah verir. Bu sözün qarşısındakı ərəbcə *عْرَفْ* fe'linin mə-naları arasında «dağdan endi», «yüksekə çıxdı» mə'naları da vardır. Bundan sonra həmin sözün Mahmud Kaşgarlı lüğətində «daşmaq» mə'nasında işləndiyini göstərir. Əslində «**Qarmaq:** Daşmaq» bərabərliyini yazmalıydı. Biz məhz elə də yazdıq).

Qarnaç: Qarnı ac olan (Battalda).

Qarsaq: Dərisindən gözəl kürk olan tülkü növündən vəhşi heyvan (Battalda).

Qart: İç yarasının, şişin xüsusi növü (Battal bu sözü «qarit» kimi oxuyur və «yara, yaranan acısı» deyə təqdim edir).

Qasıq: Qarının göbəkdən aşağı dibə qədər olan hissəsi (Battalda).

Qaş I: Gözlərin üstündə qövs kimi uzanan tüklər – qaş.

Qaş II: Üzüyün, sırganın qiymətli daşı.

Qaşıq: Qaşıq – duru xörək yemək üçün vasitə.

Qaşımaq: Qaşımaq – biliyimiz mə'nada, qaşınan yeri ovmaq.

Qaşlıq: Qaş üçün işlənən boyası.

Qaşmaq: Bax: **Qaçmaq** (Melioranskidə. Maraqlıdır: «qaçmaq» felində bu gündə tələffüzdə ç səsi ş-ya çevrilir. Lügətdə «qaçdı» yerinə məhz **qaşdı** nümunəsi verilir. Deməli, o zaman sözün yazı və tələffüz formaları nəzərə alınırmış).

Qat: Yan. Mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir: *qat + ım*, *qat + in*, *qat + i - mənim yanında*, *sənin yanında*, *onun yanında*. Melioranski buna «qoşma» deyir.

Qatı: Xəsis, varını yeməz adam (Battalda).

Qatiğlamaq: Qarışdırmaq (sonra Melioranski belə izah verir: «**Qatiğ** – süd məhsulu – xörəkdə şirə, xuruş – priprava – kimi istifadə edildiyindən ola bilər ki, **qatiğlamaq** qatığın xörəyə qarışdırılmasıdır». Bu mə'nada və daha başqa, hətta jarqon məqamında **qatiqlamaq** fe'li Azərbaycan türkçəsində bu gün də işlənir. Bu söz Battalda yoxdur).

Qatır: Qatır – mə'lum yük heyvanı.

Qatqılanmaq: Qatılmaq, bir işə qoşulmaq, məşğul olmaq (Battalda).

Qatmaq I: Burmaq, eşmək (Melioranskidə).

Qatmaq II: Qatlaşmaq (Battalda).

Qatmaq III: Qarışdırmaq.

Qattı: Xəsis, göy (Battal bir t ilə verir).

Qattı bolmaq: Güclü olmaq (Melioranskidə).

Qatun: Qadın – aristokrat, bəy qadını, xatun.

Qavak: Çaxmaq – od almaq üçün daş.

Qavlıq: Çaxmaq qabı.

Qavunuruğu: Qovun toxumu, yemiş dənəsi, toxumu.

Qavut: Ot suyu, bitki arağı (Melioranskidə).

Qay: Hansı – sual əvəzliyi.

Qayaş: Qohum, qohum-qardaş, qohum-əqrəba (Melioranskidə).

Qayınana: Qaynana.

Qayınata: Qaynata.

Qayış: Toqqa, dəridən kəmər.

Qayqı: Qıraqı, kənarı əyilmiş.

Qaymaq: Qaymaq – südün, qatığın üzü (Melioranskidə).

Qaynamaq: Qaynamaq.

Qaynamış: Qaynamış – qaynamaq fe'linin sıfəti (Melioranskidə).

Qaynar su: İsti su, qaynar su.

Qaysı: Hansı – sual əvəzliyi (Melioranskidə).

Qaz: Qaz – quş.

Qazan: Qazan – xörək bisirilən böyük qab.

Qazanmaq: Qazanmaq, əldə etmək, bir şeyi hasil etmək.

Qazımaq: Bax: **Qazmaq** (Melioranskidə).

Qazğan: «Qazmaq» fe'linin sifəti – qazan, qazmaqla məşğul olan.

Qazqancı: Qazancı, gəlir.

Qazmaq: Qazmaq fe'li.

Qazuq: Paya – yerə basırılan ağac.

Qəba (f): Əba, xüsusi üst geyimi (Melioranskidə).

Qədər (ər): Qədər – bu qədər, evə qədər (Melioranskidə).

Qıcıqlamaq: Qıdıqlamaq (Melioranski «qıçqılamaq» şəklində oxumuşdur).

Qıçaç: İplikdən əllə toxunan iş – toxuma, hörmə.

Qıcı: Xardal – istiotlu şirə – ədviyyat.

Qiftu: Qayçı.

Qiftıcı: Qayçı hazırlayan usta və ya satan adam.

Qığırkıçı: Qişqıran, bağiran, hay-küy edən.

Qığırmaq: Çağırımaq, qışkırmak, haylamaq (Battalda).

Qıl: Atın quyuğu.

Qılavuz: Bələdçi (Melioranskidə).

Qılıç: Qılınc – mə'lum silah.

Qılıççı: Qılıncı cilalayan və itiləyən usta.

Qılıç qabı: Qılınc qını.

Qılıçlı: Üstündə qılınc olan adam.

Qılıçtutğası: Qılıncın qəbzəsi, dəstəyi.

Qılığ: Xasiyyət, təbiət (Battalda səhv olaraq söz «qılınc» getmişdir).

Qılınc: Xasiyyət, təbiət (Battalda).

Qılmaq: Etmək – köməkçi fe'l (bu gün bir neçə birləşmədə işlənsə də, tarixən Azərbaycan türkçəsində çox işlək olmuşdur).

Qılmış: İş-güt, məşğuliyyət.

Qımıç: Büzdüm, quyruğun sumukləşmiş ucu (Battalda).

Qımmaq: Yerindən tərpətmək, bir şeyi dəbərtmək (Melioranskidə. «qımıldanmaq» fe'linin kökü olmalıdır).

Qımızı: Turşudulmuş at südündən içki.

Qına: Həna (Melioranskidə).

Qınamaq: Cəzalandırmaq, əziyyət vermək (Melioranskidə).

Qınanmaq: Qınanmaq, danlanmaq.

Qınçır: Ças gözlü, çəp, çəpəki.

Qındırmaq: Şövqləndirmək, həvəsləndirmək.

Qıpçıqlı: Qıpçıqlı, tünd qırmızı (Battalda).

Qırğu: Qırğı – ov quşu.

Qırıq: Qırıq, qırıq – kəsik (Melioranskidə).

Qırq: Qırx – say, dörd dəfə on.

Qırqmaq: Qırxmaq – saçı (Melioranskidə).

Qırmaq: Qırmaq (kəsmək); vurmaq (əllə, təpiklə); qırxmaq (Battalda).

Qırılmış: Öldürülmüş (niyə «öldürmiş» yox, «öldürülmüş?» Battaldadır).

QırnaqI: Qaravaş, kəniz, cariyə.

QırnaqII: Nikahsız qadın (ərdə olan qadın üçün deyirlər - Battalda).

QırnaqIII: Bir şahın və ya şahzadənin evləndiyi qaravaş, kəniz (Battalda).

Qırtış: Üzün dərisinin üstü (qırış? Melioranskidə yoxdur).

Qısa: Qısa, gödək (Battalda).

Qısalmaq: Qısalışmaq, qısa olmaq.

Qısğa: Qısa.

Qısgalmaq: Qısa olmaq, qısalmaq (Melioranskidə).

Qısgac: Maşa, kəlbətin (Battalda).

Qısır: Doğmayan dişi heyvan (inək, qoyun).

Qısqa: Bax: **Qısğa** (Battalda).

Qısmaq: Sixmaq.

Qısraq: Dişi day, atın yaş yarımları – iki yaş arasında olan dişisi.

Qış: Qış – mə'lum soyuq fəsil.

Qışlağ: Qış keçirilən yer – adətən qışda malı-heyvanı isti olan yerə köçürərlər. Yaylaşım eksi.

Qışlamaq: Qışlı qışlaq yerdə keçirmək.

Qıt: Az, qıt.

Qıyığ: Sahil, dəniz sahili.

Qıyıq: Ucu əyri, əyriuclu.

Qıyqulamaq: Bərkdən qışkırmak; viyıldamaq; ularmaq (Melioranskidə).

Qıyuq: Böyük iynə, yorğan-döşək tikmək üçün iynə.

Qıynamaq: Cəzalandırmaq.

Qız I: Qız xeylağı; ərə getməmiş qadın.

Qız II: Qiymətli, dəyərli, bahalı, əziz.

Qızqına: Qızçıqaz.

Qızıl: Qırmızı rəng.

Qızıl gül: Mə'lum gül, qırmızı rəngli gül.

Qızıl saç: Qırmızısaçlı.

Qızıl tarıq: Qırmızı dari – qarabaşaq.

Qızqarıntış: Bacı.

Qızmaq: Qızışmaq (müs-təqim və məcazi mə'nada).

Qobuz: Qopuz, udun türkcə adı.

Qobuzçu: Qopuz çalan.

Qoc: Qoç, erkək qoyun.

Qoduq: Erkəyin – kişinin yumurtası (Battalda).

Qoğu: Qu quşu.

Qoğuş: Koğuş – ortası boş olan ağaç.

Qol I: Qol – mə'lum bədən üzvü.

Qol II: Cinah (hərbədə).

Qolan: Tapqır, qarınaltı – atın, qatırın, eşşəyin yəhər və alıq-navarını bağlamaq, bərkitmək üçün qarnının altından keçirilən qayış bağ (Melioranskidə).

Qoma: 1. Ərə getmiş, evli cariyə; 2. Bir kişinin bir neçə arvadı olanda bir-biri üçün «qoma»dırılar – «ortaq» mə'nasına gəlir.

Qomaq: «Qoymaq» fe'li.

Qomruq: Bax: **Qoduq** (Battalda).

Qondaş: Bir yerdən, bir məhəllədən olan insanlar.

Qonmaq: Bir yerə düşmək, bir yerə köçüb yurd salmaq.

Qonşu: Qonşu.

Qonuq: Qonaq.

Qonuqlamaq: Qonaq etmək.

Qonuqluq: Qonaqlıq (Melioranskidə).

Qonuluq: Bax: **Qonuqluq** (Battalda).

Qonum: Battal «Vətəndaşım» deyə qarşılıq verir, lakin dəqiğ saymır. «Bir düşərgədə,

bir məskəndə məskun olan» mə'nasını məqbul sayır.

Qoñur: Qumral, xallışabalıdı rəng.

Qoparmaq: Qoparmaq.

Qopmaq: Yerindən qalxmaq, qopmaq.

Qor: Maya – qızız mayası.

Qorqmaq: Qorxmaq (Melioranskidə).

Qorqunc: Qorxunc (Melioranskidə).

Qorqutmaq: Qorxutmaq (Melioranskidə).

Qova: Vedrə (Melioranskidə).

Qovuq: Qulağın duyğusu – eşitmə.

Qoyan: Dovşan (Melioranskidə).

Qoyı vermek: Buraxmaq; döndərmək (Melioranskidə).

Qoymaq: Qoymaq (Melioranskidə).

Qoymaçı: Çoban.

Qoyun: Qoyun – bildiyimiz heyvan.

Qoyunılı: Qoyun ili.

Qoz: Qoz, ceviz.

Qozyağı: Qoz yağı.

Quçmaq: Qucaqlamaq, bağrina basmaq (Melioranskidə).

Quduq: Qoduq, sıpa – eşşeyin balası.

Qucaqlamaq: Qucaqlamaq.

Qul: Qul, kölə.

Qulac: İki qolu açmaqla hasil olan uzunluq ölçüsü (**Qulac – qulac** hörüklerin ilandır,

İncimərəm, sal boynuma do-
landır – M.Rahim).

Qulaq: Qulaq – eşitmə
üzvü.

Qulaqəti: Mərcək, sırga-
lıq – qulağın ucunda sırga
asılmaq üçün yumşaq yer (Battalda).

Qulaqəmcəyi: Qulaq
qıǵırdaǵı.

Qulan I: Vəhşi eşsək
(Melioranskidə).

Qulan II: Bax: **Qolan** (Battalda).

Qulun: Qulun – atın bala-
sı (Battalda).

Qum I: Dalğa.

Qum II: Qum – mə'lum
sərt dənəciklər.

Quma: Aşna, mə'suqə;
kəniz (Melioranskidə).

Qunasın: Bax: **Qörglüg**
(Battalda).

Qur: Qurşaq.

Quranuq: Qora – yetiş-
məmiş, göy üzüm (Melioran-
skidə yoxdur).

Qurbaga: Qurbaǵa –
mə'lum suda və quruda yaşay-
an heyvan.

Quruçtəmür: Bişirilib
xüsusi bərkidilmiş dəmir, er-
kək dəmir, polad.

Qursaq: Mə'də (indi daha
çox heyvan və quşlar üçün iş-
lədirilir).

Qurşaq: Qurşaq, kəmər
(Melioranskidə).

Qurşun: Qurquşun, qalay.

Qurşunçu: Qalayçı.

Qurd I: Canavar, qurd.

Qurd II: Xırda qurdalar –
böcəklər.

Quru: Quru – yaşın
müqabili. (Bu sözlə bağlı Melioranski «quru yüzüm» misalını da verir, bu, **kişmiş**, **mövüç** mə'nasına gəlir).

Quruqluğ aş: Quyruqlu
yemək.

Qurumaq: Quru olmaq,
yaşlıqdan çıxməq.

Qurumış: Yaǵda qovrul-
muş, qızardılmış (bu karşılığın
ardınca Melioranski yazır: «Eh-
timal ki, bu söz **quru**, **qurumaq**
və ya **qavurmaq** ilə bağlıdır –
yə'ni ola bilər ki, söz **qavurmuş**
olmuş olsun»).

Qurut: Qurut – qurudul-
muş qatıq.

Qurut ət: Qurudulmuş ət
(«quru» sözündən danışanda
Melioranski bunu «quru ət» ki-
mi verir; tarixən kolbasa da bura
düşür).

Qurutmaq: Quru halına
götirmək, «qurumaq» fe'linin
tə'sirli şəkli.

Qusmaq: Qusmaq –
mə'dəni boşaltmaq.

Quş: Quş – mə'lum uçan
qanadlılar.

Quşaǵ: Qurşaq (Melioran-
skidə).

Quşluq: Səhər yeməyi ilə
günorta yeməyi arasındaki
vaxt (Melioranskidə).

Quşluqluq: Quşluq vaxtının yeməyi (Battalda)

Qutqarmaq: Qurtarmaq, bitmək.

Quşqaç: Sərçə (Battalda).

Quşmaq: Qucaqlamaq (Battalda). İndi: qucmaq.

Qutlamaq: Mübarəkbadlıq etmək, xoş arzular bildirmək, təbrik etmək.

Qutluğ: Mübarək, xeyirli.

Quturmuş: Qudurmuş, halından çıxmış (it xəstəliyi).

Quvurdəq: Kabab – mə'lum ləzzətli ət yeməyi.

Quyruğ: Quyruq—atın, tülkünen, başqa heyvanların (Melioranskidə).

Quyriq: Bax: **Quyruğ.**

Quyruq yağı: Əridilmiş quyruğun yağı (yağı əridilmiş quyruğun qalan kütləsinə «cızdırıq» deyərlər).

Quyuğ: Quyu.

Quyurcuq: Oyuncaq.

Quyuşqan: Quşqun – alıştı, yəhəri möhkəm saxlamaq üçün yüklənən, minilən heyvanın quyruğunun altından keçirilən qayış.

Quzğun: Quzğun – iri, ətyeyən quşlardan.

Quzu: Quzu – qoyunun balası.

-L-

Laçın: Laçın, qartal.

Lənqəc I: Xərçəng – mə'lum su heyvani.

Lənqəc II: Xərçəng bürcü.

Ləngər (f.): Lövbər.

-M-

Majda: Aşilanıb boyanmış keçi dərisi (Battalda).

Mamuğ: Pambıq (Melioranskidə).

Mamuğ çalıcı: Pambıq atan – panbiği e'mal üçün yarımfabrikat halına salan şəxs (Melioranskidə).

Maşa (f.): Maqqac (Melioranskidə).

Mən: Mən – I şəxs təkin əvəzliyi.

Məñ: Xal – üzdə və bədənin müxtəlif hissələrində qara və başqa rənglərdə nöqtələr.

Mənzək: Bənzər, oxşar, kimi (Battalda).

Mənzik: Bax: **Mənzək** (Melioranskidə).

Mərcümək: Mərci, mərcimək – mə'lum dənli bitki.

Mə'sumlıq (ər.-t.): Bədbəxt, mə'sum olan (Melioranskidə).

Miñ: Bax: **Min** (Melioranskidə).

Mızraq (ər.): Mızraq – qədim silah növü, nizə (Melioranskidə).

Mızraqçı: Mızraq qayıran (Melioranskidə).

Miñ: Min – mə'lum say, on dəfə yüz – 1000.

Minmək: Minmək – ata qalxmaq.

Miñmiñ: Milyon – mindəfə min deməkdir.

Miyançı (f.-t.): Vasisəçi olan, barışdırmaq istəyən (Melioranskidə).

Mosullu: Mosullu – Mosuldan olan (Melioranskidə).

Möhür (ər.): Möhür – təsdiqedicilik vasitəsi (Melioranskidə).

Mun: Əksiklik, çatışmazlıq.

Munamaq: Qüsurlu olmaq.

Muncuqçu: Muncuq hazırlayan.

Munda: Burada.

Mundan: Buradan.

Munluğ: Kəsirli, əksikli, çatışmazlığı olan.

Muñaymaq: Möhtac olmaq (Battalda).

Munramaq: Böyürmək, mələmək (Melioranskidə).

Muyan: Səvab, mükafat.

Mün: Şorba (Battalda).

Münmək I: Ata minmək (Melioranskidə).

Münmək II: Dəli olmaq, ağlını itirmək, çıldırmaq (Battalda).

Münrəmək: Bax: **Munramaq** (Battalda).

-N-

Namaz (ər.): Namaz, dua (Melioranskidə).

Namaz etmək (ər.-t.): Namaz qılmaq (Battalda).

Necə: Neçə – sual əvəzliyi.

Nə: Nə – sual əvəzliyi.

Nək: Nə üçün – bu gün arxaikləşmiş sual əvəzliyi.

Nəkərək: Nədən ötrü, nə üçün (Yəqin: nə gərək? Melioranskidə).

Nəlük: Nə üçün, niyə – sual əvəzliyi.

Nəmə: 1. Necə yə’ni! (təəccüb məqamında işlənir. Bugün bizdə xalq arasında işlənən «nəmənə» sözüdür); 2. Nə qədər (bu mə’nanı Battal göstərir və o da bunun təəccublu ifadə olduğunu qeyd edir).

Nəməsiz: Boş, gərəksiz, mətləbsiz, yersiz bir şey (Melioranskidə).

Nərək: Nə üçün, niyə – sual əvəzliyi.

Nəşə: Nə üçün, nə məqsədə – sual əvəzliyi (Bu gün şivələrimizdə işlənir. Melioranskidə).

Nəvərdin: Toxucu dəzgahında ərişin sarındığı val (Melioranskidə).

Ni I: Bax: **Nə.**

Ni II: Nə (నీ) şəklində yazılmış bu sözün Melioranski **na** – **nə** - **ni** tələffüzlərində olduğunu, ancaq fe’lin şərt formasının iştirak etdiyi bə’zi tərkiblərdə işləndiyini və **nə olur...** «что бы ни...» məz-

mununa uyğun gəldiyini söyləyir).

Nicə: Neçə.

Nitə: Necə (Battalda).

Noqta: Noxta – atın, ulağın başına keçirilən bağ (bu, eynən yüyəni əvəz edir, ancaq yüyən qayışdan, noxta ipdən olur. Melioranskidə).

-O-

Obramaq: Əldən düşmək, köhnəlmək, yıpranmaq (Melioranskidə yoxdur).

Ocaq: Ocaq.

Od: Od, atəş (Battalda yoxdur).

Odaçı: Qapıcı, dalandar (Battalda yoxdur).

Odağçı: Çadır hazırlayan, düzəldən (Melioranskidə).

Odun: Odun – ocaqda yandırılmaq üçün işlənən ağaç.

Odunçı: Odunçu – odun hasıl edib satan şəxs (Battalda yoxdur).

Oğ'a: Zamin (Battalda).

Oğalanmaq: Zamin olmaq, bir kəsin hesabını boyun olmaq (Battalda).

Oğan I: Qüdrətli, hər şeyə qadir (Battalda).

Oğan II: Tanrı adlarından (Battalda).

Oğantenri: Qadir Allah (Battalda).

Oğlaq I: Keçi balası.

Oğlaq II: Oğlaq bürcü (Melioranskidə).

Oğlan: Oğlan, oğlan uşağı (Melioranskidə).

Oğlananası: Oğlan anası, gəlinin qaynanası (Melioranskidə).

Oğlanatası: Oğlan atası, gəlinin qaynatası.

Oğrı: Oğru.

Oğruçı: Oğru – kiçiltmə forması sayılır; müasir tə'birlə: **Oğrucuq** (Melioranskidə).

Oğrulamaq: Oğurlamaq.

Oğul I: Oğul.

Oğul II: Nəsil, övlad (Battalda).

Oğuloğlu: Oğul nəvəsi, oğulun oğlu.

Oğulsuz: Oğulsuz – sonsuz (Melioranskidə).

Oğurlı: Xoşbəxt, taleyi uğurlu (Melioranskidə).

Oğursız: Bədbəxt, taleyi uğursuz (Melioranskidə).

Ox: Ox – silah, yayın oxu (Melioranskidə).

Oxşağ: Oxşayan, bənzəyən (Battal **h** ilə yazıb).

Oxşamaq: Oxşamaq, bənzəmək (Battal **h** ilə yazıb).

Oxşanmaq: Oxşanmaq, sığallanmaq, qayıçı görmək (Battalda. Ancaq **h** ilə yazıb).

Oxşatmaq: Oxşatmaq, bənzətmək (Melioranskidə).

Oq: Ox – silah (Battalda).

Oqaq: İçində ədviyyat və s. döyüb yumşaltmaq üçün çuxur qab (Battalda).

Oqatmaq: Ox atmaq, oxlanışan almaq.

Oqcı: Ox düzəldən.

Oq gəzi: Oxun yaya – kirişə keçən oyuq ucu.

Oqlağu: Oxlov – çörək yaymaq üçün nazik ağaçsığallı çubuq.

Oqmaq: Toxumaq (Battalda).

Oqsabı: Oxun tutulacaq yeri – «oxun sapı» deməkdir (Battalda).

Oq tili: Bax: **Oq yünü** (Melioranskidə).

Oqumaq: Oxumaq – yazılan bir şeyi səsləndirmək.

Oquturmaq: Oxutmaq, öyrətmək (Melioranskidə).

Oq yünü: Oxun lələyi (Battalda).

Ol: O – III şəxs təki və işarə əvəzliyi (klassik ədəbi dilimizdə çox işləkdir).

Olajun: O dünya – axırət dünyası (Battalda).

Olic: Hökmədar uşaqlarından (Battalda).

Ol kim: O ki – əvəzlik + ki ədatı (klassik ədəbi dilimizdə geniş işlənmişdir: Ey xoş **ol kim**, təb'i – mövzunilə bəhs – şe'r edib, Xubrular vaqifi-məzmuni-əş'ar olalar – Füzuli. Melioranskidə).

Olmaq: Olmaq (Melioranskidə).

Olmuş: Tamam bişmiş (Melioranskidə).

Olturmaq: Oturmaq (Battalda).

Olturum: Oturacaq, oturulan yer (Battal bu sözü qocalıq və ya şikəstlik ucundan hərəkət edə bilməyən, ancaq başqasının yardımını ilə hərəkət edən şəxs - **kötürüm** deyə mə'nalandırır).

Oluq: Üstü açıq boru (Battalda).

Olumaq: İslanmaq (Battalda).

Omaq: Bacarmaq, bir işi görməyə qadir olmaq (Battalda. Görünür, «olmaq» fe'linin qədim müstəqil mə'nali dövrünün naqis fonetikalı qalığıdır).

On: On – doqquzdan sonra gələn say – 10.

Ona: Düz, doğru (Battalda).

On beş: On beş (Melioranskidə).

On bir: On bir.

On dokuz: On doqquz.

On üç: On üç (Battalda).

Onımaq: Bir rütbə və mərtəbə sahibi olmaq (Battalda).

Or: Qonur rəngli at (Battalda).

Ordu: 1. Paytaxt, mərkəz (Melioranskiyə görə); 2. Hökmədarın yurdu və düşərgəsi (Battala görə).

Orğaq: Oraq – biçin aləti.

Orqancı: Örkənçi – örökən düzəldən, toxuyan (Melioranskidə).

Orlamaq: Çağırmaq (Melioranskidə).

Orta: Müəyyən məsafənin və ya zamanın bərabər olaraq arası.

Orta barmaq: Əldə şəhədət barmağı ilə adsız barmağın arasındaki barmaq.

Ortaq: Şərik, payçı.

Oruc (f.): Oruc – ramazan ayında saxlanan ayin (Melioranskidə).

Orun: Durulan, dayanılan yer (Battalda).

Orunc: Rüşvət (Battalda).

Oruncaq: Əmanət (Battalda).

Oruncaqlamaq: Əmanət vermək (Battalda).

Orunclamaq: Rüşvət vermək (Battalda).

Osurmaq: Yelləmək, havə buraxmaq (Battalda).

Öş: Ədatdır – daha, dəxi, budur. Türkiyə türkçəsində: **iştə**.

Oşaq: Qılıqsız, tündxasiyyət qadın (Battalda).

Ot I: Bax: **Od**.

Ot II: Ot, dərman otu.

Otaçı: Həkim, təbib, otla müalicə edən.

Otağ: Od, atəş yeri (Battalda).

Otağçı: Bax: **Odağçı** (Battalda).

Otlag: Ovlaq – otu bol olan yer.

Otlamaq: Müalicə etmək (görünür, ilk zamanlar müalicə ancaq otlarla aparıldığından anlayış məhz bu şəkildə ifadə olunmuşdur).

Oturmaq: Oturmaq (Battalda yoxdur).

Ot(t)uz: Otuz – üç kərə on – 30 (Melioranskidə 2 t ilə).

Otyandırmaq: Od yandırmaq, ocaq qalamaq (Battalda).

Ovurta: Süd anası – körpəyə süd vermek üçün haqqı ilə tutulmuş qadın (Battalda).

Oy: Qara ilə qırmızı arasında at rəngi (Battalda).

Oyanmaq: Oyanmaq, yuxudan ayılmaq.

Oyanğırlamaq: Bax: **Oyanğızmaq** (Battalda).

Oyanğızmaq: Oyatmaq (Melioranskidə).

Oyluq: Bud, çanaq sümüyü (Melioranskidə yoxdur).

Oynamaq: Oynamaq, əylənmək.

Oynas: Oynas, mə'suqə (Melioranskidə).

Oynayıcı: Oynayan (Melioranskidə).

Oyun: Oyun, əyləncə.

Oyunçu: Bax: **Oynayıcı** (Battalda).

Oza: Vaxt (Battalda).

Ozqan: Yarışda birinci gələn at (Battalda).

Ozmaq: Ötüb keçmək, irəli çıxmaq.

Ozuş: Qurtuluş, xilas olma (Battalda).

-Ö-

Öc: Qisas.

Öcələmək: Kin bəsləmək (Battalda).

Öcəşmək: Öcəşmək, bəhs etmək, mübahisədə dərtüşmaq (Battalda).

Öckəl: Kin saxlayan (Battalda).

Öckəllığ: Kinlilik, həsəd (Battalda).

Öd: Öd – qara ciyərin üstündə kisədə yaşıl maye (Melioranskidə).

Ödəmək: Ödəmək – bir borcu qaytarmaq (Melioranskidə).

Ödünc: Borc, ödənməli haqq, ödənc (Melioranskidə).

Ög I: Ağıl (Battal «Ögə» verir).

Ög II: Özül, təməl (Melioranskidə. Battal «ul» verir və bunu yanlış sayır. Mənə elə gəlir ki, Melioranski haqlıdır: «ög» həm də «ana» olmaq e'tibarılə başlanğıc, təməl ola bilər).

Ögey: Ögey (Battalda yoxdur. Melioranski «Ögey ana – atanın arvadı» nümunəsini verir. Həqiqətən «atanın arvadı» o deməkdir ki, atasının

ikinci arvadından söhbət gedir, bu, «ögey» deməkdir).

Ögə: Bax: Ög I (Battalda).

Ögək: Zoodiak işarəsi (Melioranskidə).

Ögmək: Öymək, tə'rifləmək (Battalda yoxdur).

Ögünd: Öyünd, öyünd-nəsihət, məsləhət (Melioranskidə).

Ögsiz: Səfəh, ağılsız (Melioranskidə).

Ögüz: Bax: Öküz (Melioranskidə).

Ök I: Bax: Ög I (Melioranski ög və ök sözlərini fonetik variantlar kimi göstərir, ancaq Battal onu «ağıl, anlayış, xatır» qarşılıqları ilə müstəqil maddə kimi verir).

Ök II: Bax: Ög II.

Ökdi: Bax: Ögmək (Battalda).

Öklüğ: Ağilli (İbn Mühənnə «xatır kəsginliyi» verir. Bu maddə Battaldadır).

Ökmək: Öymək, tə'rifləmək (Battalda).

Öksürmək: Öskürmək.

Öksütmək: Azaltmaq (Melioranskidədir. Bu «əksik» sözü ilə bağlı olmalıdır. Həmin mə'nanın ö ilə verilməsi gözlənməzdır. Həm də bu yazılışı təsadüfi saymaq olmaz. Melioranski həmin sözün Radlovda «əksülmək» kimi verildiyini deyir. Deməli, o, məsələyə diqqətlə yanaşib, müqayisəli təhlil aparıb, qərarlaşıb).

Öksürük: Öskürək, öskürmə (Melioranskidə).

Öksüz: Bax: **Ögsiz** (Battalda).

Ökünmək: Öyünmək, lovğalanmaq, özünü öymək, tə'rifləmək (Battal göstərir ki, bu söz Melioranskidə yoxdur. Melioranskidə «ögünmək» sözü verilir, ancaq qarşılığı «peşman olmaq»dır. Ümumiyyətlə, «ögünmək» sözünün Melioranskidəki mə'nası gözlənməzdır. Əslində «ögünmək» və «ökünmək» eyni semantik vahidin fonetik variantları olmalı idi – **ög** və **ök** nümunələrində olan kimi).

Öküş: Cox (Battalda).

Öküşləmək: Coxaltmaq, artırmaq.

Öküz I: Öküz – erkək sığır.

Öküz II: Öküz bürcü.

Öküzçik: Kiçik öküz, öküzcük.

Öküzqına: Bax: **Öküzcik.**

Öl: Təzə, tər (Melioranskidədir. Bu, gözlənməz mə'nadır, Melioransi özü də ösəsinin üstündə sual işarəsi qoymuşdur).

Ölcək: Ölçü (Battalda).

Ölmək: Ölcmək.

Öldürgən: 1. Tanrı adalarından; 2. Öldürən.

Öldürmək: Öldürmək.

Ölət: Cansız, həyat əlaməti olmayan, ölü (Battalda).

Ölmək: Ölmək.

Ölmüş: Ölmüş, vəfat etmiş, ölü.

Ölşüləmək: Ölçmək, hər hansı şeylə tutuşdurub ölçmək (Battaldadır. Melioranskidə «ölçmək» mə'nasında «üləşmək» sözü işlənir – bunlar eyni sözün müxtəlif oxunuşları olmalıdır. Bu söz «ölçüləməyin» xalqda pozulmuş tələffüzünə oxşamaq e'tibarilə da-ha ağlabatan variantdır).

Ölüm: Ölüm, məlum hal – ruhun bədəndən ayrılması.

Ölüm aşısı: Yas yeməyi, ehsan (Melioranskidə).

Ölütmək: Suvarmaq; islatmaq, yaşlamaq (Melioranskidə).

Öpkə: Ağ ciyər – öfkə (Battalda).

Öpkələmək: Hiddətlənmək, qızışmaq (Battalda).

Öpmək: Öpmək

Öpüş: Öpüş, öpmə, busə (Battalda).

Ördək: Ördək (Melioranskidə).

Örgən: Bax: **Örkən** (Battalda).

Örgənci: Örkənçi – örəkən toxuyan

Örgük: Rənglənmiş yumşaq dəridən düzəldilmiş döşək (Battalda).

Örkəç: Hürkəc – dəvənin belindəki çıxıntı.

Örkən: Mali, atı, ulağı yüklemək üçün ipdən dörd

barmaq enində hörülmüş bağ – bir ucuna haçalanmış xırda ağac bağlanır (Buna **doğanaq** deyirlər. Xalq məsəlini yadınıza salın: «Örkən nə qədər uzun olsa, **doğanaqdən** keçəcək». Melioranskidə).

Örmə: Keçə evin – çadırın örtüyü (Battalda).

Örmək I: Hörmək – saçı, ipi və s. (Melioranskidə).

Örmək II: Hürmək – itin çıxardığı səs (Melioranskidə. Bizim şivələrimizdə də «hürmək» fe'li **h**-sız işlənir: **ūrmək**).

Örmüşsaç: Hörük – hörülmüş saç.

Örtkün: Xərmən – taxılın döyüllüb dənə çevreildiyi yer, sahə (Battalda).

Örtmək: Örtmək (Melioranskidə).

Örtük: Örtük (Melioranskidə).

Örümçik: Hörümçək (Melioranskidə).

Örümçük: Bax: **Örümçik** (Battalda).

Örütən: Yun geyim – «hörülmüş don» deməkdir (Battalda).

Öt: Bax: **Öd** (Battalda).

Ötək: Ödəmə, borcunu vermə (Melioranskidə. Battal bu sözü belə açır: **Ödək, cəza**).

Ötəmək: Bax: **Ödəmək** (Battalda).

Ötmək I: Ötmək – oxumaq (Melioranski «quş ötmək» misalını verir).

Ötmək II: Ötmək – ötüb irəli keçmək (Battalda. Hər iki mə'na müasir dilimizdə qalır).

Örtükləmək: Yalan dañışmaq (Battalda).

Ötükçü: Söz anladan, söz deyən (Battalda).

Ötünmək: Söz anlatmaq (Battalda).

Öy: Vaxt, zaman (indi şivələrimizdə işlənən **öynə**, **övnə** sözləri bu kökdən gəlir).

Öylə: Günorta.

Öz I: Bədən, gövdə.

Öz II: Qohum (Battalda).

Özgə: Başqa, özgə (Melioranskidə. Sözü qoşma mə'nasında, məsələn, «səndən özgə» izah edir).

Özötmək: Qarın sürtmək (yəgin ki «qaşınmaq»).

-P-

Pamuqçalıcı: Pambıq atan – pambıq e'mal edən.

Pamuqçı: Bax: **Pamuqtıcı**.

Pas: Pas – metalların oksid qatı yığması, paslanması.

Pəri (f): Pəri – dini anlayışla qəbul olunmuş **cılərpərilər**. Klassik şe'r dilimizdə **gözəlliyyin** təşbehlərindəndir.

Pınar: Bulaq (Melioranskidədir. Ümumiyyətlə Melio-

ranskidə **p** hərfi müstəqil şəkildə ayrılmayıb **b** hərfinin içində verilir. Yəqin bunun səbəbi odur ki, tarixən ərəb əlifbalı türkçə yazılıarda bir qayda olaraq, əksərən **p** hərfi də bir nöqtə ilə (**b** kimi) getmişdir. «B» hərfi içərisində Melioranskinin «p» ilə işlətdiyi sözlər bunlardır: **pamuqçı, pəri, pınar, piliç, püstə, püşürmək**.

Piçməz: Kəsməyən, kor-korş alət («biçmək» fe'lindəndir).

Piliç: Cüce.

Pişik ət: Bişmiş ət.

Pişirmək: Bişirmək (Melioranski «püşürmək» şəklində işlədir).

Pişmək: Bişmək (Battalda).

Pişmiş: Bişmiş – bişməyi başa çatmış xörək, çörək.

Pusmaq: Gizlənmək, dal-dalanmaq (göründüyü kimi, müasir dildən tam fərqli mə'na ifadə edir).

Püstə: Püstə – zərifliyinə görə klassik ədəbiyyatımızda «ağız»ın təşbehi kimi çox işləkdir.

-R-

Razı (ər.): Razı – müasir dildəki mə'lum mə'nası: bir fikri qəbul etmə (Bu söz ancaq Melioranskidədir. Bilindiyi kimi, türkçədə **r** səsi ilə başlanan söz yoxdur. Alınma sözlər-

dən də İbn Mühənnə mətninə yalnız bu daxil olmuşdur).

-S-

Saban: Cüt, xış – yer şumlamaq aləti.

Sabun (ər.): Sabun (Melioranskidə).

Sac: Sac – üzərində müxtəlif növ çörəklər bişən dairəvi çuqun (Melioranskidə).

Sac adaqı: Sacayağı – üç ayaq üstündə dəmir qurğu, ocaq daşlarını əvəz edir – üstünə qazan qoyurlar (Battalda).

Sac ayağı: Bax: **Sac adaqı** (Melioranskidə).

Saç: Saç – başın tükü.

Saçlanmasıq: Saçı uzanmaq, saçlı olmaq.

Saçlı: Saçlı – başında saçlı olan (Melioranskidə).

Saçlu: Bax: **Saçlı** (hər iki si Melioranskidə).

Saćmaq: Su səpmək, sulamaq.

Saçlu bolmaq: Saçı olmaq (Melioranskidə).

Saçsız: Saçısız, saçı olmama (Battalda).

Sağ: Sağ – solun əksi, sağ tərəf (Melioranskidə).

Sağlaqmaq: Sağ tərəfi tutumaq, sağ tərəfə getmək.

Sağ əl: Sağ tərəf (Battalda).

Sağ əlik: Sağ əl – sol əlin əksisi.

Sağın I: Sağın – malın, qoyunun sağım prosesi («sağın vaxtı», «sağın zamanı» anlayışlı var. Melioranskidə).

Sağın II: Sağılan, süd verən, sağlamal dəvə (Battalda).

Sağınmaq: Sanmaq, düşünmək.

Sağır I: Kar.

Sağır II: Ağzı dar saxsı qab (Battalda).

Sağış: Hesab, haqq-hesab, məhşər (Melioranskidə).

Sağışçı: Hesab çəkən, hesablayan, hesab aparan – Alla-ha işarədir (Melioranskidə).

Sağış gün: Məhşər – haqq-hesab günü (Melioranskidə).

Sağışlamaq: Hesab etmək, hesablamaq.

Sağlıq: Sağmal (Melioranskidə).

Sağlıq: Sağmal qoyun (Battalda).

Sağmaq: Sağmaq – inəyi, qoyunu, atı, dəvəni.

Sağraq: Badə, qədəh.

Sağraqçı: Səhəng, badə gəzdirən - saqi.

Sağrı: Tikilmək üçün yumşaq dəri, şaqren dərisi

Sağsığ: Saxsı

Sağsiğan: Saxsağan (Melioranskidə).

Sağsiğçı: Sağsından qab, ya başqa şey hazırlayan

Sağsar: Ətyeyənlər qrupu yırtıcı heyvanların ümumi adı

Sağsu: Yaxşı su (Battalda).

Saqal: Saqqal

Saqalıq: Saqqallı (Melioranskidə).

Saqallamaq: Saqqallı olmaq, saqqal qoyma (Battalda).

Saqallanmaq: Saqqalı çıxmaq, saqqalı bitmək (Melioranskidə).

Saqallıq: Bax: **Saqalıq** (Battalda).

Saqalsız: Saqqalsız, saqqalı olmayan.

Saqışçı: Bax: **Sağışçı** (Battalda).

Saqız: Saqqız.

Saqlamaq: Qorumaq, gözləmək, güdmək, saxlamaq.

Saqlanmaq: Saxlanmaq, qorunmaq, xilas olmaq.

Saqraq: Bax: **Sağraq**.

Salincaq: Yelləncək (Melioranskidə).

Salmaq I: Göndərmək.

Salmaq II: Yetirmək, çatdırmaq (Battalda).

Salmaq III: Buraxmaq, salmaq (Melioranskidə). Bu mə-nanın şərhində Melioranski «salmaq» fe'linin çoxmə'nalılığında mə'naların birinin «buraxmaq» fe'linin mə'nalarından biri ilə sənonim olmasını çox həssaslıqla duyur: «Atın başını buraxmaq» və «atı düşmənin üstünə salmaq» - nəticədə «hücumu atılmaq» məzmunu yaranır).

Samaq: Saymaq (Battalda).

Saman: Saman – xərməndə döyülen taxılın əzilmiş, xır-dalanmış ot hissəsi (Melioranskidə).

Sanamaq: Saymaq, hesablamaq (Melioranskidə).

Sancmaq: Nizə ilə vurmaq.

Sanduvaç: Bülbül (Battalda).

Sanmaq: Sanmaq, zənn etmək (Battalda).

Sapmaq: Calamaq, əlavə etmək, yanına qoymaq (Melioranskidə).

Sapsarığ: Sapsarı – tünd sarı.

Sarançı: Sarıqcı – yaranı sariyan (Battalda).

Sarapan: Üst geyimi, üst don, bütün bədəni örtür (Melioranskidə). Deyir ki: bu söz ya farsca ola bilər: **sər**(baş) + **pa**(ayaq) – yə’ni «başdan ayaga; ya da ərəbcə sözü olar. Mən hesab edirəm ki, bu, türkcə **sarımaq** (bürümək) fe'lindən də ola bilər – özü yazır ki: «bütün bədəni örtür»).

Saray: Ev (Melioranskidə).

Sarayçıq: Kiçik ev.

Sarayqına: Sarayçıqaz, evciyəz (əzizləmə).

Sarğamaq: Saralmaq (Melioranskidə).

Sarğut: Uдум (məsələn, bir **udum** hava. Melioranskidə).

Sarığ: Sarı (rəng).

Sarığ ərik: Sarı ərik – də-nəsi acı ərik və onun ağacı.

Sarığmaq: Bax: **Sarğamaq** (Battalda).

Sarığ ərük: Bax: **Sarığ ərik** (Melioranskidə).

Saru: Bax: **Sarığ** (Melioranskidə).

Sarımsaq: Sarımsaq – bildiyimiz tünd iyii bitki.

Sarinmaq: Bir işə girişmək, işə sarılmaq.

Sarkıt: Bir udum su və ya bir tıkə yeməyin artığı (Battalda).

Sarmaq: Sarımaq.

Sarubaşlı: Qızılı saçlı (Battalda).

Satıcı: Satıcı (Melioranskidə).

Satışçı: Satıcı (Battalda).

Satkinalmaq: Pulla almaq.

Satmaq: Satmaq – pulla dəyişmək.

Satun: Satışla alınan (Melioranskidə).

Satunalmaq: Bax: **Satkinalmaq**.

Savaşqılışmaq: Savaşmaq (Battalda).

Savaşmaq: Döyüşmək.

Savıttı: Titrətmə – qızdırma, uçunma, canına üzütmə gəlmə.

Savrığic: Sovurcaq – xərməndə dəni sovurmaq üçün işlədilən alət (Azərbaycan kəndlərində kombayından əvvəl iş-

lənən sovurmaq vasitələrinə
şana və kürək deyərdilər).

Savuq: Soyuq (Battalda).

Savuqsu: Sərin su.

Say: Qaymaq (Melioranskidə).

Say yağı: Ərinmiş yağ (Melioranskidə).

Sazağan: Böyük ilan, əjdəha.

Seçmək: Seçmək – birini o birilərindən fərqləndirib ayırməq.

Sevgü: Yaxın dost, istəkli adam, sevgili.

Sevinc: Sevinc, sevinmə, şadlıq.

Sevincliğ: Sevincli, şad.

Se vindirmək: Se vindirmək, başqasının sevincinə səbəb olmaq.

Sevinmək: Sevinmək, «sevmək» fe'linin qayıdış növü.

Sevmək: Sevmək, birinə könül bağlamaq.

Sevməmək: Sevməmək, nifrət etmək, düşmən bilmək (Battalda).

Səbr (ər.): Səbir, hövsələ, psixoloji dözüm (Melioranskidə).

Səfərvarmaq (fr.-t.): Yola çıxmaq, səfərə getmək.

Səgirmək: Sığramaq, cəld irəli atılmaq (Melioranskidə. «Atı səyirtmək» ifadəsinə xatırla).

Səkiz: Səkkiz – yeddi dən sonra gələn say.

Səksən: Səksən – 80 (Battalda).

Səkzan: Səksən – səkkiz on (Melioranski variantında sayın etimologiyası daha aydın saxlanılmışdır: z «səkkiz»in son səsidir).

Səmiz: Kök, yağlı.

Səmürmək: Kökəlmək, yağlanmaq, yağ bağlamaq.

Sən: Sən – II şəxs təkin əvəzliyi.

Səpmək: Səpmək, su səpmək, sulamaq.

Sərçə: Bildiyimiz kiçik, boz rəngli quş.

Sərinmək: Səbr etmək (Maraqlıdır: əsəbiləşməyə obraxlı şəkildə «qızışmaq» deyirlər. Əsəbililik məqamında «qızışma, soyuqqanlı ol» deyirlər. Bu, «səbir et» deməkdir. İbn Mühənnanın lüğətində bu dil faktının ilkin psixoloji mənzərəsi görünür: **sərinmək** «soyuq olmaq», «sərinlik», «hövələlik göstərmək» deməkdir).

Sərxoş (f.): Sərxoş, içkili (Melioranskidə).

Səvrisinək: Ağcaqanad (Melioranskidə).

Sıbamaq: Sıvamaq, bulaşdırmaq.

Sıbzıqı: Dündük.

Sıbzıçı: Dündükçü – düdük çalan.

Sığğan: Siçan.

Sığğan yılı: Siçan ili.

Sıçmaq: Müasir mə'nada eynən ilkin mə'nasında qalır – nəcif ifraz etmək.

Sığın: Maral dişisi (Melioranskidə).

Sığınmaq: Gizlənmək.

Sığır: İnək.

Sığır varmaq: Səyahətə çıxmaq (Battalda bu mə'nada «səfərvarmaq» sözü işlənir. Bunların ikisi də məqbuldur. Melioranskidə türkcə, Battalda farsca söz qeydə alınır. Görünür, artıq fars sözü türkcədə özünə yenicə yer edibmiş ki, hələ türkcə sözü sıxışdırıb fəaliyyətdən çıxarmayıbmış, ikisi də paralel işlənirmiş).

Sığircuq: Sığırçın – qara, ağ çilli kiçik quş.

Sığırçı I: Naxırçı (Melioranskidə).

Sığırçı II: Sığır satıcısı, mal alverçisi (Battalda).

Sığırmaq: Səyahət etmək (Melioranskidə).

Sığır yılı: Sığır ili – türkcə 12 il adından ikincisi (Battalda).

Sığıt: İnilti, fəryad, nalə, ağı.

Sığışmaq: Yerləşdirmək.

Sığmaq I: Yerləşmək, sığışmaq (Melioranskidə).

Sığmaq II: Sixmaq, basmaq (Melioranskidə).

Sığsığan: Sağsağan – qarğanın bir növü (Battalda).

Sığtaçı: Qışqıran, fəryad edən, ağıçı.

Sığtamaq: Qışqırmaq, çağırmaq, fəryad etmək, sıtqamaq.

Sığtamaq: Bax: **Sığtamaq** (Battalda)

Sıqıcı: Sıxan, sıxıcı.

Sıqığ: Şərab (Battalda).

Sıqındı: Sıxılıb çıxarılan şey. Əslində: çıxar (Battalda).

Sıqırmaq: Fit vermek – dodaqları büzərək və ya barmağı dilin üstünə basaraq çıxarılan hava axınının verdiyi ses (Battalda).

Sıqman: Üzüm sıxılan yer.

Sıqmaq: Bax: **Sığmaq II.**

Sığtamaq: Bax: **Sığtamaq** (Battalda).

Sıqsız: Ayaqqabıda tikiş arasına qoyulan incə dəri (Battalda).

Sılamaq: Əlini bir-birinə sürtmək.

Sınamaq: Sınamaq, imtahanaya çəkmək, yoxlamaq.

Sınçı: Təcrübəçi, təcrübə keçən, sınayan adam (Battalda).

Sındıçı: Qoyunun yununu qırxmaq üçün işlədilən qayçımı düzəldən.

Sındırmaq: Sındırmaq.

Sındu: Qoyun qırxmaq üçün qayçı. Xalqda «qırxlıq» deyirlər.

Sındırmaq: Sındırmaq, qırmaq.

Sındırılmaq: Sındırılmaq.

Sınıq: Sınıq, sindirilmiş, qırılmış (şüşə üçün).

Sınıqmaq: Zorla qırılmış, güclə sindirilmiş.

Sınıqmiş: Məğlub olmuş, uduzmuş.

Sığır: Vətər (anatomiya).

Sındı: Qayçı (Battalda).

Sınmaq: Sınmaq.

Sırça: Şüşə – butulka (Battalda).

Sırçaçı: Şüşəçi, şüşə ticarəti ilə məşğul olan (Battalda).

Sırılmaq: Sürüşmək (Melioranskidə).

Sırmaq: Ayağı sürüşmək (Battalda).

Sırtlan: Kaftar, gor eşən (Melioranskidə).

Sıtraq: Sinə sümüyü, köks sümüyü (Battalda).

Sıvağıç: Bax: **Suvağuç** (Battalda).

Sızılmış: Əridilmiş (Battalda).

Sızmaq: Ərimək (Battalda).

Sibirmək: Silib götürmək. İndi: siyirmək, sivirmək.

Sidük: Sidik (Melioranskidə).

Sig: Kişi üzvü (Battalda son samit k verilir).

Sigmək: Qadınla cinsi əlaqədə olmaq.

Sikirmək: Sıçramaq (Battalda. Melioranskidə: **Səgirmək**).

Sikirtmək: Səyirtmək, qaçmaq (Battalda).

Silik: Təmiz, arı.

Siliklik: Təmizlik, arılıq.

Silkitmək: Silkmək, çırpməq (Melioranskidə).

Silmək: Silib təmizləmək.

Simək: 1. İşəmək (Battal); 2. Paltarı nəcislə korlamaq, suyu çirkəndirmək (Melioranskidə. Özü də bunu qeyriadi, gözlənməyən mə'na sayır).

Sinək: Ağcaqanad (Melioranskidə. Adətən milçəyə «sinək», ağcaqanada «sivri sinək» deyirlər – yuxarıda bax: **Səvri sinək**).

Sinil: Ərin bacısı – arvadın bacısı (Battalda).

Sinlağ: Qəbiristanlıq, məzarlıq (Battalda. «Sin» xalq şe'rində «qəbir» mə'nasında: Aşıq, tər **sinə** (təzə qəbirə) qoyun, Yuyun tər sinə (sinəsi tərli) qoyun. Yaxşını qibləsinə, Məni tərsinə qoyun. – Sarı Aşıq).

Sinir: Əsəb (Battalda).

Sinirmək: Yeyilən yeməyi həzm etmək (bu gün şivələrimizdə eynən işlənir: **sıjırmaq/sırmaq**).

Sığmək: Hopmaq, sorulmaq, canına çəkmək (Melioranskidə).

Sirincə: Qarışqa.

Sirkə I: Bit yumurtası.

Sirkə II: Müxtəlif meyvələrin suyundan hazırlanmış turş maye.

Şişək: Bax: **Şişək**.

Şişik: Şişmiş (son iki söz Battaldadır. Görünür, **şışək** ye-

rinə **sişək**, **siş** yerinə **siş** **ş-s** olan türkcələrin – qazax, qara-qalpaq dilləri – faktlardır. Başqa örnəklərdən də aydın olur ki, Battal nüsxəsində Türküstan türkcələri nisbətən fəaldır).

Sitik: Sidik (Battalda. Melioranskidə: **sidük**).

Siz: Siz – II şəxs cəmin əvəzliyi (Battal həm də –**siz** şəkilçisi kimi göstərir).

Sizilmiş: Əridilmiş, ərinmiş (yağa aiddir. Melioranskidə).

Sizmək: Ərimək (son iki sözü Battal qalın saitlə verir: **sızılmış**, **sızmaq**).

Soğan: Soğan – mə'lum tərəvəz.

Soq: Acgöz, doymaz (Battalda).

Soqbarmaq: Şəhadət barmağı (Battalda).

Soqlanmaq: Acgözlük etmək.

Soqmaq: Soxmaq (müasir bütün mə'nalarında).

Sol: Sol, sol tərəf.

Sola: Sol əl – sağ tərəfin əksi.

Solalmaq: Bax: **Solamaq**.

Solamaq: Sol tərəfə getmək.

Sol əl: Sol tərəf (Battalda).

Sol əlik: Sol əl – sağ əlin əksi.

Solmuş: Solmuş, rəngini itirmiş.

Solumaq: Nəfəsi daralmaq (Battalda)

Soñ: Son, nəhayət, axır.

Sonçı: Sonuncu (Melioranskidə. Ola bilsin ki, Battaldakı «sonğu» oxunuşu da həmin sözdür).

Sonqıra: Sonra (əslində buradakı **nq** sağır n (**ŋ**) səsinin qarşılığıdır. Battalda).

Soñra: Sonra.

Soñgu: Sonku, sonrakı (Battalda).

Sormaq I: Soruşmaq, sual vermək.

Sormaq II: Əmmək, sümürmək (Battalda).

Sovuqkün: Soyuq gün.

Sovumaq: Soyumaq.

Sovutmaq: Soyutmaq (Battalda).

Soyamaq: Çılpaqlanmaq, lütlənmək (Melioranskidə).

Soyanmaq: Bax: **Soya-maq** (Melioranskidə).

Soymaq I: Soyunmaq (Melioranskidə).

Soymaq II: Soymaq – heyvanın dərisini çıxarmaq (Battalda. Melioranskinin mətnində ruscaya tərcümə belədir: **снимать платье**. Əvvəlkı sözlərdə də analogi mə'nalardır: **çılpaqlanmaq**, **lütlənmək**. Buna görə də onun təqdim etdiyi mə'nanı qəbul etdik. Cox güman ki, Battalın maddəsi də həmindir – ola bilər ki, **soymaq** ilə **soyunmaq** tam dəqiqləşdirilməyib).

Sögmək: Məzəmmətləmək, töhmək etmək, tə'nə etmək, dannaq.

Sögüş: Söyüş, danlaq (Melioranskidə).

Sökəl: Bax: **Sükəl**.

Sökəllik: Bax: **Sükəllig**.

Sökəllikli: Xəstəlikli.

Sökənmək: Söykənmək, bir şeyə dayanmaq (Battalda).

Sökmək I: Sökmək.

Sökmək II: Söymək, dannaq, qəzəbləmək (Melioranskidə. Bu, «sögmək» olmalıdır).

Sökülmək: Sökülmək – «sökmək» fe'linin məchul növü (Melioranskidə).

Söküs: Bax: **Sögüş** (Battalda).

Sölləmək: Danışmaq (Melioranskidə. Bu «söyləmək» fe'li olmalı və ö: diftonq - öü kimi deyilmiş olmalıdır).

Söndürmək: Söndürmək, yanğının qarşısını almaq.

Sönmək: Sönmək – yanmanın dayanması.

Söyləmək: Demək, danışmaq (Melioranskidə).

Söz: Söz, kəlmə.

Sözcü: Elçi, səfir.

Söz qılışmaq: Sözləşmək (Battalda. «Qılmaq» fe'linin qarşılıq-müştərək növüdür).

Söz görək: Doğru danışan (Battalda).

Sözləmək: Danışmaq, söz söyləmək.

Sözləşmək: Bir-biri ilə danışmaq, razılaşmaq, qərarlaşmaq.

Sözlü: Bəlağət sahibi, gözəl danışan (Melioranskidə).

Söz sonu: Sözün bütünü, quruluşu (Battalda).

Su: Su.

Suba: Sipa – eşşəyin balası (Melioranskidə).

Suçu: Hamamçı (Battalda).

Sugözü: Bulaq (Melioranskidə).

Suğ: Soyuq (Melioranskidə).

Suğgün: Soyuq gün (Melioranskidə).

Suğlamaq: Bərk arzulamaq, ürəkdən, ehtirasla istəmək (Melioranski).

Suğsu: Soyuq su (Melioranskidə).

Suqlamaq: Bax: **Suğlamaq** (bu da Melioranskidə).

Suqunsamaq: Susamaq (Battalda).

Sunqur: Bax: **Şungar** (Battalda).

Suquymaq: Su tökmək (Battalda).

Supa: Bax: **Suba** (bu da Melioranskidədir).

Susamaq: Susamaq, su içmək istəmək (Melioranskidə).

Susamış: Susamış, su içmək istəyən.

Susəpmək: Sulamaq (Melioranskidə).

Susmar: Kərtənkələ.

Sutartmaq: Su çəkmək (Battalda).

Suutmaq: Suyu canına çəkmək (Melioranskidə).

Suv: Su (Battalda).

Suvar qozu: Fındıq (Battalda).

Suvarmaq: Suvarmaq, su içirmək (Melioranskidə).

Suvağuc: Mala – suvamaq üçün alət (Battalda: **Sivağıc**).

Suvçağlamaq: Şirliıyla su axmaq, çağlayaraq axmaq (Battalda).

Suvluq I: Sarıq – başa sarınan çalma, fəs (Battalda. Mə’nasından da göründüyü kimi, bu baş örtüyü başın suvunu – suyunu – tərini çəkməyə də xidmət etmişdir).

Suvluq II: Su tulumu – dəridən su qabı (Battalda).

Suyurğadı: Bəxş edən – Allahın adlarından («Suyurğamaq» fe'lindəndir. Melioranski bunu nadir fe'li sifət forması sayır. Battalda: **Süyürqalı**).

Suyurğamaq: Bəxş etmək, bağışlamaq, hədiyyə etmək (Melioranskidədir).

Süçü: Şirniyyat.

Suçük: Bax: **Süçü** (İndi Azərbaycan xörəklərindən birinin adı «sucuq»dur – düyüunu süddə bişirilir və hər kəsin zövqünə görə şəkər əlavə olunur; şirin süfrə yeməyidir).

Südəş: Silahdaş, arxadaş (burada «silahdaş») hərfi

mə’nada özünü doğruldur: **sü** qədim türkcədə, o cümlədən Orxon kitabələrinin dilində «ordu» mə’nasında işlənmişdir. Əslində buraya bir sinonim də artırmaq olar: **ordudaş**. **Südəş** sözü hərfi mə’nasında məhz **ordudaş** deməkdir).

Sükəl: Xəstə (Battalda: **Sökəl**). Bu gün bizim şivələrimizdə səhhəti miyana olan, nə ciddi xəstə, nə tam sağlam olan kəsə «sağ-sökəl» deyirlər – sağ və xəstə sözlərindən hər biri öz mə’nasını qismən verir).

Sükəllig: Xəstəlik (Battalda: Sökəllig).

Sükələmək: Qızartmaq, qovurmaq, bişirmək (Battalda: **Sükülmək** və bu mə’nalara «kabab etmək» də əlavə olunur).

Sükülmüş: Qızardılmış, qovrulmuş (ətə aiddir).

Sümürmək: Sümürmək – sümürə-sümürə, yavaş-yavaş içmək, əmmək.

Sümürüci: Zəli.

Sündilaç: Qumru (quş).

Süñək: Sümük.

Süngü I: Bayraq.

Süngü II: Süngü, nizə (silah).

Süngüçi: Süngü (silah) düzəldən.

Süngüqap: Süngü ilə yaranmış (Battalda).

Süngülü: Süngü (silah) götürmiş adam.

Süngür: Xərmən arabası (söz Battaldadır. Belə qeyd verir: «saitlərin ikisinin də ü olmasına əmin deyiləm»).

Sünü: Bax: **Süngü II** (Melioranskidə).

Sünüçi: Bax: **Süngüçi** (Melioranskidə).

Sünülü: Bax: **Süngülü** (Melioranskidə).

Süpürgü: Süpürgə.

Süpürmək: Süpürmək.

Sürçək: Əhvalat, hekayət, tarix.

Sürçmək: Sürüşmək.

Sürüci: Heyvanları sürən adam (həm də müəllif burada «dəllal» mə’nası görür).

Sürmək I: Qovmaq.

Sürmək II: Önünə qoyub götürmək – kənara çəkmək (Battalda).

Sürtmək: Sürtmək, ovmaq.

Sürük: Təmiz (söz Melioranskidədir. Qeyd edir ki, bu ya **sürmək** «qovmaq» sözündəndir, yə’ni bu halda təmiz olmayan qisim məcazi mə’nada qovulur, kənar edilir, ya da **süzmək** fe'lindəndir ki, süzülüb təmizlənmək mə’nası asan qavranır. Burada qədim r – z fonetikası da aydın görünür).

Süzük: Bax: **Sürük** (Melioranskidə).

Süründü: Çöküntü, torta (yağda, şərabda və s.)

Süt: Süd.

Sütəmgən: Südəmər – həm uşaq, həm də heyvan balası.

Süyəg: Rəzə, qarğadili – qapını arxadan bağlamaq üçün ağacdən və ya dəmirdən nəsnə.

Süygənmək: Söykənmək, bir şeyə dayanmaq.

Süyürqalı: Bax: **Suyurğadı.**

Süzmə: Süzgəc.

Süzmək: Süzmək, süzgəcdən keçirmək.

Süzük: Bax: **Sürük.**

-Ş-

Şası: Çaşgözlü, çəpgözlü (Melioranskidə).

Şeşmək: Açımaq.

Şeşpər (f.): Şesnər – topuz, gürz (Melioranskidə).

Şərmsiz (f.-t.): Abırsız, üzüsüz, həyasız (Melioranskidə).

Şırılgan: Küncüt – mə’lum xırda dənəli bitki və onun dənələri (Melioranskidə).

Şış: Şiş – kabab sancılan mil.

Şısbörə(k): Şisdə bisirilmiş piroq – açılmış xəmirin, ya yuxanın içində qiyəmə, pendir, pencər (indi kartof) və başqa yeməli şeylərin doldurularaq bisirilməsindən hasil olan yemək (İndi buna sadəcə pirojki deyirlər və ən çox da kartofdan hazırlanır. Bu gün üçün çox müasir, avropasayağı

görünən bu yemək türkün əski mətbəxidir və bu, kabab kimi şısdə bişirilirmiş. Şısdə bişən pirojkinin ləzzətini təsəvvür etmək olar. Bu söz Melioranskidə yoxdur. Battal isə konkret qarşılıq göstərmədən geniş izahat verir).

Şışə: Şüşə, şüşə qab, butulka (Melioranskidə).

Şışək: Şışək – bir illik quzu (Melioranskidə).

Şışmək: Şışmək – qabarib qalxmaq – yara və s. (Melioranskidə).

Şışük: Şışmiş, qabarmış (Melioranskidə).

Şumlıq (ər.-t.): Mə'sum, bəxtsiz-talesiz, uğursuz.

Sunqur: Şonqar quşu, qartal (Melioranskidə. Adətən indi **şahin** – **şonqar** şəklində işlənir. Vidadidə: **Şahin, şonqar sürbənizi dağıdar**).

-T-

Taba: Paxıllıq, bədxahlıq, başqasının bədbəxtliyinə sevinmə.

Taba qılmaq: Alçaltmaq, bədbəxtliyə sevinmək (Melioranskidə).

Tabalamaq: Bədxahlıq etmək.

Tabuq: Qul, kölə (Melioranskidə).

Tağ: Dağ.

Tağarcuq I: Dağarcıq – dəridən müxtəlif ölçülərdə kisə, torba. İçinə un, dən yiğalar (Melioranski –**cuq** ünsürvünü kiçiltmə şəkilçisi sayır).

Tağarcuq II: Məmənin ucu, giləsi (Battalda).

Tağay: Dayı, ananın qardaşı.

Tağbaşı: Dağın təpəsi, zirvəsi.

Tağlamaq: Dağılmaq (Battalda).

Tağımaq: Dağıtmaq.

Tağray: Bərk, cod, kobud (Melioranskidə).

Tağuq : Toyuq (Battalda).

Tağuq yılı : Toyuq ili (12 ildən 10-cunun adı).

Takı: Bax: **Taqı**.

Taqan: Qazan, tava (Battalda).

Taqı: Dəxi, daha, da-də (ədat).

Taqı (ər.): Xəta, səhv.

Taqı qılmamaq: İsləmək, çalışmaq (Battalda).

Taqı qılmaq: Səhv etmək, xəta etmək.

Taquq: Bax: **Tağuq** (Melioranskidə).

Talqan: Qovud – qovrulmuş bugdanınunu, əl dəyirmanında – kirkirədə çəkirlər. Su ilə, süd ilə yoğurub yeyirlər, istəyən şəkər qata bilər.

Talu: Seçmə, ən yaxşı, məşhur.

Tam I: Dam – evin üstü.

Tam II: Divar (Battalda).	Tapınmaq: Xidmət, qulluq etmək.
Tama' (ər.): Tamah, ehtiras (Melioranskidə).	Tapmaq: Tapmaq, axtarış tapmaq.
Tamaq: Damaq; dilçək (Battalda).	Tapuğ: Xidmət, qulluq.
Tamdır: Bax: Tənnür.	Tapuq I: Bax: Tabuq.
Tamdırbaşı: Bax: Tənnürbaşı.	Tapuq II: Bax: Tapuğ.
Tamğa I: Möhür – hökmədarın imzası.	Tapuq etmək: Qulluq etmək, xidmət etmək (Melioranskidə).
Tamğa II: Damğa – nişan – hər tayfanın gerbi.	Tar: Dar, yiğcam.
Tamğa III: Dağ – damğa – hər ailənin fərqləndirmək üçün öz mal-heyvanına xüsusi nişanla vurduğu dağ.	Tarağçı I: Daraq hazırlayan.
Tamğalamaq: Möhürləmək, nişanlamaq.	Tarağçı II: Əkinçi (Melioranskidə).
Tamır: Damar.	Taraq: Daraq – baş darağı.
Tammaq: Dammaq, damcılamaq.	Taraqlamaq: Daraq düzəltmək.
Tamşıq: Dimdik – quşlarدا (Melioranskidə).	Tar alınlı: Dar alını olan, dar alınlı (Melioranskidə).
Tamuğ: Cəhənnəm (Battalda).	Tar alınlığı: Bax: Tar alınlı (Battalda).
Taŋ: Dan – səhərin açılmağa başladığı zaman (Melioranskidə).	Taran: Gəlincik – kiçik, uzun, xoşagələn kürkü olan, porsuğa bənzəyən sıvri çənəli heyvan (Battalda).
Tanağ: Burun deşiyi (Battal burun deşiklərinin ortasındakı divarı nəzərdə tutur).	Tarazi (f.): Tərəzi (Battalda).
Tançu: Loxma – bir parça çörək, yaxud çörəyin bir dəfə ağıza qoyula biləcək tikəsi.	Tarığ: Darı – xırda dənəli taxıl bitkisi və taxılının özü.
Tanıq: Şahid.	Tarığçı: Bax: Tarağçı II (Battalda).
Tan yıldızı: Dan ulduzu (Melioranskidə).	Tariqmaq: Darıxmaq, kədərlənmək (Battalda).
Tanlamaq: Təəccüb etmək, təəccüblənmək (Battalda).	Tartmaq: Dartmaq – 1. Dartıb uzatmaq; 2. Dartıb aparmaq, çəkib aparmaq.
	Tas: İtki, qeyb olma, məhv olma, həlak olma.

Tas etmək: İtmək, qeyb olmaq (Battalda).

Taslaşmaq: Qalxmaq, ucalmaq, fəxr etmək (Melioranskidə).

Taş: Melioranskidə: **sıldırim**; Battalda: **Daş**.

Taşaq: Kişinin yumurtaları.

Taşguq: Bax: **Taşlıq II** (bu söz Battaldadır).

Taşlıq I: Üst paltarı.

Taşlıq II: Dış, bir şeyin bayır tərəfi.

Taşlıq I: Daşı bol olan yer, daşlıq, daşlı yer (Melioranskidə).

Taşlıq II: Ayaqyolu, tualet (Battalda. Görünür, dış//daş «çöl, bayır» sözündəndir. Xalq dilində ayaqyoluna getməyəindi də «çölə çıxmaq», «bayıra çıxmaq» deyirlər).

Tat: Dad, ləzzət.

Tat almaq: Dad almaq, dadını bilmək.

Tatlıq: Dadlı, ləzzətli.

Tath: Şirin (Melioranskidə).

Tatmaq: Dadmaq, ağızla bir şeyin dadını duymaq.

Tatsız: Dadsız, ləzzətsiz.

Tavan: Böyük qədəh.

Tavarlıq: Mallı-mülkü, varlı adam.

Tavarsız: Malsız-mülksüz, kasib adam.

Tavşan: Dovşan.

Tavişqan: Bax: **Tavşan** (Battalda).

Tavişğan yılı: Dovşan ili – on iki ildən dördüncüsü.

Tavulçı: Təbilçi, barabançı. Bax: **Davulçı** (Melioranskidə).

Tay: Day – at balası.

Tayış: Atlas, qumaş (parça).

Tayqan: Köpək.

Tayız: Təpə.

Təbək: Badya – dən, buğda, arpa ölçülən qab, təxminən 8 kq tutur (Battalda).

Təbrəmək: Tərpətmək (Battalda).

Təbrənmək: Tərpənmək.

Təbrətmək: Tərpətmək.

Təbük: Top, şar.

Təgirmənçi: Dəyirmənçi.

Təgün: Doğmayan qadın.

Təgincə: Kimi, qədər, təki – hədd bildirən qoşma (Melioranskidə).

Tək: Tək, kimi – bənzətmə qoşması (Battalda).

Təkə: Erkək keçi, təkə.

Təkəltü: Yəhəraltı yastıq (Melioranskidə).

Təki: Dək, kimi, təki – qoşma.

Təkinçə: Bax: **Təgincə** (Battalda).

Təkirmək: Yetirmək, çatdırmaq.

Təkiştirmək: Dəyişdirmək.

Təkmək: Çatmaq, yetmək (adətən oğuzcalarda: **də-gmək**).

Təknə: Təhnə, test – xəmir yoğurmaq üçün.

Təkturmaq: Süküt etmək (Battalda).

Təməl (yun.): Təməl, bünövrə (Melioranskidə).

Təməl etmək: Tikmək, qurmaq, qaydaya salmaq (Melioranskidə).

Təmən: Yoğun iynə – cüvalduz.

Təmür: Dəmir.

Təmürçi: Dəmirçi.

Təmür qazuq: Qütb ulduzu.

Tən (f.) I: Bədən.

Tən (f.) II: İnsan boyu qədər (Battal belə verir, ancaq görünür, bu «bərabər» mə’nasındadır və bu da fars sözüdür).

Təñiz: Dəniz.

Tənnür: Təndir, soba (Melioranskidə. Battal bu mə’nalı sözü «tamdır» kimi verir).

Tənnür başı: Yenə Battal «tamdır başı» verir və qarşısında «təndirin örtüyü» verir. Melioranski isə «sobanın hansı hissəsininsə adı» deyə yazır və qeyd edir ki, «ola bilsin **baş** sözü **daş** olmalıdır. Şübhəsiz, Battalın versiyası ağlabatandır).

Tənri: Tanrı, Allah.

Təpə: Təpə, yüksəklik.

Təpmək: Yeri şumlamaq, yeri təpmək (Battalda).

Tər I: Tər – istidən bədəndə çıxan damcılar.

Tər II: Muzd, əmək haqqı (Battalda).

Tərci: Muzdur, muzdla işləyən, günəmuzd işçi (Battalda).

Tərə: Xama – südün üzü (Melioranskidə).

Tərəncək: Qadınların büründükleri çarşab (Battalda).

Tərə yağı: Xamadan hazırlanan yağ (Melioranskidə).

Tərəzi (f.) I: Tərəzi – mə'lum çəki vasitəsi (Melioranskidə).

Tərəzi (f.) II: Tərəzi bürcü (Melioranskidə).

Tərki: Yükü yəhərə bağlamaq üçün qayış (yəhərə bənd olunmuş olur. Melioranskidə).

Tərkləmək: Tez-tələsik etdirmək – fe’lin icbar növü (Battalda).

Tərklig: Tələsən.

Tətik: Zəki, tez qavrayan (Battalda).

Tətir: İyrənc, mənfur (Battalda).

Təvə: Dəvə (Melioranskidə).

Təvəçi: Dəvəçi – dəvəni sürən şəxs (Battalda).

Təvük: Filan, filankəs – söylənməsi istənilməyən və ya lazımlı bilinməyən şəxsin yerində işlənir (Battalda).

Tığraq: İgid, bahadır (Battalda).

Tığramaq: İgidlik göstərmək, cəsarət göstərmək (Battalda).

Tıqma: Tixac, qapaq (Battalda).

Tıqmaq: Tixmaq – ağzınan yiğmaq, doldurmaq (Melioranskidə).

Tın: Ruh, can (Battalda).

Tınlıq: Heyvan, canlı.

Tiymaq: Yasaq etmək, qadağan etmək.

Tigin: Hökmdar oğlu, bəy – xan – sultan oğlu, şahzadə (Battalda).

Tikə: Qüvvətli, güclü (Battalda).

Tikiz: «Yeddigər» deyilən ulduz toplusu (bu söz Battaldadır. Qeyd edir ki, həmin ulduz toplusunun bu adla verilməsinə heç bir mənbədə rast gəlməyib. Həqiqətən «tikiz» isminə M.Kaşgarlıının «Divan»ında, Hinduşah Naxçıvani-nin «Sihahül-Əcəm»ində və başqa lüğətlərdə, eləcə də hansısa tanınmış bir mətnə təsadüf olunmur).

Tikmə: Üç ağaçdan ibarət dayaq üzərində qurulmuş heykəl (Battalda).

Tikmək I: Tikmək – bina, hasar hörmək.

Tikmək II: Tikmək – dərzinin paltar hazırlaması.

Tikmək III: Cücmək, bitmək üçün torpağa sancılan qələmə (Battalda).

Tıl I: Dil – düşmən orodusundan mə'lumat üçün götürülmüş əsir (bu mə'na

Battaldadır. «Dil» sözünə həmin mə'nada Orxon kitabələrində də rast gəlirik).

Tıl II: Quş lələyinin ucu (bu mə'na Melioranskidədir. Mə'lumdur ki, başlangıcında yazı quş lələyi ilə yazılmışdır. Məsələn, ruscada bu gün də metal materialdan hazırlanıb yazı yazmaq üçün işlənən əşyanın adına «pero» deyirlər ki, bu söz rus dilində «quş lələyi» deməkdir – lələyin tarixən icra etdiyi işi sonralar həmin metal icra etdiyi üçün metaforik olaraq lələyin adı ona verilmişdir. Göründüyü kimi, türkcədə həmin işi görən lələk ucuna, yə'ni yazını bütün lələklə yox, məhz onun ucu ilə yazdıqları üçün, dil deyiblər. Maraqlı budur ki, deməli, o zaman türkdə «yazılı dil» anlayışı olub, «şifahi dil» və «yazı dili» qavrayışları olub. Və həmin «yazı dili»ni gercəkləşdirən vasitəyə – lələyin ucuna «dil» deyiblər).

Tıl III: Dil və söz – bu, dilin ən ənəvi ictimai məzmunudur.

Tılba: Dəli (Battalda).

Tildağ: Təqdim etmə, vermə (Battalda).

Tildam: Tərcüməçi, dilmac (Battalda).

Tılək: Dilək, istək, arzu.

Tıləmək: Diləmək, istəmək, arzulamaq.

Tilkü: Bax: **Tülkü** (Melioranskidə).

Tillig: Gözəl, bəlağətli, fəsahətli danışan natiq.

Tilmac: Dilmac, tərcüməçi (Battalda).

Tilsiz: Pəltək, bəlağətsiz danışan (Battalda).

Tiltübü: Dil dibi.

Tilucu: Dilin ucu.

Tıňlənmək: Dincəlmək, rahatlanmaq.

Tiri: Dəri, cild, örtük (Battalda).

Tirək: Dirək (Melioranskidə).

Tırık: Diri, canlı (Battalda).

Tırıkkılık: Dirilik, həyat (Battalda).

Tiritkən: Dirildən – Allahın adlarından.

Tırkı tabaq: Yemək süfrəsi (Battalda).

Tış: Diş.

Tishi: Dişi – erkəyin əksi (Battalda).

Titik: Bax: **Tətik**.

Titraq: Titrəmə, əsmə (Battalda).

Titrəmək: Titrəmək, əsmək.

Titrənmək: Bax: **Titrəmək**.

Titrətmək: Titrətmək, əsmək, uçunmaq.

Tivə: Bax: **Təvə**.

Tiyin: Sincab.

Tiz: Diz (Battalda).

Tizgin: Cilov, yüyən.

Tizik: Boyunbağı – sapa düzülmüş qiymətli daşlar (düzmək//dizmək fe'lindəndir).

Tizmək: Sapa düzmək.

Tobrak: Toz (Melioranskidə).

Toxlı: Bir illik qoyun balası (Battalda).

Toğ: Tox,aclığı olmayan (Melioranskidə).

Toğduq: Anabir qardaş (Battalda).

Toğmaq: Doğmaq – mətnə günəşin, ayın doğması nəzərdə tutulur.

Toğrul: Yırtıcı, etyeyən quşlardandır (Battalda).

Toqsan: Doxsan – doqquz dəfə on.

Toqumak: Toxumaq.

Toq: Bax: **Toğ**.

Toqmaq: Toxmaq.

Toquş: Müharibə, savaş («toqquşmaq» fe'lindəndir).

Toquşlaş: Döyüş yeri, vuruş meydanı (Battaldadır).

Toquz: Doqquz – səkkizdən sonra gələn say – 9.

Toldırmaq: Doldurmaq.

Tolquq: Tulum – qatıq çalxamaq üçün dəridən qab, dəridən nehrə.

Tolqunu: Tulumçu – tulum hazırlayan sənətkar.

Tolmaq: Dolmaq.

Ton: Don, geyim, paltar.

Tonan: Donlu, geyimli.

Tonbaşı: Başlıq – donun yuxarı tərəfi.

Tonçı: Parça toxuyan, culfa (Battalda).

Tondürmək: Geyimi çevirmək, paltarın tərs üzünü üstə çevirmək.

Tondikici: Dərzi.

Ton içi: Astar, donun, paltarın iç tərəfi.

Ton ini: Paltarın, donun eni.

Tonlığ: Donlu, əynində paltar olan adam.

Tonlıq: Bax: **Tonlığ**.

Tonlu: Bax: **Tonlığ** (Melioranskidə).

Toñmaq: Donmaq.

Tonmik: Bax: **Tonlığ** (Battalda).

Tontoxıcı: Bax: **Ton di-kici**.

Tontutaqı: Geyimin, paltarın kənarı.

Toñuz: Donuz.

Toñuz yılı: Donuz ili.

Top: Top, şar (Melioranskidə).

Topraq: Battal sözə bugün bildiyimiz mə'nada şərh verir: «Yer kürəsinin üzərini örtən sərt maddə», yə'ni bizim indi işlətdiyiniz **torpaq** sözü (Melioranskidəki «tobraq - toz» gözlənməzdır – ruscada «пыль»). Həm də nəzərə alan-da ki İbn Mühənnada ayrıca **toz** sözü də verilmişdir, Battalın şərhi daha münasib sayılmalıdır).

Topuğ: Diz qapağı (söz Battaldadır. Qarşılığı verəndən sonra Battal belə qeyd yazır: «bu, bildiyimiz **topuq** sözünün əski şəkli isə, əlbəttə, **diz qapağı** mə'nasında ola bilməz». Hə-qiqətən müasir mə'nada topuq ayağı qılçaya birləşdirən aşiq-lardır və görünür, İbn Mühənnna lüğətində yanlış getmişdir).

Torxa: İpəkdən – parça-dan paltar (bu söz Melioranskidədir. Hesab edirəm ki, Battaldakı **torqu** sözü ilə Melioranski nüsxəsindəki bu söz eyni olmalıdır).

Torqu: İpək (Battalda).

Torquçu: İpəkçi – yəqin ki, ipəksatan.

Toy: Yığıncaq (Battal bu-na qarşılıq olaraq **qalabalıq** sözünü verir).

Toyqırmaq: Doyurmaq (Battalda: Toyqırmaq).

Toymaq: Doymaq.

Toz: Toz – bu gün bildiyimiz mə'nada xırda torpaq də-nələri.

Tökmək: Dağıtmaq, tökmək.

Tölçək: Çox uşaq doğan qadın (sözün kökündə «döl» morfe-mi durur).

Töllüg: Nəsil və döl sahi-bi (Battalda).

Tönkə: Güclü, qüvvətli (Battalda).

Töpə: Təpə – başın ortası – yuxarısı.

Törətkən: Törədən, Yaradan – Allahın adlarından (Melioranskidə).

Törkan: Bax: **Turkan**.

Törpi: Mişar (Melioranskidə).

Tört: Dörd (Battalda).

Törtünc: Dördüncü («dördüncü»nün qısa forması).

Tört yuz: Dörd yüz.

Tös: Döş, köks.

Töşbağı: Köks bağlı, döş – yaxa bağlı.

Töşək: Döşək – alt yatacaq.

Töşəkçi: Döşəkçi – döşək düzəldən (indi də belədir ki, döşəyi hər qadın düzəldə, tıkə, sıriya bilmir – deməli, həmişə bunun ustası olub və deməli, döşəyin – yatacağın rəhatlığına, səliqəsinə fikir veriblər).

Töşəmək: Döşəmək, açmaq.

Töşəngü: Bu da döşəkdir,ancaq yatmaq üçün deyil, oturmaq, üstündə uzanıb dirsəklənmək üçün işlədir. Stulda oturmaq üçün alta qoyulan döşəkçə də, idmançıların üstündə güləşdikləri iri döşəklər də «töşəngü» sayılır (Battalda).

Tuç (f.): Tunc.

Tuççi (f. tr.): Misgər, tuncla işləyən.

Tudaq: Dodaq (Melioranskidə).

Tufarlığ: Mal-mülk sahibi olan (Melioranskidə).

Tufarsız: Mal-mülkü olmayan, kasib (Melioranskidə).

Tuğ: Bayraq (Melioranskidə).

Tuğay: Dayı, ananın qardaşı (Melioranskidə).

Tuğlı: Toğlu – illik heyvan, ən çox da qoyuna aiddir.

Tuğmaq: Bax: **Toğmaq**.

Tuğra: Hökmdarın tuğrası – möhürü

Tuğrağlı: Damğalanmış, damğa vurulmuş mal – heyvan

Tuxlı: İllik keçi (Melioranskidə).

Tuqlı: Bax: **Tuxlı** (Melioranskidə).

Tul: Dul –ancaq qadına aiddir (Battalda).

Tulğa: Dəbilqə, dəmir papaq (Melioranskidə).

Tulqa: Bax: **Tulğa** (bu da Melioranskidə).

Tulun: Göz, alın və yanaq sümüklərinin arasındaki çuxur (Battalda).

Tumağı: Tumov, zökəm, qrip.

Tumağlıq kün: Buludlu gün (Battalda).

Tumaq: Yarımboğaz çəkmə (Melioranskidə).

Tumquyun: Nilufər – adətən bulaq üstündə, su qırağında bitən enli yarpaqlı ağ çiçək (Battalda).

Tumluğ: Soyuq (Battalda).

Tumlutmaq: Soyutmaq (Battalda).

Tumşaq: Bax: **Tamşıq** (Melioranskidə).

Tumsuq: Bax: **Tumşaq** (Melioranskidə).

Tun: İlk uşaq (Battalda).

Tur: Bax: **Dur** (Melioranskidə).

Tura I: Qala (Battalda).

Tura II: Şəhər (Melioranskidə). Bunlar eyni söz olmalıdır – çətin ki, omonim olsunlar. Görünür, sonralar lügətin üzünü köçürənlər ərəbcə öz bölgələrinə uyğun qarşılıqlar yazıblar).

Turağ I: Duracaq, dayanacaq.

Turağ II: Yaşayış yeri, məskun məntəqə (Melioranskidə).

Turdurmaq: Ayağa qaldırmaq (Battalda).

Turğuzmaq: Bax: **Turdurmaq** (Battalda).

Turkan: Turkan – sultan, xaqan qadınları üçün ünvan (Melioranski bu sözün hökmədar qadınları üçün titul kimi ilk dəfə Səlcuqluların sarayında işləndiyini göstərir. Maraqlıdır ki, sözün mətnində şəklində yazılılığını söyləyir. Və mə'lumdur ki, əvvəlki dövrlərdə – Orxon kitabələrində, Kaşgaridə və başqa yerlərdə **tarkan** hökmədar ünvanıdır. Deməli, hök-

mdarın qadını **tarkan xatun** deməklə ayırmaq mümkündür. Daha bu ünvanın qadına yönəldikdə nə üçün **turkan//türkən** fonetikasına düşməsi aydınlaşdır. Bu oxunuşlarının qarşısında Melioranski özü də sual işarəsi qoyur. Həmin mə'nada sözü Battal **tərkən** və **törkan** variantları ilə verir).

Turluğ: Pərdə, örtük – köç arabasında (Melioranskidə).

Turluq: Bax: **Turluğ** (Melioranskidə).

Turmaq: Durmaq – durduğu yerdə qalmaq; hərəkətdən dayanmaq; ayağa qalxmaq.

Turna: Durna – isti ölkələrdə qışlayan tanıdığımız mə'lum quş.

Turum: Melioranskidə – 1) Geniş mə'nada «heyvan balası»; 2) Dar mə'nada «dəvə balası». Battal göstərir ki, mətnində bir yerdə «süddən təzəcə ayrılmış dəvə balası», başqa yerdə «dörd yaşına giren dəvə» kimi verilmişdir.

Turur: Bax: **Tur** (Battalda. Ədəbi dilimizin tarixində III şəxs xəbərlik əlaməti – durur/-dürü, -turur/-türür şəkillərində geniş işlənmişdir: Ol pərivəş kim məlahət mülkünün sultanıdır, Hökmənin hökmüdürür, fərmanının fərmanıdır. – Füzuli).

Tusu: Xeyir, fayda, mənfəət.

Tusulamaq: Faydalı olmaq.

Tutaq: Dodaq.

Tutaqlamaq: Bağlılıq, əlaqə göstərmək (Battalda).

Tutmaq: Tutmaq, bir şeyi əldə etmək.

Tutaşmaq: Bir-birinə qarşılıqlı bağlanmaq (Battal haqlı qeyd edir ki: «bir halda ki, **tutaqlamaq** bağlılıq bildirir, onda qarşılıqlı bağlanma **tutaqlaşmaq** olmalı idi»).

Tuturqan: Düyü, çəltik.

Tuturmaq: Sifariş etmək, tövsiyə etmək (Battalda).

Tuynaq: Atın dırnağı.

Tuz I: Duz – xörəyə dad verən bildiyimiz maddə.

Tuz II: Toz – xırda torpaq dənələri (Melioranskidə).

Tuzaq: İlgək; tələ, duzaq.

Tuzlıq: Duzlu.

Tuzlu: Bax: **Tuzlıq** (Melioranskidə).

Tuzluq: Duz qabı, nəməkdən.

Tügəmək: Yox olmaq, tükənmək (Melioranskidə).

Tügmə: Düymə.

Tükəmək: Bax: **Tügəmək** (Melioranskidə).

Tükənmək: Eynən tükəmək (Battalda).

Tüklüğ: Yunlu (Melioranskidə).

Tükmə: Bax: **Dügmə.**

Tükmək: Bax: **Təkmək** (Melioranskidə).

Tüknəmək: Yaraya qızmış dəmir basmaq (Battalda).

Tüksiz: Yunsuz (Melioranskidə).

Tükürmək: Tüpürmək.

Tülək: Sakitlik, barışılğıq.

Tülükü: Tülükü (Battalda).

Tüllük: Balalı, balası olan (sözün kökündə «döl» mə’nası durur. Melioranskidə).

Tülögəc: Bir yırtıcı quş adıdır (Battalda).

Tülük ərik: Tüklü ərik – görünür, şaftalı nəzərdə tutulur (Battalda).

Tümrü: Dəf – musiqi aləti (Battalda).

Tümrüçü: Dəf çalan (Battal göstərir ki, mətnində «davul çalan» getmişdir).

Tümruk: Bax: **Dümrük.**

Tümşük: Erkək məməsi (Battalda).

Tün: Bax: **Dün I** (Battalda).

Tün buçuğu: Gecə yarısı (Battalda).

Tünqaq: Gecə keşikçisi (Battalda).

Tünək: Həbsxana, zindan (Battalda).

Tünəkçi: Həbsxana bacıçası, məs’ulu (Battalda).

Tün sonu: Gecənin sonu, dan üzü, səhərin işaretisi yaranan zaman (Battalda).

Tüntünlə: Dünən gecə.

Tünlük: Evin divarındaki yarıq-dəlik – pəncərə.

Türkən: Bax: **Turkan** (Melioranskidə).

Türüm I: Bax: **Turum** (Melioranskidə).

Türüm II: Toxumaq üçün ip (Melioranskidə).

Türütkən: Bax: **Törət-kən** (Battalda).

Tüş: Bax: **Düş**.

Tüş yürgüçü: Yuxu yozan, yuxu yorucusu (Battalda).

Tütsük: Xoş ətirli nəsnə (Battalda).

Tütsükləmək: Həmin ətirli nəsnəni işlətmək, ondan istifadə etmək (Battalda).

Tütün: Tüstü (Battal qarşılıq kimi **duman** verir).

Tütünləmək: Tüstüləmək (Melioranskidə).

Tütüşü: Əttar, ətriyyat satan (Battalda).

Tüzmək: Düzmək – şeyləri bir-birinin ardınca qoymaq (Melioranskidə).

Tüzün: Sakit, mülayim, mehriban (Battalda).

-U-

Uc: Uc – bir şeyin başlanğıc və ya qurtaracaq tərəfi, «bu ucu» və ya «o biri ucu» deyirlər (Melioranskidə).

Ucar: Bazar yeri (Melioranskidə).

Ucz: Ucz, baha olmayan (Battalda: uçuz).

Uçqan: 1. Uçan – fe'li sıfət; 2. Qıvraq, çevik köpək.

Uçmaq I: Cənnət, behişt.

Uçmaq II: Uçmaq fe'li – quşun uçması.

Udumaq: Yatmaq, yuxuya getmək, uyumaq.

Udulamaq: Əlləmək, əllə yoxlamaq, basmaq (Melioranskidə).

Uğrı: Bax: **Oğrı**.

Uğruçı: Bax: **Oğrıçı**.

Uğrulamaq: Bax: **Oğru-lamaq** (Melioranskidə).

Uqmaq: Anlamaq, bilmək.

Uqturmaq: Anlatmaq, bildirmək.

Uquşluğ: Ağillı.

Ul: Bax: **Ög II**.

Ulağçı: Poçt, xəbər aparan (İki mə'na ilə bağlamaq olar: 1. Uzaq xəbərlər **ulaq** ilə – «minik»lə yetirilir; 2. Yetirmək, çatdırmaq mə'nasındaki «ulamaq», «ulaşmaq» sözü ilə əlaqələnər).

Ulamaq: Yetirmək, çatdırmaq.

Ulanmaq: Ulamaq, viyıl-damaq (külgək. Melioranskidə).

Ular: Kəklik (Battalda).

Ulma: Saksıdan hazırlanmış dar ağızlı lüləli və ya lüləsiz qab.

Ulmuş: Bax: **Olmuş** (Battalda).

Uluğ: Böyük – ağsaqqal, nəslin böyüyü və sadəcə böyük, məsələn, Melioranski **uluğ qarın** «böyük qarın» nümunəsini verir.

Uluğana: Nənə.

Uluğata: Baba, dədə.

Uluğaymaq: Böyümək, böyük olmaq.

Uluğkün: Qiyamət günü, məhşər günü.

Ulumaq: Bax: **Ulanmaq** (Battalda).

Ulusu: Çay, nəhr, axar su – bulağın, kəhrizin, arxın müqabilində ulu, böyük su.

Umducu: Tamahkar (Battalda).

Umdurmaq: «Ummaq» fe'linin tə'sirli və ya icbar növü.

Ummaq: Ummaq, ümid etmək, təmənnada olmaq.

Un: Un, üyündülmüş dən.

Unamaq: Razlaşmaq, nəyə görəsə hesablaşmaq (Melioranskidə).

Unçı: Əllaf, un satan (Battal belə şərh verir: taxıldan – arpa – buğdadən un hazırlayan).

Un iləgi: Ələk.

Unutırmaq: Huşuz olmaq (Melioranskidə).

Unutmaq: Unutmaq, xatirdən çıxarmaq.

Urğu I: Vurma.

Urğu II: Bayraq və bayraq ucu (Bu omonimlər Battaldadır. Hər ikisini bir yuvada

verir. Sözün omonimliyini nə-zərə alıb ayırdıq).

Urğun: Bax: **Uruğ II** (Battalda).

Ur qılışmaq: Vuruşmaq (Battalda).

Urlamaq: Bağıırmaq, uca-dan qışqırmaq.

Urmaq: Vurmaq.

Uru: Çığırma – bağırma (Battalda).

Uruğ I: Ailə, nəsil (Melioranskidə).

Uruğ II: Toxum (Battalda).

Urul: Zindan – üstündə dəmir və başqa bərk şeyləri döymək üçün əsas (Battalda).

Urulmaq: Vurulmaq.

Uruşmaq: Vuruşmaq.

Usanmaq I: Usanmaq, bezmək (Melioranski «darıx-maq» mə'nasını da əlavə edir).

Usanmaq II: Uzun olmaq, uzanmaq (Melioranskidə. Şüb-həsiz, bu söz hansı səbəbdən-sə, bəlkə də səhv olaraq belə yazılmış «uzanmaq» sözüdür).

Usayıq: Qafil, gözüqapalı (Battalda).

Usquq: Ayaqqabıçı bıçağı, ayaqqabı tikənin işlətdiyi kə-sici alətlər (Battalda).

Usmaq: Qəsd etmək (Battalda).

Usuğ: Düşüncə, zəka (Battalda).

Uşaq: Kiçik (Battal ancaq bu gün Azərbaycan türkcəsin-dəki **uşaq** «kiçik çocuq»

mə’nasında qəbul edir; Melioranski ümumiyyətlə **kiçik** mə’-nasında alır və **uşaq balıq** «мелкая рыба» misalını verir).

Uşaq balıq: Kiçik balıq (Battalda).

Uşaqçı: Bax: **Çaqqıcı** (Battalda).

Uşamaq: Kiçilmək (Melioranskidə).

Uşanmaq: Parcalanmaq, xırdalanmaq, kiçildilmək, ovulmaq.

Uşmaq: Bax: **Uçmaq** (Battalda).

Uştan: Şalvar, tuman (Melioranskidə).

Uştan bağı: Şalvar, tuman bağı – vaxtilə şalvar-tumanın başını büzüb yiğir, indiki toqqanı əvəz edən bağ keçirədlər (Melioranskidə).

Utanmaq: Utanmaq.

Utqaq: Yekəqarın, gombul adam (Battalda).

Utmaq: Udmaq – oyunda, mərcdə.

Uvutanmaq: Utanmaq (Battalda).

Uvutsuz: Utanmaz, qatı üzlü (Battalda).

Uya: Yuva.

Uyanqırmaq: Oyandırmaq (Battalda).

Uyanmaq: Oyanmaq, yuxudan ayılmaq (Battalda).

Uymaq: Uyğunlaşmaq (Battalda).

Uyumaq I: Yatmaq, yuxulamaq, uyumaq.

Uyumaq II: Yoğurmaq, xəmirin gəlməsi.

Uyutmaq: Yatırmaq, yuxuya vermək.

Uz: Usta, mahir, işin bilən.

Uzaq atmaq: Uzağa atmaq.

Uzanmaq: Uzanmaq, uzun olmaq.

Uzatmaq: Uzatmaq, uzun etmək.

Uzun: Uzun – qışanın əksi.

-Ü-

Üç: Üç – məlum say – 3

Üç min: Üç min – 3000

Üçüncü: Üçüncü

Üç yuz: Üç yuz – 300

Ükək: Bürc

Ükü: Bayquş, pis ruh (Battalda).

Üləşləmək: Bax: **Ölsülmək** (Melioranskidə).

Ülgər: Pleyadalar (astron.) – Yeddiqardaş, Ülkər (Melioranskidə).

Ülgülüg: Dartılmış, tarım çəkilmiş nəsnə (Battalda).

Ülgüləmək: Dartmaq, tarım çəkmək.

Ülitmək: İslatmaq, yaş etmək

Ülüş: Pay, hissə

Ün: Səs.

Ündəmək: Çağırmaq, səsləmək (yəqin ki, **ünləmək**

felinin assimilyativ fonetik təzahüründür – assimilyasiyanın ədəbi-lügət faktı kimi verilməsi nadir hadisədir).

Ünmək: İnad etmək, israr etmək.

Ürdək: Bax: **Ördək** (Melioranskidə).

Ürkmək: Hürkmək, qorxub çəkilmək.

Ürmək: Hürmək – itin çıxardığı səs.

Üstənmək: Yuxarı qalxmaq (Melioranskidə).

Üstün: Üst qat, üst tərəf.

Üşək: «Vaşaq» deyilən heyvan (Battalda).

Üt: Xırda deşik, iynənin gözü (Melioranskidə).

Ütmək: Ütmək – yunu yandırmaq.

Ütürgü: İskənə, yonma kərkisi.

Üyəz: Xırda ağcaqanad – miğmiği, hünü.

Üygən: Yüyən – atın başına keçirilən qayış başlıq (Battalda).

Üygənləmək: Yüyənləmək – atın başına yüyən keçirmək (Battalda).

Üyüğ: Eşq acısı, möhnəti.

Üyüglüğ: Aşıq, sevgili.

Üzəngü: Üzəngi – ayaq qoyub ata minmək üçün yəhərdən qayışla sallanan dəmir.

Üzənqi qayışı: Üzənginin asıldığı qayış.

Üzüm: Üzüm – bildiyimiz mə'lum meynə.

Üzüm ağacı: Tənək, meynə.

-V-

Varmaq: Getmək (indi «varıb getmək», «əli var gəlməmək» kimi tərkiblərdə işlənir. qərb qrupu şivələrimizdə tam işləkdir).

Vermək: Vermək.

Volmaq: Olmaq (Melioranski qeyd edir ki, «bolmaq» fe'l Müəyyən birləşmələrdə bu formaya düşür).

Vurılmaq: Vurulmaq – «vurmaq» fe'linin məchul növü.

Vurmaq: Vurmaq.

Vuruş: Vuruş – mə'lum isim, «vurmaq» fe'lindən.

Vuruşmaq: Vuruşmaq.

V ilə olan sözlərin hamısı Melioranskidədir.

-Y-

Ya: Yay - kaman (silah).

Yaban: Cöl, səhra, biyaban.

Yabğı: Çul.

Yaçı: Yayçı, yay düzəldən.

Yadağ: Piyada (Melioranskidə: yayağ).

Yadamaq: Aciz olmaq (Battalda).

Yağ: Yağ – bildiyimiz ərzəq məhsulu, piy.

Yağan: Fil.

Yağçı: Bu sözə Battal qarşılıq kimi **əttar** sözünü verir, Melioranski **sixıcı** (выжимальщик) sözünü yazır və mö'tərizədə **yağ** (масло) kəlməsini əlavə edir. Əlbəttə, «yağ sixmaq» yeyilən yağ məhsulu ilə bağlı ola bilməz – bunun üçün **çalxamaq**, **əritmək**, **yemək** və s. fe'llər işlənərdi. Sıxılmaq yolu ilə hasil olan məhz «ətir yağı»dır. «Əttar» isə ətir, ətriyyat şeyləri, hətta dava-dərman satandır, bu sözdə indiki anlayışla parfümeri malları satıcısı və aptekçi anlayışları birləşir. Yə'ni «əttar» həmin şeyləri istehsal edən yox, satan şəxsdir. Bu mə'nada Melioranskinin verdiyi qarşılıq daha dəqiqdır. Battal «t» hərfində əttar mə'nasında **tütüşçü** sözü də vermişdir – bax: **Tütüşçü**).

Yağı: Düşmən.

Yağıçı: Döyüşçü, igid, yağıya qarşı müqabil.

Yağlılamaq: Düşmənlik etmək.

Yağırt: Qatıq (Battalda. Melioranskidə: **Yoğurd**).

Yağırlıq: Atın boynunun üst tərəfi - yalı çıxan sıvri yer (Melioranskidə).

Yağız: Bənövşə rəngi (Battalda. Orxon kitabələrində «yağız» torpaq rəngi, boz rəng kimi verilir).

Yağlaçı: Ağlayan (Melioranskidə. Sonra əlavə edir: «yağlayıcı daha düzgündür»).

Yağlağu: Mis qab (Melioranski mə'nanı belə ifadə edir. Battal «yağlama alətidirmi?» deyə konkret qarşılıq vermir).

Yağlamaq: Yağlamaq, yağ vurmaq, sürtmək.

Yağmaq: Yağmaq – yağışın yağması (Battal qarşılıq olaraq **axmaq** – suyun, mayenin axması – sözünü verir və əlavə edir ki, «doğru mə'nası yağış, qar, dolu kimi şeylərin göydən enməsi - düşməsi-dir»).

Yağmur: Yağış.

Yağrıñ: Kürək, bel – bədənin arxa hissəsi.

Yağuq: Yaxın, yaxınlıq (Melioranskidə: **Yaxın** və **Yavuq**).

Yaxın: Yaxın.

Yaxşı: Yaxşı (Türkiyə türkçəsində x olmadığına görə Battal **yahşı** şəklində verir).

Yaxşı bulmaq: Yaxşı olmaq (Battalda).

Yaxsılamaq: Yaxşı olmaq (Melioranskidə).

Yaxşı işləmək: Düzəltmək (Battalda).

Yaxşılıq: Yaxşılıq (Melioranskidə).

Yaqa: Yaxa (Battalda).

Yaqmaq: Yandırmaq, oda yaxmaq (Battalda).

Yaqsun: Arpa şirəsi (görünür, «pivə». Battalda).

Yaqtılıq: Aydınlıq, aydın, parlaqlıq (Battalda).

Yaqu: Çevrilmiş kürk.

Yaqurmaq: Yaxınlaşdırmaq (Battalda belədir. Melioranskidə: **Yavuqlamaq**).

Yaqurmaq: Yay qurmaq.

Yal: Ön ayağı ağ olan at (söz Battaldadır və şərhi belə verir. Ancaq mə'lumdur ki, «atın yalı» nədir (atın saç) və mə'lumdur ki, ayağı ağ olan ata «səkil» deyərlər).

Yalamaq: Yalamaq.

Yalan: Yalan (Melioranskidə).

Yalanmaq: Yaltaqlanmaq (Melioranskidə. Battal «yalanmaq» Sözünün qarşısında «odatəş alovlanmaq» yazır. Bu, yanlış olmalıdır).

Yalatmaq: Yalatmaq – «yalamaq» fe'linin icbar növü.

Yalavac: Peyğəmbər (Melioranskidə).

Yalbarmaq: Yalvarmaq, istəmək.

Yalğan: Yalan.

Yalğan söyləmək: Yalan danışmaq (Battalda).

Yalğançı: Yalancı.

Yalıq: Şərab tulumu (Battalda).

Yalınmaq: Yalvarmaq, tə'kidlə istəmək (Battalda).

Yalmaq I: Yalamaq; gəmirmək (Melioranskidə).

Yalmaq II: Kərtənkələ (Battalda. Görünür, bu söz «yalamaq» fe'linin içindəki yaltaqlıq məzmunu ilə bağlıdır – mühitə görə rəngini dəyişən, cilddən cildə düşən – bu, yaltaqlanmağın obrazıdır – buqələmun kərtənkələnin bir növüdür).

Yalman: Cöl siçanı (Battalda).

Yalnız: Tək, yalnız.

Yam: Gözə düşən çöp (Battalda).

Yamağ: Yamaq, pinə.

Yamaq: Bax: **Yamağ** (Melioranskidə).

Yamamaq: Yamamaq, yamaq qoymaq.

Yaman: Yaman, pis.

Yaman bulmaq: Pis olmaq, fəna olmaq (Battalda).

Yaman işləmək: Yamanlıq etmək, pislik etmək.

Yamatmaq: Yamatmaq – «yamamaq» fe'linin icbarı (Battalda).

Yamdu: Qasıq tüketü, qarının alt hissəsində bitən tük.

Yamyaşıl: Yamyaşıl, tünd yaşıł (Melioranskidə).

Yaşa: Yan, ətraf, həndəvər (Battalda).

Yaşaq: Yanaq, sifət.

Yaşalamaq: Yeniləşdirmək (Battalda).

Yanbaşı: Yanında (Battalda).

Yandırmaq: Yandırmaq (Melioranskidə. Battal bu sözü

çırağ yandırmaq birləşmə-sində verir).

Yañğılmaq: Yanılmaq, xəta etmək, günaha batmaq.

Yañılamaq: Təzələmək, yeniləmək (Battal «yanala-maq» yazır).

Yanqulamaq: Əks-səda vermək (Battalda).

Yanlu: Qılıqlı, xoş rəftar (Melioranskidə).

Yanmaq I: Yanmaq (Me-lioranski bu sözə qarşılıq kimi «yandırmaq» sözünü yazır və əlavə edir ki, «bu, tam dəqiq deyil». Battal da «atəşə tutuş-turmaq» olduğunu deyir ki, bu da Melioranskinin mə'nasını təsdiqləməkdir. Ancaq sonra Battal «bu atəşin tutuşması olmalıdır» deyir – bu, **yanmaq** deməkdir).

Yanmaq II: Dönmək (Battalda).

Yanutlamaq: Cavab ver-mək (Battalda).

Yapğı: Yəhəraltı, çul (Melioranskidə).

Yapı: Bina, tikili (Melio-ranskidə).

Yapığ: Bina (Battalda).

Yapığçı: Me'mar, arxitek-tor (Battalda).

Yapmaq: Örtmək (Battal-da).

Yapraq: Yarpaq (Melioran-skidə).

Yapu: Bax: **Yapı** (Bu da Melioranskidədir).

Yapuğ: Həmin mə'na (Battalda: **Yapığ**).

Yapurğaq: Yarpaq – ağacda.

Yarağ: Silah (Melioran-skidə).

Yarağçı: Zireh düzəldən, dəmir geyim hazırlayan (Me-lioranskidə).

Yaraqan: Yaradan – Alla-hın adlarından (Melioranskidə).

Yaramaq: Yaramaq, əlve-rişli olmaq.

Yaramıq: Bir işə yaran-maq istəyən, xeyirxah.

Yaraşlıq: Yaraşlıqlı (Battalda).

Yaraşmaq I: Barışmaq (Melioranskidə).

Yaraşmaq II: Münasib olmaq, uyuşmaq – yaraşmaq (Battalda. Bu mə'na onun «ya-raşlıq» sözünün mə'nasına uyğun gəldiyi üçün müstəqil yuva kimi verdim).

Yaraşmaq III: Razılaş-maq (Melioranskidə. Bu mə'-na Melioranskinin «barışmaq» mə'nasına uyğundur. Ancaq özü bu sözləri müstəqil yuvalar kimi verdiyi üçün və sözlərdə müstəqil omonimlik gö-ründüyündən mən də bunları müstəqil lüğət vahidləri kimi yazdım).

Yaratqan: Yaradan – Al-la-hın adlarından.

Yaratdan: Bax: **Yaratğan** (Melioranskidə).

Yaratmaq: Yaratmaq (Allahın yaratdığı: **xəlq etmək**).

Yaratmış: Yaradılmış, yə'ni məxluq – Allah tərəfin-dən yaradılmışlar nəzərdə tutulur.

Yarıq: Zireh, dəmir geyim.

Yarıqmaq: Bax: **Yaruğmaq** (Melioranskidə).

Yarılmaq: Yarılmaq, çatlamaq, catlaq-catlaq olmaq.

Yarımış: Bax: Yaratmış (Melioranskidə).

Yarın: Sabah, səhərisi gün (Battalda).

Yarın tünlə: Sabah gecə ikən (Battalda).

Yarlaşmaq: Bu söz Melioranskidədir. Sözün qarşısında yazır: Bax: **Yaraşmaq**. Onun müstəqil yuvalar kimi verdiyi «yaraşmaq» sözlərinin ikisi də əvvəldədir, hansı nəzərdə tutulduğu bilinmir. Görünür, dediyim kimi, həmin sözlərin çoxmə'nalılıq məxrəçində yaranmış omonimlər olmasına görə və aralarında nisbi etimoloji yaxınlıq saxlandığından konkret şəkildə göstərməmişdir).

Yarlıq I: Fərman, buyruq (Battalda).

Yarlıq II: Yoxsul, kasib (Battalda).

Yarlığamaq: Rəhmlı olmaq, mərhəmət göstərmək.

Yarluğ: Bədbəxt, talesiz (Melioranskidə. Bu, Battalda

«yarlıq»ın ikinci mə'nasına uyğun gəlir).

Yarmaq I: Yarmaq, bölmək, ortadan kəsmək.

Yarmaq II: Önə keçmək (Battalda).

Yarmaqçı: Pul kəsən (Melioranskidə yoxdur. Battal M.Kaşgarlıya istinadən «yarmaq» sözünün pul mə'nasında işlənmiş olduğunu nəzərə alaraq bu mə'nanı verir).

Yarsımaq: İyrənmək, diksinmək (Battalda).

Yarşamaq: Yarışmaq (Battalda).

Yaruğmaq: İşıqlandırmaq (Melioranskidə. Battalda: **Yarutmaq**).

Yaruq: Aydın, işıq (Melioranskidə).

Yaruq kün: Açıq, buludsuz gün (Battalda).

Yarumaq: İşıqlanmaq (Battalda).

Yarutmaq: İşıqlandırmaq.

Yası: Geniş (Melioranskidə).

Yasılaklığ: Geniş alındı.

Yaslamaq: Yas tutmaq, yas saxlamaq (Battalda).

Yastıq: Yastıq, başaltı.

Yastıqlamaq: Yastıq düzəltmək (Melioranskidə).

Yaş I: Göz yaşı.

Yaş II: Təzə, yaşıl, zərif.

Yaşığ: Busquya yatan, busquya duran, busan adam (Battalda).

Yaşıq: Dəbilqə, dəmir papaq (Battalda).

Yaşıl: 1. Yaşıl; 2. Açıq yaşıl (Melioranskidə. Maraqlıdır ki, heç bir morfoloji əlamətin köməyi olmadan sıfətin adı və azaltma dərəcələrinin mə'naları ifadə olunmuşdur. Ola bilər ki: 1. Saitin uzanmasından istifadə edilibmiş; 2. ş samiti qoşalaşmış. Geminatın – qoşa samitin çoxaltma mə'nası bildirməsi tarixən türk dilində özünü göstərmişdir: **arruğ** – daha təmiz, **qoççağ** - daha qoçaq. Və bu halda burada rəngin açıqlığı parlaqlıq, işıqlılıq faktı kimi nəzərdə tutula bilər, parlaqlığın, işıqlılığın artıqlığını bildirmək üçün samit qoşalaşdırıldırı).

Yaşımaq: İşıqlanmaq, aydınlanması (Battalda).

Yaşınmaq: Yaşınmaq, örtünmək, gizlənmək (Battalda).

Yaşırmaq: Gizləmək (Melioranskidə: **Yaşurmaq**).

Yaşlağ: Busqu, busquya durma (Battalda).

Yaş oğlan: Kiçik uşaq (Battalda. Azərbaycan türkcəsinin tarixində eyni mə'nada işlənib: Dəmbədən gər düşsə gözdən dürri-əşkim, vəchi var, **Yaş** uşaqlardır yetim, onlarda yox rəsmi-ədəb - **Füzuli**).

Yaşurmaq: Bax: **Yaşırmaq.**

Yatamaq: Aciz olmaq (Battalda).

Yatğurmaq: Yatırmaq, yuxulatmaq, yuxuya vermək (Bundan əlavə Melioranski **bihuş etmək** mə'nasını da verir).

Yatmaq: Yatmaq, yuxulamaq.

Yatsığ: Yatsı vaxtı – gecə namazından sonrakı vaxt (Battalda).

Yava: Qarışiq, nizamsız (Battalda).

Yavaş: Sakit, təbiətcə xoş tə'sir edən insan.

Yavrı: Bax: **Yavru** (Melioranskidə).

Yavrımaq: Zəif düşmək (Battalda).

Yavru: Bala, törəmə (mətnidə quş balası nəzərdə tutulur).

Yavuq: Bax: **Yaxın** (şivələrimizdə bu söz həmin mə'nada geniş şəkildə işlənir. Melioranskidə).

Yavuqlamaq: Yaxınlaşmaq, yavuqlaşmaq (Melioranskidə).

Yavuz: Ədalətsiz, yaramaz, pis, fəna.

Yay I: Yay fəсли.

Yay II: Yay – silah.

Yayağ: Piyada (Bax: **Yadag**).

Yayçı: Bax: **Yaçı** (Melioranskidə).

Yayımaq: Yaymaq, dağıtmaq, sərmək, döşəmək (Melioranskidə).

Yaylağ: Yaylaq, yayın keçirildiyi yer.

Yaylamaq: Yay fəslini keçirmək.

Yaymaq: Bax: **Yayımaq**.

Yaynaq: Baytar bıçağı (Battalda).

Yaz: Yaz, ilk bahar.

Yazı: Çöl, düz.

Yaziq bağışlamaq: Qusuру bağışlamaq, əfv etmək (Battalda).

Yaziqlıq: Bax: **Yazuqluğ** (Battalda).

Yazılmış: Alın yazısı, qabaqcadan talenin yazdığı ömür (Melioranskidə).

Yazılmaq: Yazılmaq – «yazmaq» fe'linin məchul növü.

Yazlamaq: Yazı keçirmək, yazlamaq (**yazlamaq-qışlamaq** ifadəsi məişətimizdə məcazi olaraq «yaşamaq» mə'nasında çox işlənir).

Yazuqluğ: Qüsurlu, qüsür, əskik, əskiklik (Battalda: **Yaziqlıq**).

Yazılmaq: Yayılmaq, açılmaq, sərilmək (Battalda).

Yazmaq I: Səhv etmək, xəta etmək (Battalda).

Yazmaq II: Yazı yazmaq.

Yedi: Yeddi – 7 (Melioranskidə).

Yedürmək: Yedirmək, yemək yeməsini tə'min etmək (Melioranskidə).

Yegələmək: Yiyələmək, bülövə çəkmək, itiləmək (Battalda).

Yek I: Şeytan.

Yek II: Tikiş yeri, paltar tikişi zamanı ucların birləşdiyi yer (Melioranskidə).

Yel: Külək (Melioranskidə).

Yelim: Yapışqan, kley (Melioranskidə).

Yelpəzə: Yelpazə (Melioranskidə).

Yelpic: Yelpik (Melioranskidə).

Yeltəcuq: Bax: **Baltacuq** (Melioranskidə).

Yemək: Yemək (Melioranskidə. Battalda: **Yimək**).

Yemyeşil: Bax: **Yamyaşıl** (Battalda)

Yen: Paltarın qolu.

Yengə: Qardaşın arvadı – Melioranskidə; böyük qardaşın arvadı – Battalda.

Yengəc: Xərçənq (Melioranskidə).

Yengi: Yeni, təzə (Battalda: **yeñi**).

Yengi kün: Yeni il, Novruz bayramı günü (Battalda: **yeñi kün**).

Yeñiləmək: Təzələmək, yeniləşdirmək (sözü Melioranski **Yanılamaq**, Battal isə **Yanalamaq** şəkillərində də veriblər – Bax: **Yanılamaq**).

Yenjilmək: Zəif olmaq, asan aradan götürülmək (Melioranskidə).

Yer: Yer, planetimizin torpaq örtüyü (Melioranskidə).

Yer qurdı: Torpağın içində yaşayan xırda qurdalar, böcək (Melioranskidə).

Yermək: Yetmək, çatmaq (Battalda).

Yer yağı: Neft (Melioranskidə. Battalda: **Yir yağı**).

Yeşil: Yaşıl rəng (Battalda).

Yeşim: Qadın alt paltarı, darbalaq (Melioranskidə).

Yetişmək: Çatmaq, yetişmək, haqlamaq (Melioranskidə).

Yetmiş: Yetmiş – 70 (Melioranskidə).

Yetmək: Çatmaq, yetişmək; əldə etmək, nail olmaq (Melioranskidə).

Yeyəsi: Yeməli şey (Melioranskidə).

Yeynimək: Zəifləmək, xəfifləşmək (Battalda).

Yixılmaq: Yixılmaq, uçmaq, dağılmaq (Melioranskidə).

Yixlığ: Simli musiqi aləti (Melioranskidə).

Yıqılmaq: Bax: **Yıxılmaq** (Battalda).

Yıqış: İmdad, kömək (Battal).

Yıquq: Yıxıq, dağılmış, uçmuş, xarab.

Yıl: İl.

Yilan: İlan.

Yılan yılı: İlan ili (türkçə il adlarından altıncısıdır).

Yılıxıcı: At otaran, ilxiçi.

Yılık su: İliq, isti su.

Yılımaq: İliqlənmaq, istilənmək, isti olmaq.

Yılıtmək: İlitmək, iliq etmək.

Yıpar: Mişk, ətirli maddə.

Yıparçı: Mişk hazırlayan.

Yıparlamaq: Mişk səpmək, ətirləmək.

Yıpranmaq: Zəifləmək, zədələnmək, yıpranmaq, xarab olmaq.

Yır: Nəğmə, mahnı (Melioranskidə).

Yıraqlamaq: Uzaqlaşmaq, iraq olmaq (Melioranskidə).

Yırlacı: Oxuyan, müğənni, xanəndə (Melioranskidə).

Yırlamaq: Oxumaq – musiqi ilə (Melioranskidə).

Yırlayıçı: Bax: **Yırlacı** (Battalda).

Yırtmaq: Cırmaq, deşmək, yırtmaq.

Yısırmaq: Dişləmək (Battalda).

Yışıq: Dəmir papaq, dəbilqə, kaska (Melioranskidə).

Yif: İp, iplik (Battalda. Göstərir ki, bunun doğrusu «yip» olmalıdır).

Yig: İy – cəhrənin iyi, ip əyirmək üçün iy (Melioranskidə).

Yigdə: İydə – ağacı və meyvəsi.

Yigirmi: İyirmi – 20 (Melioranskidə).

Yigirmi bir: İyirmi bir – 21 (Melioranskidə).

Yigirmi eksi: İyirmi iki – 22 (Melioranskidə).

Yigit: İgid, cavan (Melioranskidə. Battalda: **Yikit**).

Yig kərpiç: Bişirilmiş kərpic (Battalda).

Yiglik: İy qabı, iy saxlanan qutu (Melioranskidə).

Yignə: İynə.

Yignəçi: İynə düzəldən, iynəçi.

Yignəlüğ: İynə qabı, iynə saxlanan qab.

Yigrənmək: İyrənmək (Battalda).

Yigü: Yemək, yeyiləcək nəsnə (Battalda. Melioranskidə bax: **Yeyəsi**).

Yikit: Bax: **Yigit** (Battalda).

Yilik: İliq, isti (Melioranskidə. Battalda bax: **Yılıq su**).

Yimək I: Yemək (Battalda. Melioranskidə bax: Yemək).

Yimək II: İylənmək, pis qoxusu gəlmək (Melioranskidə).

Yilm: Bax: **Yelim** (Battalda).

Yincik: Qılçın diz qapğından topuğa qədər hissəsi – baldır; baldırın zərif sümüyü (Battalda).

Yincü: İnci – qiymətli daş-daş (Battalda).

Yiniçkə I: İncə, zərif (Battalda).

Yiniçkə II: Sufi, mö'min (Battalda).

Yiñ: Burundan gələn su, firtıq (Battalda).

Yipəkçi: İpəkçi, ipək istehsal edən (Battalda).

Yipçi: Yundan ip hazırlayan usta (Battalda).

Yir I: Bax: **Yer** (Battalda).

Yir II: İyli, pis qoxulu (Melioranskidə).

Yir kurdu: Bax: **Yer qurdu** (Battalda).

Yirmək: Qınamaq, tənbeh etmək, qüsurlarını üzünə demək (Battalda).

Yışım: Qılça – bud və baldır hissələri (Battalda).

Yiti I: İti, yaxşı kəsən.

Yiti II: Bax: **Yedi** (Battalda).

Yitik: Bax: **Yiti I** (Battalda).

Yititmək: İtiləmək, bülövləmək (Battalda).

Yitmək: Bax: **Yetmək** (Battalda).

Yitmiş: Bax: **Yetmiş** (Battalda).

Yiy: İy, qoxu.

Yiyig: Bax: **Yir II** (Battalda).

Yiyimək: Bax: **Yimək II** (Battalda).

Yoğ: Yox – «var»ın qarşılığı (Melioranskidə).

Yoğamaq: Gizlənmək (Melioranskidə).

Yoğ aşı: Yas mərasimində verilən yemək, ölü üçün ehsan (Battalda).

Yoğ etmək: Məhv etmək, tələf etmək, aradan qaldırmaq (Melioranskidə).

Yoğsız: Kasıb, yoxsul (Melioranskidə).

Yoğulmaq: İtirmək, qeyb etmək (Melioranskidə).

Yoğun: Yoğun, qalın.

Yoğurd: Qatıq (Melioranskidə).

Yoğurmaq: Yoğurmaq, xəmiri hazırlamaq (Battalda).

Yoğurmuş un: Xəmir.

Yoğurtluğ aş: Südlü yemək (Battaldadır və sözün qarşılığını məhz belə verir. İbn Mühənnada **yoğurd** «qatıq» mə’nasında, **süd** isə «süd» kimi verilir. Hesab etmək olar ki, **yoğurtluğ aş** «qatıqlı yemək»dir. Südlü yemək «südlü aş» getməli idi. Bu gün də bizdə və başqa türklərdə qatıqlı və ayranlı yeməklər daha çəşidlidir. İndi hətta məxsusi «südlü aş» (süddəş) adlı yemək var – süddə bışırılmış düyü).

Yoqaru: Yuxarı (Melioranskidə).

Yoq: Bax: **Yoğ**.

Yoq itmək: Bax: **Yoğ etmək** (Battalda).

Yoq qılmaq: Bax: **Yoq itmək** (Battalda).

Yol: Yol.

Yoldaş: Yoldaş.

Yolğuç: Maqqac – tük yolma aləti (Battalda).

Yolıcı: Hami, himayə edən, qoruyucu (Battalda).

Yollamaq: Yola salmaq, bir işə göndərmək, yollamaq (Battalda).

Yolmaq: Yolmaq (Battalda).

Yolmuş: Yolunmuş (Battalda).

Yol saqlaçı: Yol gözətçisi, qaravulçusu (Melioranskidə).

Yoluğ: İnsanı, ya bir obyekti xilas etmək üçün verilən əvəz, qarşılıq, fidə (Battalda).

Yoncğa: Yonca otu (Battalda).

Yonğac: Rəndə (Melioranskidə).

Yonğuc: Bax: **Yonğac** (Battalda).

Yorğa: Yorğa gedən at – yeriməyin sür’ətlisi.

Yorğan: Yorğan – yataqda üst ortüyü.

Yorğın: Zəiflik, yorğunluq (Melioranskidə).

Yorqa: Bax: **Yorğa** (Battalda)

Yosal: Ortaböylü adam (Battalda).

Yögütmək: Üyütmək, əzib un etmək.

Yöküş: Cox, çoxlu (Melioranskidə).

Yuca: Uca, yüksək (Melioranskidə).

Yucçı: Bax: **Tucçı** (Melioranskidə).

Yuğarı: Bax: **Yoqaru** (Battalda).

Yuğun: Bax: **Yoğun** (Melioranskidə).

Yuğurmaq: Bax: **Yoğurmaq** (Melioranskidə).

Yuğurmuş: Yoğrulmuş – yoğurmaq fe'linin məchul növü.

Yulaq: Su mənbəyinin ətrafi, bulaq başı (Battalda).

Yular: Bax: **Noqta** (Battalda).

Yulduz: Ulduz.

Yulduzçu: Münəccim.

Yulğuc: Pinset, maqqac – tük yolmaq, tikən çıxarmaq üçün alət (Melioranskidə).

Yulğun: Yulğun ağaçısı (Melioranskidə).

Yulinmaq: Yolmaq – «yolmaq» fe'linin məchul növü (Melioranskidə).

Yulmaq I: Bax: **Yolmaq** (Melioranskidə).

Yulmaq II: Pul verib azad etdirmək (Melioranskidə).

Yuluğ: Bax: **Yoluğ** (Melioranskidə).

Yumaq I: Yumaq – su ilə təmizləmək.

Yumaq II: Yumaq – ip yumağlı, yumrusu (Melioranskidə).

Yumruqlamaq: Yumruqla vurmaq, yumruqlamaq (Melioranskidə).

Yumşağılamaq: Yumşaq olmaq, yumşalmaq (Melioranskidə).

Yumşaq: Yumşaq – bərkin əksi (Melioranskidə).

Yumşatmaq: Yumşaq etmək, yumşaltmaq (Melioranskidə).

Yumurta: Yumurta.

Yumuşaq: Bax: **Yumşaq** (Battalda).

Yumuşaq olmaq: Bax: **Yumşağılamaq** (Battalda).

Yumuşatmaq: Bax: **Yumşatmaq** (Battalda).

Yuna: Yükaltı yəhər, navar, alıq (Melioranskidə).

Yumcuğara: Zəif, pis (Battalda).

Yunmaq: Yuyunmaq (Melioranskidə).

Yurtanmaq: Dəlib deşmək, sancmaq (Melioranskidə). Hesab edir ki, «yırtmaq» fe'linin qayıdış növüdür).

Yuşaq kişi: Mütərəddid, qətiyyətsiz adam (Battalda).

Yutmaq: Udmaq (Battalda).

Yuvunmaq: Bax: **Yunmaq** (Battalda).

Yuzağ: Qıfil, kilid (Melioranskidə).

Yuzaq: Bax: **Yuzağ** (Battalda).

Yücə: Uca, yüksək (Melioranskidə: **Yuca**).

Yügən: Yüyən, cilov (Melioranskidə).

Yügənləmək: Cilovlamaq, yüyənləmək (Melioranskidə).

Yügləmək: Yükləmək (Melioranskidə).

Yügrüg: Qaçağan, çapağan, yüyrək at (Melioranskidə).

Yügrük: Bax: **Yugrügen** (Battalda).

Yügürmək: Yüyürmək, qaçmaq (Melioranskidə).

Yük I: Yük – atın, dəvənin, ulağın üstünə yüklənən şey (Battalın sözə yazdığı «Ağırlıq» qarşılığı da «yük» deməkdir).

Yük II: Aliq – yükün altından atın, ulağın belinə qoyulan çul (Melioranskidə. Bax: **Yuna**).

Yükləmək: Bax: **Yügləmək** (Battalda).

Yüksək: Yüksək, uca (Battalda).

Yükürmək: Bax: **Yügürmək** (Battalda).

Yün: Yun; quş tükü, lələk.

Yünçü: Yun döyən, keçə hazırlayan.

Yünələmək: Qalxmaq, ayağa durmaq (Melioranskidə).

Yünül: Yüngül, xəfif (Battalda).

Yürəg: Öd kisəsi (Melioranskidə).

Yürək: Ürək, qəlb (Battalda).

Yürəksiz: Qorxaq (Battalda).

Yürimək: Getmək (Melioranskidə).

Yürümək: Bax: **Yürimək** (Battalda).

Yüvüşəmək: Islanmaq.

Yüz I: Yüz – 100.

Yüz II: Üz, sifət.

Yüz bağlı: Niqab, üz örtüyü.

Yüzici: Üzgüçü (Melioranskidə).

Yüzləmək: İkiüzlülük etmək (Battalda).

Yüzmək: Üzmək.

Yüzük: Üzük.

Yüzük qaşı: Üzük qaşı (Battalda).

Yüzüm: Üzüm (Melioranskidə).

-Z-

Zindan (f.): Zindan – həbsxana (Melioranskidə).

Zindançı (f. tr.): Həbsxana baxıcısı, qaravulçusu (Melioranskidə).

Zindanlamaq (f. tr.): Zindana salmaq, həbsə almaq.

Ziyan (f.): Ziyan, zərər (Melioranskidə).

Ziyan qılmaq (f. tr.): Ziyana salmaq, ziyan etmək (Battalda).

MÜNDƏRİCAT

Hilyətül-insan və həlbətül-lisan.....	3
Fars, türk və monqol dillərindən tərcümə kitabı....	31
Sadə adlar haqqında.....	62
A.....	67
B.....	74
Ç.....	79
C.....	79
D.....	83
E.....	87
Ə.....	90
F.....	93
G.....	94
Ğ.....	97
H.....	97
X.....	97
I.....	98
İ.....	98
J.....	101
K.....	101
Q.....	106
L.....	116
M.....	116
N.....	117
O.....	118
Ö.....	121
P.....	123
R.....	124
S.....	124
Ş.....	133
T.....	134
U.....	144
Ü.....	146
V.....	147
Y.....	147
Z.....	158

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ**

Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə

HİLYƏTÜL-İNSAN VƏ HƏLBƏTÜL-LİSAN

**Nəşriyyatın direktoru
Novruzov S.Ə.**

Redaktor: Nəcəfova S.Y.
Korrektorlar: Alxasova Ü.N.
Niftaliyeva İ.K.
İsmayılova S.K.
Operator: Süleymanova A.E.

Çapa imzalanıb: 21.10.2008
Format: 84x108 1/32, Sifariş 035. Tiraj 500.
Həcmi 10 ş.ç/v

**Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Bakı Slavyan Universiteti**

«Kitab aləmi» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Ünvan: Bakı, S.Rüstəm 25.